

KULTÚRA ÉS TUDOMÁNY

**AZ EMBERISÉG
KÉPVISELŐI**

(REPRESENTATIVE MEN)

ÍRTA RALPH WALDO EMERSON
FORDÍTOTTA DR WILDNER ÖDÖN

BUDAPEST, 1923
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

KIADÁSA

AZ EMBERISÉG- KÉPVISELŐI

(REPRESENTATIVE MEN)

ÍRTA

RALPH WALDO EMERSON

FORDÍTOTTA

DR WILDNER ÖDÖN

BUDAPEST, 1923

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

KIADÁSA

ELŐSZÓ.

Az amerikai filozófus-költőnek második fordításkötetét veszi itt az olvasó kezemtől ugyanebben a vállalatban. Az 1850-ben megjelent: «Keprésentative Men» első magyar átültetője: a nagyérdemű Szász Károly volt s munkája «Az Emberi Szellem Képviselőid) cím alatt az Akadémia könyvkiadó-vállalatában 1894-ben jelent meg. Ez a kiadás azóta teljesen elfogyott, a magyar közönség pedig, amely — közben megtett örvendetes fejlődésről tanúskodva, — szép érdeklődést mutat az efajta népszerűbb, bár nem könnyű bölcséleti olvasmányok iránt, keresve-keresi a munkát magyarul, holott Akadémiánk, úgy tudom egy régi, s ma már különös alapszabályi rendelkezés következtében, nem adja ki újra. (A közkeletű német [Reclam-] fordítás nem ér valami sokat, mert igen «mellébeszél», anélkül, hogy a megértést elősegítené.)

Ez indította a «Kultúra és Tudomány» vállalatot, hogy hazai olvasóinknak ismét hozzáférhetővé tegye ezt a standard-művet, s engem bízott meg a fordítással. Örömmel vállaltam, mert éppen Emerson egyéb essay-be is beledolgoztam magam, minek gyümölcse két más fordításkötetem.*

* «Szerelem, Barátság, A költő». (Rózsavölgyi és Társa 1920.) — «Természet, Ember, Társadalom». (Franklin, «Kultúra és Tudomány» 1921.)

A nagy emberek keresése az ifjúság délibábja, s a férfikor legkomolyabb foglalkozása. Idegen vidékekre utazunk, hogy meglássuk műveiket s — ha lehet, — egy percre őket magukat is. De helyettük csak külső javak jutnak osztályrészünkül. Főállítjátok a tételt: az angol nép gyakorlatias, a német vendégszerető; Valenciában szelíd az éghajlat, s a Sacramento halmain aranyat lehet ásni. Elhiszem. De én nem azért utazom oda, hogy kényelemben, gazdagságban élő, vendégbarát népeket, derűs eget, vagy igen nagy árú aranyrudakat találjak. Ha ellenben volna olyan mágnes a világon, amelynek hegye megmutatná a tájékokat és házakat, ahol valóban dús és hatalmas lelkű emberek laknak: mindenemen túladnék, hogy az árán megvegyem ezt a mágnest és útmutatása szerint még ma fölkerekedném az útra.

Az egész fajt az ő hitelük fémjelzi nekünk. Ha tudjuk, hogy ebben vagy abban a városban él az az ember, aki a vasutat föltalálta, ez szemünkben a város minden más polgárát magasabbra emeli. De a rengeteg néptömeg, ha nem egyéb, mint csupa koldus, utálatos, mint a pondrós sajt, nyüzsgő hangyaboly vagy bolhasereg: mentől több van belőle, annál rosszabb.

Vallásunk e védőszentjeink iránt táplált szeretetből és hódolatból áll. A hitrege istenei a nagy emberek ragyogó perceinek emlékei. Minden edényünket egy mintában öntjük. A judaizmus, christianizmus, buddhizmus, mahometizmus, öszszes hatalmas hitrendszerünk mind az emberi szellem szervezeti, szükségszerű működésének alkotásai. A történelem bűvára hasonlít az emberhez, aki az árúházba szövetet vagy szőnyeget

megy vásárolni. Azt képzeli, új dolgot szerez; pedig ha elmegy a gyárba, azt találja, hogy ez az új szövet is csak azokat a kacskaringós és rózsás mintákat ismétli, mik a thébai pyramisok belső falába vannak írva. Theizmusunk az emberi szellem tisztulása. Az ember nem tud mást festeni, alkotni, elgondolni, mint csak embert. Azt hiszi, hogy a természet nagy anyagi elemei is az ő gondolatából eredtek, s bölcsészetünk csak egyetlen lényeket ismer összegyülemlett vagy szétosztódott állapotban.

Ha már most annak a kutatásába fogunk, minemű haszon háramlik ránk másoktól, szolgáljon intőjelül némely modern tudomány veszedelme s kezdjük szépen alulról! Ne tusakodjunk a szertet ellen; ne vitassuk el, hogy mások létezése is lényeges. Vannak erőink, amelyek csakis a társas együttlétből fakadnak. Másokhoz való szeretetünk olyan előnyt teremt, amelyet semmi egyéb nem tud pótolni. Mások révén meg bírom tenni, amit egyedül nem tudok megtenni. Kimondhatom neked, amit előbb nem mondhattam ki enmagamnak. Embertársaink olyan üveglencsék, amelyeken át saját lelkünkben olvasunk. Minden ember a magától különböző tulajdonságokat keresi, de a maguk nemében jókat, azaz különbözőket, sőt a legjobban különbözőket keresi. Mentől erősebb valakinek a természete, annál erősebb visszahatást gyakorol. Nyúljunk a tisztaságában jelentkező tulajdonság után. A csekély tehetségre ne hederítsünk.

A főkülönbséget az teszi az emberek közt, hogy saját ügyükben járnak-e el, vagy sem. Az ember olyan nemes növény, amely — mint a pálma —

belülről nő kifelé. (3 a maga dolgát, bár az mások számára lehetetlen volna, gyorsan, szinte játszva fejt ki, s végezi el. Könnyű a cukornak édesnek lenni, s könnyű a salétromnak sósnak lenni.

Sokat bajoskodunk azzal, hogy olyasmit hajhászunk, ami magától hull az ölünkbe. Azt sorolom a nagy emberek közé, aki a gondolat olyan magasabb körében él, ahová más ember csak nagy ügyel-bajjal bír felküzködni. Ő neki csak a szemét kell kinyitnia, hogy a dolgokat igazi világításukban s széleskörű viszonylataikban lássa, holott amazoknak kínos igazításokat kell tenniök s éber szemmel kell őrizkedniük a tévedés fölös forrásától. Hasonló a nagy emberek haszna számunkra. Egy szép személynek nem kerül fáradságába, hogy képét szemünkbe fesse, s mégis, milyen fejedelmi ajándékot ad vele. Epp ilyen kevés áldozatába kerül a bölcs léleknek, hogy a maga kiválóságát másokkal közölje. Mindenki javadolgát a legsimábban végzi: «Kevés eszközzel nagy hatást!» Az a valóban nagy, aki természeténél fogva az, s aki sohasem emlékeztet bennünket másokra.

Mindazonáltal kell, hogy rokonunk legyen és életünk ígéretet nyerjen tőle, hogy azt föl fogja világosítani. Ha például én meg sem tudom mondani, mit is szeretnék tudni, viszont találkoztam emberekkel, akik jellemükkel és cselekedetükkel felelnek olyan kérdésekre, miket én föl sem tudnék tenni. Előfordul, hogy bizonyos egyén olyan kérdésre válaszol, amelyet egyik kortársa sem tett föl és ezzel elszigetelve marad. Elmúlt és elmúlóban lévő hitek és filozófiák megint egyéb kérdésekre válaszolnak. Bizonyos emberek ismét azt a benyomást keltik, hogy gazdag lehetőséget rejte-

nek ugyan magukban, azonban még magukkal sem tudnak mit elkezdem s nincsenek hasznára kortársaiknak, — mintha merőben valamely a levegőben keringő ösztön szeszélyes játéka lennének, — úgy hogy nem elégítik ki szükségleteinket. Ellenben a nagy emberek közel élnek hozzánk; első látásra megismerjük. Kielégítik a várakozásunkat és kellő időben teremnek őket megillető helyükre. Ami valóban jó, az termékeny is; maga csinál helyet, maga szerez táplálékot, szövetségeket magának. Az egészséges alma magot terem; a vackor nem. Ha az ember a maga helyén van, akkor alkotó, termékeny, mágneses, egész sereget betölt céljával, hogy azt végrehajtsák. A folyó maga ássa meg medrét s minden helyes eszme maga módolja ki csatornáit és befogadó kikötőjét, aratását, kifejező intézményeit, harci jelvényeit, terjesztő, magyarázó tanítványait. Az igazi művész piedestálja az egész földkerekség, holott a szerencselovag évtizedes küzdelem után is csupán azt a talpalatnyi földet mondhatja a magáénak, amelyre éppen talpát ráteszi.

Közbeszédünk a nagy ember kétféle hasznát különbözteti meg. A «közvetlen adomány» kedvenc hite az embernek korai fejlődési fokain; ilyenek pl. az anyagi vagy szellemi segítség, egészség, örök ifjúság, finom érzékek, a gyógyító- vagy varázserő, a jóstehetség ajándékai. A kis fiú azt hiszi, hogy a tanító pénzért tölcsérrrel csöpögtetheti belé a bölcseségét. Az egyházak is hisznek átháramló érdemekben. Ámde, ha szigorúbban vizsgáljuk a dolgot, nem sok esetét látjuk a közvetlen szolgálatnak, haszonnak, ki ember endogén, belülről fejlődő és a nevelés csupán arra jó, hogy ki-

bontakoztassa a lényét. Mások segítsége csak gépies jelentőségű, ha szembeállítjuk benső természetünk önnön fölfedezéseivel. Amit így tanulunk, az megtevés által gyönyörűséggé és marandó hatásúvá válik. A helyes erkölcs középponti dolog s a lélekből sugárzik kifelé. Az ajándék, ingyen adomány tulajdonkép ellenkezik a világegyetem törvényével. Ha másokat szolgálunk, magunkat szolgáljuk. Csak magam adhatok magamnak fölmentést. «Intézd el a dolgod magaddal, te bolond» — mondja a lélek — «csak nem fogsz az egekkel vagy más emberekkel törődni?» így hát csak a közvetett szolgálat, vagy haszon jön számba. Az embereknek festői vagy képviselő tulajdonságuk van s ők értelmünknek vannak hasznára. Böhme és Swedenborg* fölismerték a dolgok jelképi mivoltát. Tehát az emberek reprezentatívok; elsősorban a dolgok képviselői, másodsorban eszméké.

Ahogy a növények az ásványokat az állatok táplálékává alakítják át, úgy minden ember a természet valamelyes nyersanyagát emberi használatra alakítja át. A tűz, villamosság, mágnesség, vas, ólom, üveg, vászon, selyem, gyapot, a szerzők, a tizedes mérték föltalálója, a földmérő, a gépészmérnök, a muzsikos valamennyien megkönnyítik embertársaik útját ismeretlen és úttalan rengetegeken át. Minden embert titokzatos hasonlóság révén rokonság fűz a Természet valamely

* Böhme Jakob, a misztikus rajongó csizmadia, 21 teozófus irat szerzője (1575—1624). — Swedenborg Emánuel svéd természettudós és teozófus (1688—1772); 1. az utóbbi, róla szóló tanulmányt.

negyedéhez, amelynek ő a működtető tényezője és magyarázója: így pl. Linné a növényeké, Huber a méheké, Fries a gombáké, Van Mons a körtéké, Dalton az atomformáké, Euklides a vonalaké, s Newton a differenciális- és integrálisoké.

Az igazi férfiú a Természet középpontja, akitől a viszonylatok számai minden dolog felé szövődnek akár folyékony vagy szilárd, akár testi vagy lelki is az. A földgömb forog; minden röge, köve elérkezik a délkörhöz: éppígy minden szervnek, működésnek, savnak, kristálynak, porszemnek megvan a maga viszonya az agyhoz. Minden növénynek megvan a maga élősdije s minden teremtménynek a szerelmese és poétája. Jogaihoz jutott már a gőz, a vas, a fa, a szén, a mágneskő, a jód, a gabona, a gyapot, de mégis mily kevés anyagot használtak még ki mesterségeink. A teremtmények és tulajdonságaik túlnyomó tömege még lappang és fölfedezésre, fölhasználásra vár, mintha a mesebeli elvarázsolt hercegisasszony volna, aki sorskijelölte fölszabadítóját várná. Mindegyik varázslatát meg kell törni, hogy ember képében jusson napvilágra. A találmányok történetében a lappangó, de érett igazság nyilván maga teremti meg fölfogó agyvelejét. A mágnesnek emberré kell válnia, egy Gilbert-té, Swedenborg-gá, Oersted-dé, s csak így férközhet az általános értelem az ő erőihez.

Az első előnyökre korlátozva szemünket: íme mily tiszta báj fűződik az ásvány- és növényországokhoz, amely legmagasabb mozzanataiban mint a természeti szép jelentkezik: a földpát csilámlása, a vegyrokonság biztossága, a szögek pontossága. Világosság és sötétség, meleg és hideg,

éhség és táplálék, édes és savanyú, szilárd, cseppfolyó és légnemű — mindez a gyönyörűségek fűzérével övez bennünket s kellemetes versengésével megkönnyíti mindennapi életünket. Szemünk nap-nap mellett ismétli a dolgok első dieshimnuszát: «s látá, hogy mindenek jól vannak.» Tudjuk, hol találjuk meg őket, s ezek a művészek annál jobban megnyerik tetszésünket, mentől jobban behatolunk a versengő fajok ismeretébe.

De még magasabb előnyökre is van jogunk. A tudomány mindig hiányos, valamíg meg nem emberiesedett. Más dolog a logaritmustábla. s megint más eleven játéka a növénytanban, a hang- és fénytanban, az építészetben. Valóságos, bár eleinte kissé sanda tekintettel nézett haladást jelent a számok, az anatómia, az építészet, a csillagászat körében, ha az emberi értelem és akarat révén beszállnak a reális életbe s újra megjelennek beszélgetésben, a jellemeben, a politikában.

De ez későbbi dolog. Most csak arról szólunk, mint ismerkedünk meg velük a saját körükben, s mint vonzzák magukhoz és bilincselik le a génuszt, aki egész életén át egy dologgal foglalkozik. A tolmácsolás, magyarázás lehetőségét a megfigyelő egyénnek és a megfigyelt dolognak azonossága adja meg. Minden anyagnak megvan a maga égi oldala, megvan az emberiség által történő átvitele a szellemi és törvényszerű szférába, ahol épp oly leronthatatlan szerepet játszik, mint bármi más. S efelé, mint végső célja felé törekszik minden. A gázok fölszállnak s a szilárd mennyezeten gyülekeznek. A vegyi tömeg eléri a növényt s nötteti azt; eléri a négylábú állatot és vele együtt jár; eléri az embert és benne gondolkodik.

De az alkatelemek meghatározzák a képviselőjük viselkedését is. Nemcsak képviseltek, hanem részesek is. Hasonlót csak hasonló ismerhet meg. Annak az oka, hogy valaki behatol az ismerekbe, az, hogy ő is közülük való, hasonló természeti anyagból eredt, annak része ő is. A lelkes chlor ismeri a chlort, a megtestesült horgany ismeri a horganyt. Az ő sajátosságuknál fogva futja meg ő a pályáját és ő különféleképpen nyilváníthatja ki erőiket, mert hisz ő belőlük tevődik össze. A világ porából lett ember nem feledheti eredetét, s mindaz, a mi ma még lelketlen és halott: egy szép nap beszélni fog és értelmes lényé válik. A még nem közölt Természet minden titkát el fogja mondatni. A kvarchegyek számtalan Werner-ré, Buch-há, Beaumont-ná porladoznak s a légkör laboratóriuma nem tudom hány Berzelius és Davy oldatát foglalja magában.

A tűzhely körül ülünk és a föld sarkait fogjuk át. Ez a mintegy mindenütt-jelenvalóság istápolja körülményeink gyöngeségét. Az isteni napok egyikén, amidőn meny és föld találkozik és egymást ékesíti, mily szegénységnek látszik, hogy csak egyszer élvezhetjük ezt a napot: azt kívánók, vajha volna ezer fejünk, ezer testünk, hogy végtelen szépségét sok, sok helyen, sok, sok módon ünnepelhetnők. Avagy délibáb ez? Lám, csakugyan megsokszorozódunk helyettesítőink révén. Mily könnyen sajátítjuk el művüket. Minden hajó, amely Amerikába jön, Columbustól nyerte a kiváltságlevelét. Minden regény Homeros adósa. Minden ács, aki minta szerint gyalul, kölcsönt vesz valamely elfeledett föltalálótól. Az életet a tudományok öve veszi körül, s a tudományok

olyan emberek adományaiból tevődnek össze, akik tönkrementek, csakhogy egy kis fénylőponttal szaporíthassák az egünk fényét. Mérnök, bankár, jogász, orvos, moralista, hittudós s bárki emberfia, amennyiben van egy kis tudománya, emberi életünk szélességi és hosszúsági fokainak meghatározója és térképrajzolója. Ezek az útkészítők gazdagítanak mindkét kezükkel. Ki kell terjesztenünk életünk határait és meg kell szaporítanunk viszonylatainkat. Éppannyit nyerünk, ha új sajtóságokat fedezünk föl az öreg földünkön, mintha új bolygót szereznénk meg.

Mi nagyon passzív módon fogadjuk be ezeket az anyagi vagy félig-meddig anyagi segítségeket. Nem kell éppen egyszerű zsákoknak vagy gyomroknak lennünk. Ha rokonszenvünk segít, könnyebben hágunk egy lépcsőfokkal feljebb. A közös munkálkodás ragadós. Ha odanézőnk, ahová mások néznek és ha ugyanazokkal a dolgokkal társalkodunk, átárad reánk is a bűbáj, amely őket rabul ejtette. Napóleon mondta: «Ne hadakozz túlgyakran ugyanazzal az ellenséggel, mert különben minden haditudományodra megtanítod őt». Ha erőteljes szellemű emberrel sokat érintkezünk, nagyon hamar elsajátítjuk a dolgoknak ugyanolyan szemszögből való szemléletét s minduntalan előre kitaláljuk a gondolatait.

Az emberek egymást értelmükkel és érzéseikkel segítik. Minden más segítség csalóka tünemény. Ha nagyra vagy vele, hogy kenyeret és tüzet adsz nekem, ón viszont tudom, hogy teljes árát megadom s végezetre nem tesz se jobbá, se rosszabbá. Ellenben minden értelmi és erkölcsi erő pozitív jószág, érték. Kiárad belőled, akár akarod, akár

nem, s ott is hasznomra van, ahol sohasem gyanítottad volna. Sőt nem is hallhatok semmiféle személyes derekasságról, nagy alakító erőről, anélkül, hogy az friss elhatározást ne ébresztene bennem. Vetélkedők vagyunk mindabban, amit ember csak megtehet. Cecil mondása Sir Walter Raleighről: «Tudom, szörnyen sokat tud dolgozni» — villamszikraként hat reám. Ilyenek Clarendon arcképei is. Pl. Hampdenről: «Olyan iparkodás és éberség volt benne, hogy semmi sem fárasztotta ki; olyan éleslátás, hogy a legcsalafintábbak sem szedhették rá; olyan személyes bátorság, amely méltó volt többi legjobb tehetségéhez.» Vagy Falkland-ról: «Olyan szigorú imádója volt az igazságnak, hogy könnyebben lehetett volnalopásra csábítani, mint a képmutatásra». Plutarchost nem olvashatjuk anélkül, hogy ne hozná forrongásba a vérünket, s aláírom a khinai Mencius mondását: «A bölcsek száz nemzedék tanítója. Ha Loo erkölcsi oktatásait hallj bárgyú értelmes lényé, a habozó erős elhatározásává válik tőlük.»* Ilyen az életrajz erkölcsi hatása. Pedig az elköltözött emberek bajosabban hatnak reánk élőkre, mint saját kortársaink, holott az ő nevük nem lesz olyan hosszúéletű. Ki az nekem, akire sohasem gondolok, míg minden magánosságunkban is hozzánk szegődnek azok, akik géniuszunkat segítik és csodás módon ösztökélnek. Nagy a szeretet hatalma, amellyel jobban megsejti más sorsát,

* Mencius, khinaiasan Meng-tse 350 K. e. körül Konfü-tse vallásrendszerének nagytekintélyű tanítója. Loo fejedelemségben (a mai Shantungban) született Konfü-tse.

mint ez a más tudná és hősi buzdításokkal feladathoz hívé teszi. Van-e nagyobb jele a barátság-nak, mint az a magasztos vonzás, amelyet minden bennünk meglévő erény iránt érez? Nem fogunk többé alacsonyan gondolkozni magunkról vagy az életről, mert valamely feladatra vagyunk tüzelve, s a vasúttöltés kubikosainak szorgalma nem fog többé szégyenbe hozni.

Ebbe a fejezetbe tartozik az a szerintem nagyon jogos hódolat, amellyel minden rangú és rendű ember adózik a nap hőseinek Coriolanustól és Gracchustól Pitt-, Lafayette-, Wellington-, Webster-, Lamartine-ig. Halljátok az üdvivalgást az utcán! A nép nem bír betelni képükkel. Gyönyörködik az igazi férfiban. Ez aztán a fej, a törzs! Micsoda homlok; micsoda szem! Atlas vállai! Egész tartása hősie, s mily méltó belső erő hajtja a nagy gépet! S gyönyörünk azon, hogy ami a magunk tapasztalata szerint rendesen csak csökevényesen és elfojtva nyilvánul, itt teljes kifejezést talál, még magasabb formákat is ölt s nyitja annak a titoknak, miért találunk élvezetet az irodalmi genie-ben. Semmi sincs benne fékezve. Annyi tűz van itt, hogy meg tudna olvasztani akár érchegyeket is. Shakespeare főfőrdeméül azt szokták tekinteni, hogy ő minden ember között legjobban értett az angol nyelvhez és mindent ki tudott fejezni, amit csak akart. Ámde a kifejezésnek ezek az el nem dugult csatornái és zsilipéi csupán egészség és szerencsés alkat dolga és Shakespeare neve még egyéb, merőben szellemi adományokat is jelent.

Szenátusok, fejedelmek érmeikkel, díszkardjaikkal, címerpajzsokkal nem osztogathatnak

olyan megtiszteltetést, mint aminő az, ha bizonyos magasságból, megértést föltételezve, gondolatok intézhetnek egy más emberi lényhez. Ezt a tisztességet, amely a személyes érintkezésben ritkán esik meg kétszer az életben, a géniuszok örökösen osztogatják s meg vannak elégedve, ha olykor-olykor, egy-egy században el is fogadják az ajándékukat. Az anyag értékmérői holmi szakács vagy cukrász rangjára sülyednek, ha megjelennek az eszmei értékek mérői. A géniusz az érzékfölötti régiók természettudósa vagy térképírója s miközben a cselekvőség új mezőit ismerteti meg velünk, lehűti a régi iránt táplált érzéseinket. Azokat legott realitásnak fogadjuk el, amelyhez képest az a világ, amelyben eleddig forgolódtunk, merő délibáb.

Tornacsarnokba és uszodába azért megyünk, hogy lássuk a test erejét és szépségét. Ugyanilyen, sőt magasabb a gyönyörűségünk mindennemű értelmi ügyesség láttára, mint pl. az emlékezet vagy matematikai kombináció gimnasztikája, az elvona nagy képessége, az átalakító képzelet, a szellemi mozgékonyosság vagy összpontosítás műveletei láttára. Mert mindezek megláttatják a szellem láthatatlan szerveit, tagjait, amelyek rendre megfelelnek a test részeinek, tagjainak. Új tornapályára lépünk itt s megtanuljuk az emberek legigazibb ismertető jeleit, megtanuljuk Plató szerint: «megismerni azokat, akik a szem vagy más szerv segítségével nélkül tudnak előhatolni az igazságra és életre». E működések előterében állnak a képzelőtehetség bukfencei, varázsigéi és felszökellései. Ha ez eleven, az ember mintha megtízszerezné, nem, megezerszerezné az erőit. Föl-

kelti a határtalannak gyönyörét és az értelem vak merészségét. Olyan ruganyosak vagyunk, mint a puskapor gáza s egy-egy mondás valamely könyvben, egy-egy beszéd közben elejtett szó fölszabadítja a képzeletünket s fejünk tüstént a tejútban fürdik és lábunk az alvilág folyosóit tapodja. S ez a jótétemény valódi, mert képzeletünk e határkibővítéseire jogunk van s ha egyszer leráztuk bilincseinket, sohasem válhatunk többé ismét olyan nyomorult pedáns fráterekké, aminők azelőtt voltunk.

A lélek magas funkciói oly szorosan összefüggnek, hogy bizonyos képzelőerő rendesen minden kiváló szellemben megnyilvánul, még az elsőrangú matematikusokban is, de különösen az intuitív gondolkozású szemlélődő emberekben. Ez az osztály azzal tesz nekünk szolgálatot, hogy élénk érzéke van az azonosság és visszahatás iránt. Plató, Shakespeare, Swedenborg, Goethe szeme sohasem zárkózott el ezekkel a törvényekkel szemben. Ezek észrevevése mintegy fokmérője az értelem erejének. A kis lelkek azért kicsik, mert nem tudják meglátni.

Ámde még ez a gyönyörűségünk is túlzásba vihető. Az ész csodálata: hírnöke bálványozásává fajul. Kivált akkor találkozunk az elnyomás tanúbizonyosságaival, ha egy hatalmas rendszerű léleknek tanítványai támadnak. Aristoteles, a Ptolemseus-i csillagászat, Luther, Bacon, Locke hitele, a vallás, a hierarchiák, szentek és az alapítók nevét fölvelt felekezetek története: megannyi példával szolgálnak erre. Óh jaj, minden ember áldozatul esik ennek! Az ember gyöngesége mindenkor kihívja a hatalom szemérmetlen túlkapását. A kö-

zönséges tehetség szokása, hogy elkápráztatja a nézőt; ellenben az igazi lángész inkább arra törekszik, hogy távortartson, óva-intsen magától. Az igazi lángész nem szegényíteni akar, hanem föl-szabadítani, új érzékekkel gazdagítani. Ha történetesen bölcs ember telepedik falunkba, azokban, akik vele közlekednek, a gazdagság új tudatát ébreszti föl, amidőn eddig figyelembe nem vett előnyök, javak iránt nyitja meg szemüket; rendíthetetlen egyenlőség érzékét gyökereztetni belénk, s megnyugtat azzal a biztosítással, hogy nem fogunk csalódni, mivelhogy mindenki megláthatná a maga helyzete utalványait és zálogleveleit. A gazdag észrevenné ballépéseit és tulajdonképi szegénységét, s a szegény mentő eszközeit és segítő forrásait.

Mindezt kellő időben meghozza a Természet. A forgandóság az ő gyógyszere. A lélek ráun mesztereire és mohón kap a változáson. A háziasszonyok azt szokták mondani derék szolgálójukról: «Eleget élt már velem.» Valahányan csak irányzatok, jobban mondva jelenségek vagyunk s egyikünk sem teljes egész. Jövünk, megyünk és sok élet habját iszogatjuk. Forgandóság a Természet törvénye. Mihelyt eltávolít egy nagy embert, a tömeg nyomban kémleli a látóhatárt, föltűnik-e azon az utódja. De csak senki sem jön, mivelhogy az ő rendje kihalt vele. A legközelebbi nagy ember valamely egészen más mezőn fog föltűnni; nem Jefferson, nem Franklin lesz az, hanem valamely nagystílú kereskedő, azután útépítő, azután a halak természettudósa, majd egy bivaly vadász felfedező vagy egy félvad hadvezér Amerika nyugati részein. Így fejtünk ki el-

lentállást durvább mestereinkkel szemben, de a legjobbakkal szemben is van orvosságunk, persze finomabb annál. A hatalom ugyanis, amelyet velünk közölnek, nem az övék. S ha föllelkesítenek eszméikkel, ezt nem Plató javára írjuk, hanem az eszme javára, amelytől Plató maga is kölcsönzött. Észben kell tartanom, hogy az emberek egy bizonyos fajtájának különösen le vagyunk kötelezve. Az Élet lépcsőfokokból áll. Nagy embereink rangja közt tágas közök tátonganak. Az emberiség minden időkből csak kevésszámú egyéniséghez ragaszkodott, akiket a bennük testet öltött eszme értéke vagy széleskörű, gondolkodásuk tett hivatottakká a vezéri és törvényhozói tisztre. Ezek nyitják meg szemünket az őstermészet tulajdonságainak, — hozzáeresztenek a dolgok össalkatáshoz. Egyébként napról-napra a káprázatok folyamán úszunk s embertársainkkal együtt csálóka délibábokban gyönyörködünk. Ámde az Élet őszinteség s világos perceinkben így szólunk: «Adjatok számunkra rést, amelyen behatolhassunk a valóságba; eleget hordoztuk a bolond csörgősapkáját.» Meg akarjuk ismerni közigazdaságunk és politikánk céljait. Adjatok meg a titkos írás kulcsát, s ha emberek és dolgok az isteni zene partitúrái, hadd olvassuk le melódiáit! Elkápráztattak eleddig, pedig azalatt is voltak egészséges emberek, akik gazdag és rendezett létet élveztek. Amit ők tudnak, a mi számunkra tudják. Minden új értelmén a Természetnek új titka, lehellete szivárog át s az írást nem lehet lezárni, valamíg meg nem született az utolsó nagy ember. Ezek a nagy férfiak hozzák rendbe az állatias lelkek őrzőngéseit, gondolkodó lényekké tesznek s új

célokra, új erőfeszítésre köteleznek. S az emberiség tisztelete a legmagasabb, külön helyre állítja őket. Tanúbizonyosságai ennek a sok, sok szobor, festmény, életrajz, amely újra meg újra fölidézi a lángelméjüket minden városban, faluban, házban, hajón: «Szüntelenül élénk áll jelenésük; ők magasztosabb testvéreink, de egy húsból-vérből valók velünk; ágyunknál, asztalunknál uralkodnak rajtunk, szépséges tekintetükkel, jószágos szavukkal.»

Mint világosítsam meg az eszmék megkülönböztetett jótéteményét, azt a szolgálatot, amelyet azoknak köszönhetünk, akik erkölcsi igazságokat plántálnak a köztudatba? Világéletemben csak értéktáblák megállapításával bajoskodom. Ha kertemben dolgozom s almafámat nyesegetem, ezzel kellemesen elszórakozom s vég nélkül el tudnék vele szórakozni. De eszembe jut, hogy megint elmúlt egy nap ezzel a kedves semmiteméssel. Bemegyek Bostonba, vagy New-Yorkba és lótok-futok a dolgaim után: sürgősen elvégzem, de ezzel a napnak is vége, s bosszant, ha föl gondolom, milyen árt fizettem holmi semmi előnyért. Eszembe jut a «Szamárbőr» meséje: ha ki ráült,

* «Ever their phantoms rise before us,
Our loftier brothers, but one in blood;
At bed and table they lord it o'er us,
With looks of beauty, and words of good.»

(«Előnkbe áll szünetlen árny-alakjuk,
Nemesbek ők, bár vérünkéből valók,
Ágyunknál látjuk, asztalnál hallgatjuk,
Nézésök oly szép, szavaik mi jók.»)

Szász Károly fordítása.

teljesedett kívánsága, de minden kívánságával elfogyott a bőr egy-egy darabja. Meglátogatom az Emberbarátok valamely gyűlését; sehogysen tudom szemem az óráról levenni. Ám ha egyszerre csak betoppanna oda a társaságba valami nemes lélek, aki vajmi keveset tudna pártokról, Carolináról, vagy Gubáról, de kihirdetne egy olyan törvényt, amely mindezeket a részleteket elrendezné, s biztosítana olyan igazságról, amely minden hamisjátékost sak-mattá, minden önző kapzsit vagy onbukottá tesz s megadná függetlenségemet az ország, korom s emberi testem minden körülménye közt: ez az ember felszabadítana s bizony akkor elfelejteném az órát nézni. Levetem magamról az emberekhez való viszonylataim kízó békóit. Kigyógyultam sebeimből. Halhatatlanná lettem azzal, hogy most nem-romlandó javaim birtokában tudom magam. Nagy itt a szegény és gazdag versengése. Piac az életünk, ahol csak ennyi, meg ennyi gabona, gyapjú vagy föld áll rendelkezésre; s ha nekem ennyim van belőle, minden másnak, kell, hogy ennyivel legyen kevesebbje. Úgy rémlik nekem, mintha nem lehetne semmi birtokom az Erkölc* megsértése nélkül. Senki sem örül az embertársa örömeinek s társadalmi rendszerünk hadi állapot és igazságtalan uralkodás rendszere. Az angolszász faj minden gyermekét abban a vágyban nevelik, hogy ő legyen az első. Ez a mi nevelési rendszerünk. S a

* Emersonnál: «without breach of *good manner*, (szórói-szóra: a «jó modor», (illendőség) megsértése nélkül). L. a (Jó modor) (*Manners*) c. tanulmányt is Emerson Természet, Ember, Társadalom c. kötetében, a hol a gentleman-erkölcs lényegét fejtegeti.

férfi az ő nagyságát vetélytársai bánatán, irigykedésén és gyűlöletén méri. Ám ezeken az új mezőkön tág tér nyílik minden emberfia számára: de itt nincs helye sem a maga-túlbecslésének, sem kizárólagosságának.

Én csodálója vagyok mindenfajta nagy embernek: a Tett képviselőinek éppúgy, mint a gondolatának; szeretem az érdeset és simát, az Isten ostorait éppúgy, mint az emberiség kedvenceit. Kedvelem Július Caisart, V. Károlyt, a spanyol királyt és XII. Károlyt, a svédet; Plantagenet Richárdot és Napóleont. Tapsolok minden embernek, aki megfelel a maga helyén; kapitánynak, miniszternek, szenátornak. Szeretem a mestert, aki szilárdan, ércfémben áll, aki jószületésű, gazdag, szép, ékesszavú, tehetséges s aki embertársait lebűvöli és hatalma adófizetőivó és támaszaivá teszi.* Kard és jogar, vagy kardszerű és jogarszerű tehetségek viszik előbbre a világot. Ám még nagyobbnak tartom, ha önmagát és az összes hőst meg tudja semmisíteni, aki a gondolkozásunkba be tudja vinni a személytelenség elemét, azt a finomult, ellenállhatatlan felsőbb erőt, amely az egyéniséget is lerombolja. Oly nagy az erőhatalom, hogy a hatalmas semmi! Ilyen a fejedelem, aki népének alkotmányt ad; ilyen a főpap, aki a lelkek egyenlőségét hirdeti s fölmenti híveit a barbár bálványimádás alól; ilyen a császár, aki le tud mondani császárságáról.

Ámde az volt a szándékom, hogy kissé jobban részletezzem a nagyok hasznának két vagy három

* Teljesen emlékeztet Nietzsche-Zarathustra szavaira. (W. Ö.)

nemét. A Természet sohasem tagadja meg az ópiumot vagy egyéb kábítószer szülőiteitől, valahányszor valami elnyomorodással vagy testi-lelki hibával sújtja, hanem bőven rakja csillapító irját a sebre, s íme a teremtésben vesztés vidáman éli végig életét, nem ismerve, sehogysem látva baját, bár minden emberfia nap-nap mellett ujjal mutogat rá. A társadalom leghitványabb és legkárosabb tagjai, akiknek pusztá léte is társadalmi pestist jelent, mindig azt tartják magukról, hogy ők azok, akikkel az élet legigazságtalanabbul bánt el és semmiképpen sem ocsúdnak föl a kortársaik hátlanságán és önzésén érzett ámulatokból. Azonban földgömbünk nemcsak hősökben és arkangyalokban, hanem a pletykanénikékben és dajkáknban is kinyilvánítja titkos erényeit. Avagy nem csodálatos leleményesség-e a Természettől, hogy kellő tehetetlenségi erőt tett minden teremtménybe, konzerváló, ellenálló erőt, amely irtózik minden fölserkentéstől s változástól? Teljesen függetlenül az értelem erejétől mindenkiben megvan a saját véleményére való büszkeség, annak a biztosságnak érzete, hogy igazunk van. Nincs olyan gyöngé öreg anyóka, nincs az a csak egy kicsit megmoccani bíró hülye, aki észtehetségének utolsó szikráját ne arra használná föl, hogy összes többi embertársai véleményének abszurditásán kacagjon és diadalmaskodjék. Mások nézetének képtelenségét azzal mérjük, mennyiben tér el az a nézet a miénktől és senkit nem száll meg a kétség, hátha éppen *neki* nincs igaza. Vájjon nem volt-e fényes gondolat: a dolgokat ezzel a szurokkal, a cementek legerősebbjével összeforrasztani. Ámde az önhitt vgyorgok tömegén áthalad valaki, akit még

Thersites is szeretne, csodálna. Mert ő az, aki hivatva van bennünket utainkon vezéreim. Segítségének se vége, se hossza. Plató nélkül kétségbe kellene vonnunk van-e egyáltalában okos könyv a világon. Úgylátszik mintha csak egy hősrre volna szükségünk, de erre az egyre csakugyan szükségünk van. Szívesen szegődünk hősi egyéniségekhez, mivelhogy befogadóképességünk határtalan s nagy emberrel közlekedvén, a mi gondolataink és viselkedésünk is könnyen nagygyá válik. Képesség tekintetében mindnyájan bölcssek vagyunk, de a kivitel erélyére nézve csak kevesen azok. Társíts egyetlen igazi bölcsset a többiekhez, s íme, az egész társaság bölccsé válik, olyan gyorsan ragadós a bölcsesége.

A nagy ember ekképen mintegy önzésünk szemvize, amely megnyitja látásunkat embertársaink és műveik iránt. Vannak azonban bűnök és örületek, amelyek egész nemzeteket és korokat megszállnak. Az emberek még jobban hasonlítanak kortársaikhoz, semmint nemző elődeikhez. Gyakorta megfigyelhetjük, hogy öreg házaspárok, vagy egyéb személyek, akik évek hosszú során át éltek együtt, hasonlónak válnak egymáshoz, s ha elég hosszú időn át élénének tovább együtt, végezetre meg sem lehetne különböztetni az egyiket a másiktól. A Természet azonban irtózik ettől az összeilleszkedéstől, amely azzal fenyegeti a világot, hogy egy tömeggé gyúródik; sietve megsrontja tehát az ilyen érzélgős egyberagadást. S hasonló áthasonulás megy végbe ugyanannak a városnak lakosai közt, ugyanazon felekezet, politikai párt tagjai közt. A kor eszméi a levegőben szállonganak s megfertőznek mindenkit, aki csak

belélegzi. Magasabb szempontból nézve ez a New-York, s odaát az a London, az egész nyugati civilizáció a betegségek és örültségek egyetlen szövédéke. Egymást ösztökéljük és versengésünk által végsőig fokozzuk korunk őrzöngését. Lelkiismeretünk tövise ellen az általános cselekvőség, vagyis kortársaink hasonló gyakorlata a paizsunk.

Pedig vajmi könnyű oly bölcsnek, jónak lennünk, mint kortársaink. Elsajátítjuk tőlük, mit ők tudnak s többnyire bőrünk pórusain át; mert már a pusztá rokonszenv révén megragadjuk azt, amint a feleség is ezen a réven jut föl férje értelmi és erkölcsi színvonalára. Ámde egyszerre csak megállunk, ahol ők is megakadnak, s csak nagy keservesen tudunk más nyomon indulni. A nagy emberek, akik a Természettel tartanak és áthágják a szokásokat, a divatot, akik hűek az egyetemes eszmékhez, a mi megváltóink, megszabadítanak ezektől a szövetségi hibáktól és megvédelmeknek bennünket kortársainktól, ők a nekünk oly szükséges kivételek az alól, ahol minden egyforma. Az idegen nagyság a kabbalában* való megörögzöttség ellenszere.

Igy táplál bennünket a genie és üdít föl a kortársainkkal való túlságos közlekedés unalmától, amikor ujjongva merülünk a Természet mélységébe, ahová a nagy ember vezet bennünket. Mily kárpótlás csak egyetlen nagy ember is a pygmeusok egész hadáért ! Minden anya azt kívánja, bárcsak akadna fiai közt egy lángelme, a többi azután lehetne közepes, átlagember.

* «Kabbala» a héberek hagyományos titkos tanainak foglalata.

Ámde a nagy emberek túlságos befolyása új veszedelemmel fenyeget. Vonzóerejük kimozdít, lelők helyünről. Alárendelt alakokká és intellektuális öngyilkosokká tesz bennünket. Ám! Ott a látóhatár túlsó részén föltűnik a segítségünk: egy másik nagy ember, új nagy tulajdonságokkal, aki amannak ellensúlyozója s fékezője. Mert végezetre minden egyes külön nagyságtól megcsömörünk. Utoljára minden hős terhünkre esik már.

Voltaire talán nem volt gonosz szívű ember, s mégis azt mondta a jóságos Jézusról: «Kérlek, ne említsétek többé előttem a nevét.» A nyomorult jakobinus nem tudja Washington Györgyöt egyéb beszéddel cáfolni, mint ezzel a fölkiáltással: «A pokolba Washington Györggyel!» S mégis ez az emberi természet múlhatlan védőeszköze. A centripetális erő növeli a centrifugálist is. Mi az egyik embert ellentétével ellensúlyozzuk és az Állam egészsége ettől a hinta-balintától függ.

Mindamellettt elég hamar elérjük a nagy emberek reánk nézve hasznos hatásának végét. Minden géniuszt egész sereg tulajdonság kerít be s véd a túlságos közeledéstől. Íme, nagyon vonzóknak s bizonyos távolságból egészen a mieinknek látszanak, s mégis itt is, ott is akadályba ütközünk, ha hozzájuk akarunk férközni. Mentől jobban vonzanak, annál jobban taszítanak. Van abban valami irreális, amit mások tesznek értünk. A fölfedezésnek a fölfedezőre van a legnagyobb haszna, társa csak akkor részesülhet valóban benne, ha ő is egészen elsajátította. Mintha az istenség minden lelket határozott, mással nem közölhető, erényekkel, erőkkel természeti adományokkal küldene erre a világra és amidőn beilleszti a többi élő

lény körforgásába, mintha lelkük köntösére ezt írná: «Át nem ruházható» vagy «Csak erre az útra érvényes.» így hát némi csalás játszik közre a szellemi érintkezésben. A határmesgyék láthatatlanok, de sohasem kereszteződnek. Annyi jóakarat az adakozó részérői s annyi jóakarat az elfogadó részéről, hogy szinte az a veszedelem fenyegeti őket, hogy az egyik a másikká változik; ámde az Egyéniség törvénye összeszedi titkos erőit és ennek eredményekép: Te Te vagy és Én Én vagyok — s így is maradunk.

Mert a Természet azt akarja, hogy minden lény maradjon ő maga, de miközben minden egyén azért küzd, hogy egyre nagyra nőj jön és másokat egyre jobban kizárjon, a végletekig, s a tulajdon lénye törvényének igáját tegye rá minden egyéb teremtésre: a Természet erős kézzel védi az egyik lényt a másik ellen. Mindenkit a saját egyénisége véd. Mindennél jobban szembetűnik az az erő, amellyel az egyének az egyéneket őrzik ebben a világban, ahol minden jótevő oly hamar gonosztévővé válik egyszerűen azáltal, hogy tevékenységét nem a maga helyén folytatja; ahol a gyermekek annyira ki vannak szolgáltatva botor szülők kényének-kedvének s ahol a legtöbb ember túlságosan szociális és túllontúl sokat törődik embertársa ügyeivel. Méltán beszélünk a gyermekek őrangyalairól. Mennyivel fölényesebb a gyermekek biztonsága aljas emberek befolyásával, közönséges és konvencionális gondolkozásukkal szemben! Mindenre, amire csak pillantásukat vetik, rásugározzák tulajdon, túláradó szépségüket. Ennélfogva nincsenek olyan hitvány nevelőknek kiszolgáltatva, mint mi nagyok. Ha mi kiszidjuk és kor-

holjuk őket, csakhamar lerázzák a szidást, és visszanyerik önbizalmukat, ha pedig eltűnjük csin-
talanságaikat, máshonnan tanulják meg azok kor-
látaikat.

De nem kell félni a túlságos befolyásoltatástól. Van nemesebb biztosítékunk. Szolgálj a nagyot; ne hőkölj vissza semmiféle megalázástól; ne tagadj meg semmiféle tisztet, amit megtehetsz. Légy az ő testük tagja; ajkuk lehellete. Tégy le önzésedről. Ki törődik azzal, ha így valami többet és nemesebbet nyersz el? Ne bántson, ha boswellismussal* gúnyolnak; könnyen meglehet, hogy az alázatos odaadás nagyobb dolog, mint az a hitvány gög, amellyel valaki a tekintélyét őrzi. Légy mássá: ne légy többé csak magad; szegődj Plató táborába; ne légy csak lélek, hanem Krisztus híve; ne légy csak természetbúvár, hanem légy Descartes követője, ne csak költő, hanem Shakespeare tanítványa. Hasztalan minden; a haladás irányának kerekei nem állnak meg s a tehetetlenség, félelem vagy szeretet összes erői nem bírják tégedet helyben tartani. Eajta s csak előre! A mikroszkóppal az ázalagok közt a vízben úszkálva észre lehet venni egy monaszt vagy kerék-férgecs-két. S egyszerre csak pontocska jelen meg a kis állaton, amely hasadékká tágul, s íme, két tökéletes állatka keletkezik. De ez a folyton előrehaladó «oszlás» éppúgy jelentkezik a gondolat és a társadalom világában. A gyermekek azt hiszik, nem

¹ Boswell James (1740—1795) oly rendkívül dicsőítő modorban írta meg dr. Johnson Sámuel tudós lexikographus és író (1709—1784) életrajzát, hogy szolgálai bámulata szinte közmondásossá vált. «Bosvellismus» a Boswell-féle stílus. (Ford.)

élhetnek szüleik nélkül; pedig már jóval előbb, semhogy észrevették volna megjelent az a bizonyos fekete pontocska és megkezdődött az ő különválásuk, s a legközelebbi véletlen eset beálltával lehull a lepel függetlenségükről.

De «nagy emberek»? — ez a kifejezés bántó. Kasztjuk vagy végzetük megjelölése-e ez? Mi lesz az erényre ígért jutalommal? A gondolkozó ifjúság panaszkodik a Természet túlereje ellen. «Nemes és szép a ti hőstök!» — mondja: «Azonban nézd a szegény Paddy-t*, egész nemzetét.» Hogy lehet az, hogy a nagy tömegek a történelem kezdetétől fogva máig csak a mézszárlás áldozatai, ágyútöltelékek? Az eszme csak kevésszámú vezért avat föl, s eltölti őket érzéssel, önálló véleménnyel, szeretettel, önfeláldozással, s ők szentelik föl a háborút és halált is — de ki törődik a szegényekkel, akiket zsoldjukba fogadnak és mézszárszékre visznek? Az emberélet olcsósága a mindennap tragédiája. S az, hogy másoknak alacsonyrendűeknek kell lenniök, éppoly reális veszteségünk, mintha magunk lennénk alacsonyrendűek, mert társas életre vagyunk utalva.

Vájjon illő válasz-e ezekre a sejtelmekre, azt mondani, hogy a társadalom afféle Pestalozzi-rendszerű iskola: mindenki éppúgy tanító, mint tanuló. Éppoly szolgálatunkra van az, amit kapunk, mint az, amit adunk. Két egyforma tudású ember nem soká maradhat jó barát. De ha mindegyikükhöz másfajtajú tapasztalatukkal rendelkező, értelmes társat adsz, ez olyan lesz, mintha a tavat alacsonyabb medencébe csapolnád

* Patrick; az írországiak gúnyneve.

(Ford.)

le. Merőben mechanikai előnynek látszik, pedig valóságos nagy jótétemény ez mindegyiküknek, mert most kibeszélheti, önmagának kifejtheti a gondolatát. Egyéni hangulataink szerint hamar csapunk át a méltóságból a függőségbe. És ha úgy is látszik, mintha némelyek sohasem jutnának el a szélig, hanem örökösen csak állonganának és szolgálnának: ez azért van, mert nem kísérhetjük a társadalmat szemünkkel elég sok ideig, hogy észrevehetnők, mely része mikor kerekedik felül, így hát, amit mi «tömeg»-nek és «közönséges embereknek hívunk, azok sem «tömeg» és «közönséges emberek». Alapjában véve minden ember egyfajta s életművészet csak azon a meggyőződéssel épülhet föl, hogy minden tehetség eléri valahol és valamikor a megdicsőülést. *Fair play!** Szabad teret mindenkinek és friss babért minden győztesnek! Az Ég egyenlő pályát mér ki minden teremtésnek, s mindegyik elégületlen, valámíg az ő külön sugárzásával be nem ragyogta a földgömbünket s tehetségét nem látta végső nemességében és lendületében.

A nap hősei csak viszonylag nagyok: gyorsabb növésűek, vagy olyanok, akikben a siker pillanatában ért meg az éppen akkor szükséges tulajdonság. Lehet, hogy más idők más értékeket fognak követelni. Némely sugár rejtve maradt a köznapi szemlélő előtt, mert kifinomult, hozzá alkalmazkodó szervet követel meg. Kérdezd meg a nagy embert, nincs-e nagyobb ember nálánál? Bizony

* «Becsületes, szabályos játék», de meghagytuk az angol, kifejezőbb és már nálunk is gyökeret vert jel-szót.
(Ford.)

neki is megvannak a társai, s nem kevésbé nagyok, sőt nagyobbak azok, akiket a társadalom nem tud meglátni. A Természet sohasem küld nagy embert a földkerekségre anélkül, hogy ne közölné a titkát egy másik lélekkel.

Ezekből a vizsgálódásokból azt az egy örvendetes tényt vonhatjuk le, hogy szeretetünkben valóban van igazi emelkedés. A XIX. század híreseit egy szép nap a barbárság bizonyságául fogják idézni. Az emberiség szelleme az egyetlen méltó tárgya történetírásunknak s évkönyveinknek. S még ebbe is sokat kell beletoldanunk és sok hézagát kell kitöltenünk. A mindenség története tüneti jelentőségű, és az élet olyan, mintha csak emlékeztető volna. Nincs ember a híres emberek körmenetében, aki maga volna az ész, a világosság, vagy az a lényeg, amelyet várunk; hanem csak: valamely törtszám, új lehetőségek mutatóványszáma.

Óh, bárcsak valaha egyetlen roppant csillagképpé teljesednék, ami ma csak csupa egyes röpködő fényes pontocska. Sok, sok egyén tanulmányozása olyan elemi régiókba vezet, ahol az egyéni vonások elmosódnak, vagy ahol csúcspontjaik mind találkoznak. Az itt megnyilvánuló gondolatot és érzést nem lehet semmiféle korlát közé rekeszteni. A legnagyobb emberek hatalmának ez a titka: szellemük magától szerteárad. Újminőségű lélek kering éjjel-nappal kiindulópontjától közös középpontú körökben s eddig nem ismert utakon-módokon közli magát tovább: a lelkek egysége bensőnek jelentkezik: ami bebozsáttatást nyer az egyikbe, azt nem lehet elzárni a másiktól sem; a legcsekélyebb részlet-vívmány

az igazságban vagy energiában a lelkek egyetemének vagyónát szaporítja. Ha a tehetség és a helyzet különbözőségei elenyésznek, s az egyének egész pályáját végig követheti a szemünk, akkor a látszólagos igazságtalanság még gyorsabban eltűnik s fölemelkedünk minden egyén központi egységének és azonosságának fölfogására s annak megismerésére, hogy valamennyien abból a szubstanciából valók, amely rendelkezik és hatva cselekszik.

A humanizmus szelleme a történelem igazi szempontja. A minőségek, értékek maradandók, ám az emberek, akikben majd több, majd kevesebb nyilvánul meg belőlük, íme, mulandók, s az értékek: új homlokon ragyognak. Nincs ennél mindennapibb tapasztalat. Egykor az ember főnixeket látott; ezeknek már bealkonyodott, de azért a világ még nincs feloldva a bűbáj alól. Az edények, mikről szent jelvényeket olvassz le, közönséges gölöncsérmunkává lesznek, de a festmény értelme megszentelt dolog s a világ falaira átvitten újra olvashatod. Egy ideig tanítóink személyes szolgálatot tesznek nekünk, mint a haladás mérői és mérföldkövei. Egykoron a tudás angyalai voltak nekünk és alakjuk az égis ért. De utóbb közelebb férköztünk hozzájuk, megláttuk eszközeiket, műveltségüket és korlátaikat s helyöket más géniek foglalták el. Jó szerencse, ha legalább egy pár név oly magasságban marad, hogy nem olvashatjuk őket közelebről és az idő és az összehasonlítás sem rabolhatta el egyetlen fénysugarukat sem. Végezetre azonban ne is keressük többé emberben a teljes tökéletességet és elégedjünk meg a társas és rájuk ruházott tulajdonságaikkal. Mindaz, mi

az egyénre vonatkozik, csak időleges és a jövőbe kilátást nyújtó, mint maga az egyén is, aki kilép korlátaiból az egyetemes létbe. Mindaddig nem férkőzünk a géniusz igazi és java-jótéteményéhez, valamíg eredeti erőnek tartjuk. Abban a percben azonban, amikor már nem lehet segítségünkre mint «ok», annál jobban kezd segítségünkre lenni, mint okozat. Akkor egy hatalmasabb szellem és képesség képviselőjeként fog előttünk megjelenni. A homályos Én átlátszóvá válik a Végső oknak fényforrásától.

Mindamellet az emberi nevelés és cselekvőség korlátai közt is elmondhatjuk: nagy emberek azért vannak, hogy legyenek még nagyobbak. A szervezett Természet rendeltetése a tökélesbülés s ki mondhatja meg, hol van ennek határa? Az ember dolga, hogy úrrá legyen a khaoszon; az ő dolga, valamíg él, mindenfelé elvetni a tudás és dal magvait, hogy éghajlat, gabona, állatok, emberek egyre szelídebbekké váljanak, s a szeretet és üdvös hatás csirái szaporodjanak ezen a földön.

II.

PLATÓ; VAGY. A FILOZÓFUS.

A könyvek között egyedül Platót illeti meg Omar fanatikus hódolata a Korán iránt, amellyel ezt mondta: «Égessétek el a könyvtárakat, mert minden értékük benne van ebben a könyvben.» Az ő mondásai tartalmazzák a nemzetek kultúráját; sarokkövei a bölcsészeti iskoláknak; kútfejei az irodalmaknak. Tárházai azok a logika, matematika, esztétika, költészet, nyelv, ontológia, erkölcs és gyakorlati életbölcsesség tanulmányának. Az elvont bölcselkedés nem volt még sohasem ilyen magas színvonalon. Platótól ered minden, amit az eszmék emberei valaha írtak és vitattak. Nagy pusztítást végez ő a mi úgynevezett eredeti gondolkozóink között. Följutottunk a hegy csúcsára, amelyről mindezek a görgeteg-kövek leváltak, ő a tudósok bibliája huszonkét évszázad óta; minden lelkes fiatal ember, aki a következő korokban fennkölt eszméket hirdet a vonakodó nemzedékeknek, — Boethius, Rabelais, Erasmus, Bruno, Locke, Rousseau, Alfieri, Coleridge — bizonyos mértékben mind Plató olvasója, s az ő jó gondolatait plántálja át elmésen a hazai talajba. Még a nagyobb szabású emberek is kénytelenek elszen-

vedni, hogy érdemeikből levonjunk azon szerencsétlenségnél fogva — ha ugyan szabad szerencsétlenségnek neveznem — hogy e mindent kimerítő általánosító genie *után* jöttek a világra. Szt. Ágoston, Copernicus, Newton, Böhme, Swedenborg, Goethe valamennyien az ő adósai és kénytelenek utána mondani a dolgokat. Mert dicsőség kölcsön venni azokat a legszélesebbkörű általánosítótól, minden részlettel együtt, amik tételeiből levonhatók.

Plató: a filozófia és a filozófia: Plató; az emberiségnek egyben dicsősége és szégyene, mivelhogy sem angolszász, sem latinfajú ember nem bírta azóta egyetlen eszmével sem megtoldani az ő kategóriáit. Nem volt se felesége, se gyermeke, s minden polgárosult nemzet gondolkozói mégis az ő ivadékai, s az ő szellemétől színezettek. Mennyi nagy embert küld föl a Természet szüntelenül éjsötét méhéből, azzal, hogy az *ő embere* legyen! íme: a platonikusok, az alexandriai lángelmék egész csillagképei, s nem kevésbbé az Erzsébet-korabeliek: sir Thomas More, Henry More, John Hales, John Smith, Lord Bacon, Jeremy Taylor, Ealph Cudworth, Sydenham, Thomas Taylor; Marsilius Ficinus és Pico da Mirandola. A kálvinizmus benn van «Phaedon»-jában s benne van a kereszténység is. Az iszlám egész filozófiáját — erkölcsi kézikönyvében, az Akhlak-y-Jalaly-ban,* tőle vezeti le. A miszticizmus minden szövegét megtalálja Platóban. Ez a görög városi polgár nem tapad sem egy község, sem egy haza rögéhez. Angol ember olvassa s így szól: «milyen angolos!»;

* Iszlám-erkölcsstan.

— a német: «milyen igazi német!» — az olasz: amilyen római s milyen görög!» Amint az argosi Helénáról mondják, hogy egyetemes szépségénél fogva mindenki az ő rokonának érezte magát, akképpen Plató is új-angliai* olvasója szemében: amerikai lángelmének látszik. Az ő széles humanizmusa túlszárnyal minden nemzeti s felekezeti válaszfalat.

Platónak ez a magas rangja kioktat arról, mit gondoljunk afelől a sokat hánytorgatott kérdés felől, hogy munkái közül mi eredeti, mi utánzat. Különös dolog, hogy valahányszor támad egy ember, aki egész fejjel nagyobb minden kortársánál, bizonyosan kétség támad afelől, melyek az igazi művei. így van ez pl. Homeros, Plató, Baffael, Shakespeare eseteiben. Mert ezek a férfiak mágneses erővel bűvölik le kortársaikat, úgyhogy az ő révükön meg bírnak tenni olyanokat is, amiket egyedül sohasem tudtak volna megtenni. Ekképpen a nagy emberek sok testben élnek és sok kézzel írnak, festenek, cselekszenek; s egy idő múlva már bajos megmondani, melyik a mester hiteles műve s mi csak az ő iskolájáé.

Imígyen Plató is, mint minden nagy ember, fölemésztette a maga korát. Mi más a nagy ember, mint a nagy vegyrokonságok egyike, amely táplálékául fölszívott minden művészetet, tudományt, minden megismerhetőt. Nem hagy meg semmit; minden az ő rendelkezésére áll. Ami nem jó, éretnyes cselekedet, az jó a megismerés számára. Innen van, hogy kortársai plágiumokkal vádolják. Ámde csak az igazi föltaláló tudja, honnan kell

* Északamerikai.

kölcsönözni; s a társadalom hamar elfelejti a számtalan sok munkást, aki az építész kiszolgálta, s minden elismerést ennek az egy embernek tart fenn.

Ha Plato-t magasztaljuk, mintha csak Solon, Sophron és Philolaos idézeteit magasztalnók. Ám legyen úgy! Hisz minden könyv idézet; minden ház idézet-gyűjtemény az erdőkből, bányákból, kőfejtőkből; s minden ember minden elődének idézetgyűjteménye. S ez a nagy markii föltaláló minden nemzetet adófizetőjévé teszi.

Plató fölszívta korának minden tudományát — Philolaost, Timaiost, Heraklitost, Parmenidest s még többeket; azután mesterét, Sokratest, s még szélesebbkörű szintézisre érezvén magában erőt — amire sem akkoriban, sem azóta nincs példa — elutazott Itáliába, hogy elsajátítsa mindazt, amit Pythagoras neki nyújtani tudott; utóbb Egyiptomba s talán még tovább keletre, hogy az európai lelkekbe importálja azt a másik elemet, amelyre Európának szüksége volt. Ez az átfogó ereje följogosítja őt arra, hogy a filozófia képviselőjének tekintsük. «Respublika»-jában azt mondja: «Az olyan lángelme, aminőnek a filozófusban lakoznia kell, egészében, minden részével csak ritkán találkozik egy emberben; különböző részei rendszeren különböző személyekben jelentkeznek.» Minden ember, aki bármit is jól akar elvégezni, kell, hogy magasabb szintről fogjon hozzá. A filozófusnak többnek kell lenni, mint csak filozófusnak. Plató meg van áldva a költő tehetségével is, sőt a költők közt a legmagasabb helyet foglalja el, — jóllehet kétségbevonom, meg volt-e benne a lírai kifejezés döntő jelentőségű adománya — s mégis első-

sorban nem poéta, mert úgy tetszett neki, hogy költői tehetségét magasabb célnak szentelje.

A nagy géniuszoknak van a legrövidebb életrajzuk, írásaikban élték ki magukat, s így házi és nyilvános életük mindennapi és közhelyekkel teljes. Ha gondolkozása módját, ízlését és érzületét akarod megismerni, vedd szemügyre azt az olvasóját, aki legjobban csodálja őt, mert ez hasonlít legjobban reá. Platónak különösen nincs külső élettörténete. Hogy kedvese, felesége, gyermeke lett volna, minderről semmit sem hallunk. Mindet beletemette színeibe, festményeibe. Valamint a jó kályha megemészt minden füstjét, a filozófus is minden vagyonát átváltja szellemi termékeire.

Kr. e. 430-ban született, Perikles halála idejében, athenaei patríciusi családból. Azt mondják, korán katonai hajlamai voltak, de húsz éves korában, hogy Sokrates-szel megismerkedett, ez mihamar lebeszélte szándékáról. Erre tíz éven át Sokrates tanítványa maradt, egészen a mester haláláig. Azután Megarába ment, elfogadta Dión és Dionysios meghívását sicíliai udvarukba, s három ízben is visszatért oda, jóllehet ott szeszélyesen bántak vele. Beutazta Itáliát, azután Egyiptomot, ahol hosszan időzött, némelyek szerint három, mások szerint tizenhárom évig. Állítólag még tovább, Babyloniába is eljutott, de ez nem bizonyos. Athenaebe visszatérve, az Akadémiában tanított, azok körében, akiket híre odavonzott s a hagyomány szerint írás közben érte a halál, nyolcvanegy éves korában.

Ámde Platónak sokkal inkább belső az életrajza. Be kell számolnunk, mint emelkedett ez a férfiú a legfelsőbb polcra fajunk szellemi történe-

tében, mint esett meg, hogy az emberi műveltség gyarapodásával mindenki az ő tanítványává válik; hogy amint a Biblia átplántálódott az európai és amerikai nemzetek mindennapos beszélgetéseibe s házi életébe: úgy Plató teljesen befolyásolt minden tudományos iskolát, minden gondolkodni szerető embert, minden egyházat, minden költőt, — ami bizonyos színvonalon lehetetlenné teszi, hogy az ő kikerülésével gondolkozzék az ember. Ő ott áll az igazság és minden ember szelleme között s az ő neve és bélyege van rajta az eszmék nyelvén és alapformám. Olvasása közben elképeszt engem, mennyire modern a stílusa és szelleme. Itt van csirájában Európa, amelyet olyan jól ismerünk; művészeteinek és háborúinak hosszú története. Plató szellemében már minden lényeges vonását meg lehet különböztetni, ám előtte még senkiében sem. Azóta száz meg száz történetbe szóródott szét, de egyik sem adott hozzá újabb elemet. Ez az örök modernség minden műalkotás értékmérője, mert szerzőjét nem vezette félre semmi rövidéletű vagy pusztán helyi jelentőségű elem, hanem csakis igazi, állandó, mindenütt érvényes vonások. S hogy miképpen lett Plató ilyen jelentőségű Európa és a filozófia, de kivált az irodalom számára, ez a megoldandó problémánk.

Ez nem történhetett meg egy ép, őszinte egyetememes ember nélkül, aki egyaránt tiszteletben tudta tartani az eszményt, vagyis a Szellem törvényeit és a végzet, vagyis a Természet rendjét. A nemzet életének első korszaka, csakúgy mint az egyéné, a tudattalan erő korszaka. A gyermekek kiabálnak, rikácsolnak, dühödten toporzékolnak,

amíg nem bírják kifejezni kívánságaikat. Mihelyt beszélni tudnak, s ki tudják fejezni, mire vágyódnak és okát is meg tudják adni: mindjárt megszeliődnek. Fölserdülve, amíg fölfogásuk tompa, minden emberfia hevesen, túlzó fokban, meggondolatlanul beszél, civódik, kétségbeesetten kapkod, esküszik, káromkodik. Ám ha a műveltségük kissé fölvilágosította őket a dolgok felől, már nem látják azokat rongyokban, vagy egy tömegbe zagyváltan, hanem meglátják pontos, szabatos elosztásukat: ekkor letesznek gyöngeségre valló heveskedésükről s részletesen ki tudják fejteni véleményüket. Ha a nyelv nem képződött volna ki az artikuláció alkalmas eszközévé, az ember ma is erdei vadállat volna. De ugyanez a gyöngeség és hiányosság jelentkezik, magasabb szinten, napnap mellett, bővérű ifjak és leányzók nevelése közben. «Ah, Ön nem ért engem; s még sohasem találkoztam olyasvalakivel, aki megértett volna» — és sóhajtoznak, zokognak, verseket Írogatnak, egyedül járnak-kelnek, — egyszerűen azért, mert nincs meg az erejük, hogy pontosan ki tudják fejezni nézeteiket. De egy-két hónap múlva, jó géniuszuk kegyelméből, találkoznak valakivel, akit beavathatnak vulkáni lelkiállapotukba. S most, hogy a jó érintkezés ezzel meg van alapítva, ezentúl a társadalomnak is jó tagjaivá válnak.

Ez örök törvény. A haladás a vak erőttől a szabátosság, a tudás, igazság felé tart.

Minden nemzet történetében vannak pillanatok, amikor nyers ifjúságukból kibontakozva, megéri a fölfogó erejük, de még nem válik mikroszkopikussá, úgyhogy az ember ilyenkor a megismerés egész skálájára törekszik s bár lábával még

az Éj roppant erőire támaszkodik, agyával és szemével már a Nap- és Csillagrendszerek alkotásaival társalog. Ez a serdült egészség, az erő teljességének a kora.

Ilyen Európa története minden részében, s ilyen a filozófia története is. Legrégibb emlékei, — amelyek nagy része tönkrement és elkallódott — Ázsiából bevándorló emberekről szólnak, akik magukkal hozták barbár álmaikat. Durva erkölcsi és természettudományi ismeretek zagyva halmagát hozták magukkal, amelyekben egyes mesterek rész-belátása segíti őket fokról-fokra.

Perikles előtt jött a hét bölcs, s megkapjuk a mértan, metafizika, erkölccstan alapelemeit; majd jönnek a partialisták, az elem-bölcselek, akik a dolgok végokát a víz áradatában, vagy a levegőben, vagy a tűzben, vagy a szellemben keresik. De megannyian mythologiai képekkel keverik ezeket az okokat. Végre jön Plató, a szétosztó, akinek nincs szüksége sem barbár festékre, sem tetoválásra, sem csatakiáltásra; mert ő már tud meghatározni. Ázsiával együtt elhagyja a végtelent s a túlzó méreteket is; ő a szabatosság és az értelem beköszöntése. «Istenként becsülöm — mondja — azt, aki helyesen tud felosztani és meghatározni.»

S ez a meghatározás már a filozófia maga. Mert mi más a filozófia, mint beszámoló, melyet az emberi szellem magának ad a világ alkatáról. Két sarkalatos tény az örök alapja: az Egy és a Kettő. 1. Egység vagy Azonosság; 2. Különbözőség. Mi egyesítünk minden dolgot, miután fölfogtuk az őket átható törvényt s fölfogtuk felszínes és látzólagos különbségeiket, de mégis lényeges meg-egyezésüket. Viszont az értelemnek minden műve-

léte — ennek az egységnek, vagy azonosságnak fölfogása mellett — fölismeri a dolgok különbözőségét. Egység és Különbözőség, «egy és más». Lehetetlen anélkül gondolkodni, beszélni, hogy mindkettőt föl ne öleljük.

A lelket hajtja a vágy, hogy egy okát keresse a sokféle okozatnak, azután ennek az oknak a szülő okát, és ezt az újonnan talált okot is tovább mélyítse, abban a meggyőződésben, hogy végre el kell jutni egy föltétlen s kielégítő végső okhoz, az Egyhez, amely Minden. «A Nap közepében vagy a Fény, a Fény közepében vagy az Igazság, s az Igazság közepében vagy az elpusztíthatatlan, örök Lény» — mondják a Védák. Minden filozófiának, — úgy a keletieknek, mint a nyugatiaknak — ugyanilyen centripetális a törekvése. Viszont azonban a lelket ellenkező szükségesség is hajtja: hogy egyik dologról a másikra térüljön, arra, ami nem egy, hanem más és sok; az okról az okozatra, s ez igazolja a változatoság létezésének szükségességét, mindkettő önállóságát, mert egyik a másikba van olvadva. A pontosan egybeillesztett elemeket szétválasztani s összegeyztetni: a filozófia feladata. Létük kölcsönösen ellentmondó, s egymást kizáró, s mégis az egyik olyan hamar siklik a másikba, hogy sohasem tudjuk megmondani, mi az egy és mi nem az. Proteus épp olyan fürge a magasságok és mélységek közt, — ha az Egyet, az Igazat, a Jót szemléljük, mint az anyag felületein és kerületein.

Minden nemzet közt akadnak szellemek, akik arra hajlanak, hogy az alapegység eszméjéhez ragaszkodjanak. A könyörgés és odaáldozás elragadtatásai mindent beleolvasztanak az Egyetlen

Lénybe. Ennek az irányzatnak legmagasabb kifejezései a Kelet vallásos írásai, s különösen az indus Vedák, a Bhagavat Gita és a Visnu-Purana. Ezek az írások alig tartalmaznak egyebet, mint ezt az eszmét és tiszta, magasztos melódiákban ünneplik azt.

Az Ugyanaz, az Ugyanaz: hívő és hit ugyanabból az anyagból valók: a szántóvető', az eke, a barázda egyazon anyag; s az anyag annyira egy, hogy az alak változásai lényegtelenek. «Íme, fölfoghatod» — mondja a legfőbb Krishna egy bölcsnek — «hogy te nem különbözöl tőlem; mert ami én vagyok, az te is vagy, s a világ is, javaival, hőseivel, az egész emberiséggel. Az emberek azért látnak különbségeket, mert tudatlansággal vannak».— «Ezek a szavak: «én» és «enyém» a tudatlanság szülöttei. Hogy mi mindennek a nagy vége és kútfeje, azt tanuld meg most tőlem. A Lélek az — egy: minden testben, amely egyformán, tökéletesen, a természet fölött uralkodva áthat mindent: amely nem születik, nem nő, nem hal meg; s mindenütt jelenlévő; igazi tudásból álló, független s nincs összekeverve valótlan dolgokkal, nevekkal, fajokkal sem a múltban, sem a jelenben, sem a jövőben. Annak a megismerése, hogy ez a szellem, amely lényegében egy, benne van mibennünk és minden más testben: ez az olyan Egynek a bölcsesége, aki tudja a dolgok egységét. Mint a szétáradó levegő a fuvola likain átmenve, a skála különböző hangjainak hallik, pedig egy: úgy a Nagy Szellem természete is egy, ámbár formái változatosak a különböző cselekedetek hatásai miatt. De ha a külső megjelenés formáinak különbözősége, mint istené, vagy a többié — le van rontva,

nem is marad semmi különbség.» — «Az egész világ csak Visnu nyilvánulása, aki azonos minden dologgal, s a bölcs szemében nem is különbözik tőlük, hanem egy velük. Nem jövök, nem megyek, nincs is egy helyen a szállásom; s Te nem vagy Te; s a mások nem mások és Én nem vagyok Én.» Mintha csak ezt mondaná: «Minden a lélekért van, s a lélek Vishnu; állatok, csillagok csak átmeneti festmények; a fény csak meszelő; a tartósság csak délibáb; a forma börtön s még az ég is káprázat.» A lélek csak arra törekszik, hogy feloszoljon a létbe, — túl formán, poklon, mennyen. — hogy megszabaduljon a természettől.

Ha az elvont gondolkodás ilyen elrémítő egységre törekszik, amibe minden dolog felszívódik, a cselekvés éppen ellenkezőleg visszafelé irányul a sokféleség felé. Az előbbiben az Ész nehézkedési ereje, az utóbbiban a Természet ereje nyilvánul. A Természet a sokszerű. Az egység elnyel, felolvaszt, vagy összevon. A Természet ellenben kiterjeszt és szaporít. Ez a két alapelv jelen meg újra, meg újra és áthat minden dolgot és gondolatot: az Egy — a sok. Az egyik a lét, a másik az értelem; az egyik szükségszerűség, a másik szabadság; az egyik nyugalom, a másik mozgás; az egyik hatalom, a másik szétesztás; az egyik erő, a másik élvezet; az egyik öntudat, a másik meghatározás; az egyik géniusz, a másik tehetség; az egyik komoly elmélyedés, a másik ismeret; az egyik vagyon, a másik kereskedelem; az egyik kaszt, a másik kultúra; az egyik király, a másik demokrácia. És ha szabad ezeket az általánosításokat egy fokkal magasabban folytatni, és mindkét alapelv végső irányzatát megjelölni, azt mond-

hatnók, hogy az egyik végcélja: menekülés a konkrétba szerveződés előtt: azaz tiszta, elvont tudomány; a másiké pedig legmagasabb fokú instrumentáció, azaz az eszközök fölhasználása, vagy végrehajtó istenség.

Minden gondolkozó, vérmérsék vagy szokás alapján, a léleknek majd ehhez, majd ahhoz az istenségéhez szegődik. A vallás révén egységre törekszik; az értelem és érzékek révén a sokféleségre. Túlgyors egységesítés és túlzott alkalmazkodás a részlegeshez: a spekulatív gondolkodást ez a kettős veszedelem fenyegeti.

Ennek a megoszlásnak megfelel a nemzetek történelme. Az egység, a mozdulatlan intézmények birodalma, az elvont gondolkodásban gyönyörködő bölcsélet székhelye, olyan emberek hazája, akik elméletben, gyakorlatban a vak, irgalmatlan, roppant Végzetben hisznek: Ázsia, amely ezt a hitet a kasztok társadalmi intézményében valósította meg. A másik oldalon ott van Európa; az ő génusza cselekvő és alkotó; a kasztokat műveltséggel ellensúlyozza; filozófiája szaktudomány; a művészetek, találmányok, szabadság hazája. Ha a Kelet a végtelenséget szereti, a Nyugatot a határokat.

Az európai polgárosultság a tehetség diadala; a rendszer kiterjesztése; az értelem kiélesedése; öntudatos, alkalmazó formaélvezet; a megnyilvánulás, a kézzelfogható eredmények gyönyöre. Perikies, Athén, Görögország munkálkodott ebben az elemben az olyan génusz gyönyörével, amelyet még nem fagyasztott meg a túlzás kárának semmiféle aggodalma, előrelátása. Nem láttak maguk előtt semmiféle baljóslatú nemzetgazdaságtant,

semmiféle károgozó Malthust*; nem Parist, nem Londont; nem könyörtelen osztály-választó falakat, — nem: a tücsinálók, a takácsok, szabók, harisnyakötők, a gyapjútisztítók, szövők-fonók, kőszénbányászok sorsát; nem Írországot; nem az indiai kasztokat, amiket Európa erőszakoskodásai még csak jobban túlhajtanak. Az értelem egészségében és első frissességében virágzott. A művészet ragyogó újdonság volt. A pentelikosi márványt úgy tudták faragni, mintha hó lenne, s tökéletes építészeti és szobrászati műveik mintha csak mindennapi dolgok lettek volna, amelyek nem okoztak nagyobb nehézséget, mint egy-egy új hajó építése Medfordban, vagy új malmoké Lowell-ben. Ezek rendes dolgok és biztosra vehető a sikerülésük. A római légió, a byzanci törvényhozás, az angol kereskedelem, a versailles-i fogadótermek, a párisi kávéházak, a gőzmalom, a gőzhajó, a gőzvasút mind, mind láthatók már perspektívában, valamint a városi gyűlések, a szavazó urna, az újság és olcsó sajtó is.

Közben Plató Egyiptomban és keleti zarándokútjain beszívta magába az «egy Isten» eszméjét, amelybe minden dolog beleolvad. Ázsia egysége és Európa részletessége, az ázsiai lélek végtelensége és az elhatároló, eredmény-szerető, gép-csi-

* Robert Malthus (1700—1834) angol közgazda, akinek népesedéstana szerint a népesség szaporodása gyorsabban történne, mint az eltartására szükséges élelmiszereké, s egyéb javaké, úgy hogy ennek éhenhalás lehetne a következménye, ha háborúk, rágalgályok, nemi önmegtartóztatás nem lassítanák a szaporodást. Ebből a neo-malthusianusok a fogamzás meggátlásának stb. szükségét vonták le. (Ford.)

náló, felszint-kereső, opera-látogató Európa: íme, Plató mindezt összekötötte és az érintkezésbe hozás által mindenik erejét fokozta. Agyában egyesül úgy Európa, mint Ázsia kitűnősége. Metafizika és természetfilozófia fejezték ki Európa géniuszát, de alapépítményük Ázsia vallása.

Röviden sommázva a dolgot: megszületett egy egyensúlyozott lélek, amely mind a két elem iránt fogékony volt. Éppoly könnyű nagy lenni, mint kicsinynek. Hogy miért nem hiszünk egyszerre a csoda-szemlékben, ez onnan van, hogy nem esnek rendes tapasztalatunk körébe. A mindennapi életben olyan ritkák, hogy szinte hihetetlenek; de alapjában véve, nemcsak nem fogadják ellenző elfogultsággal, sőt a legerősebb rokonszenvvel várják feltűntöket. De: akár hallatszottak születésekor égi hangok, akár nem; akár álmodták a szülei, hogy a csecsemőfiok Apolló-gyermeke, akár nem; akár telepedett méhraj az ajkaira, akár nem: megszületett a férfiú, aki meg tudta látni a dolgok mindkét oldalát. A Természetben megszokott oly csodás összetételek: Jupiter érmének felső- és alsófele; a lehetlenségek összetétele, amely minden tárgyban újra, meg újra fölbukkan; reális és ideális hatalma: — íme most már mindez az ember tudatosságának körébe került.

„Eljött az egyensúlyozott lélek. Ha szerette az elvont igazságot: a maga mentségére a mérleg másik serpenyőjébe állította a legnépszerűbb alapelvet, a föltétlen Jó igazságát, amely uralkodik az uralkodókon is és bíraskodik a bírakon is. Ha ő transcendentális megkülönböztetéseket tett, azzal erősítette magát, hogy megvilágosító példáit olyan köznapi forrásokból merítette, amelyeket meg-

vetettek a bölcselő és politikai szónokok: vén-asszonyoktól és sihederektől; vízfordóktól és levesárúsoktól; lacikonyhásoktól és utcai kikiáltóktól; a fazekasok, gyógykovácsok, mészárosok és halárosok boltjaiban. Nem engedett meg magának pártosságot, hanem arra törekedett, hogy a gondolat mindkét sarkát föltüntesse a tételében. Érvelése és ítélete egyensúlyozott és szférikus. A két sark kitűnik, sőt két kézzé válik, hogy megragadja és elsajátítsa a magáét.

Minden nagy művész ilyen volt a szintézis révén. Erőnk átmeneti, váltakozó, vagy, ha szabad ezzel a kifejezéssel élni: két part közti fonál. A tengerpart: tenger, a part felől nézve s part, a tenger felől nézve; két érintkező fém íze; barátunk közeledtére vagy távoztára följazott erőink; a költői alkotás élménye, amit nem tapasztalunk sem otthon ülve, sem utazva, hanem csak az egyik állapotból a másikba való átmenetelnél, — amelyet tehát oly ügyesen kell igazgatni, hogy mentől több átmeneti felület adódjék: — e két elemen való uralom magyarázhatja csak Plató erejét és bubáját. A művészet az egyet, vagy hasonlót fejezi ki a különböző által. A gondolkodás az egységet az egységben iparkodik megismerni; a költészet a változatosság által akarja megmutatni, azaz mindig tárgy vagy jelkép által. Plató két edényt tart kezében, az egyikben Eether van, a másikban pigment s mind a kettőt szüntelenül használja. Dolgok dolgokhoz adva mint statisztika, polgári történet: egyszerű leltárt, lajstromot adnak.

Ellenben, ha a dolgokat beszélgetjük, azok ki-meríthetetlenül érdekesek és vonzóak. S Plató is

folytonosan forgatja Zeus érmét, hol az egyik, hol a másik felére.

Vegyünk egy példát: A természetfilozófusok mindegyike megrajzolta a maga vázlatos képét a világ elméletéről. Itt van az atomok, a tűz, a víz, a szellem elmélete; a mechanikai vagy kémiai természetű elmélet. Plató, a matematika mestere, aki minden természeti törvényt és okot tanulmányozott, úgy látja, hogy ezek csak másodrendű okok, s nem elméletei a világnak, hanem csak leltárai és lajstromai. Ennélfogva ő a Természet tanulmánya elé ezt a tételt tűzi: «Fedjük föl az okot, amely a Legfőbb Rendezőt a világegyetem megteremtésében és összealkotásában vezette. ő jó volt, s aki jó abban nincs irigység. Minthogy mentes volt az irigységtől, azt kívánta, hogy minden dolog lehetőleg olyan legyen, mint ő maga. Ennélfogva mindenki, aki bölcs emberek tanításából ezt fogadja el a világ eredete és megalapozása végső okául, az igaz úton jár.» — Minden a Jó érdekében van, s az minden Szépnek is az oka. Ez a hitelv élteti és teszi személyessé bölcseletét.

Ez a szintézis, amely lelke főjellemvonása, minden tehetségében jelentkezik. Ahol egy emberben az ész nagy tömege van meg, rendesen olyan kitűnőségeket találunk benne, amelyek könnyen kombinálhatók az eleven emberben, de leírva összeférhetetleneknek látszanak. Plató szellemét nem lehet khinai pedánságú katalógusban bemutatni, hanem azt csak eredeti elme, eredeti erejének gyakorlása által, foghatja föl. Benne a legszabadabb csapongás egyesül egy mértantudós szabatosságával. Merész képzelete a tények legreálisabb megragadására is képesíti, ahogyan a

legmagasabb röptű madaraknak is a legerősebbek a szárnycsontjaik. Patríciusi pallérozottsága, veleszületett, belső eleganciája maró és megsemmisítő finomságú iróniával ékesítve, a legerősebb egészséggel és a forma erejével párosul benne. Igazolja az aggszót: «Ha Zeus a földre szállna, ő is a Plató stílusában beszélne.»

Ez a fenséges stílus, némely művének közvetlen irányát s viszont azt a tenort tekintve, amely az összes többin keresztülhangzik, olyan komolysággal tölti el munkáit, amely a «Respublika»-ban s a «Phaedon»-ban egyenesen a vallásos áhítatig emelkedik.

Azzal vádolták Platót, hogy Sokrates halálakor betegnek tette magát. De korbeli adatok, éppen ellenkezőleg, azt tanúsítják, hogy mestere érdekében férfiasan közbenjárt a népnél. Reánk maradt annak a vad szidalmazásnak hagyománya is, amellyel Platót illették. S Plató fölháborodása a népkormányzat ellen, amely több munkájában jelentkezik, egyenesen személyes keserűséget fejez ki. Olyan becsületesség, az igazság és tisztesség olyan veleszületett tisztelete, s olyan emberiség volt benne, amely kényessé tette az elfogódott tömeggel szemben. Vegyük ehhez azt a hitét, hogy a költészet, a látnoki tehetség és a legmagasabb belátás olyan bölcsesség adományai, amelynek nem mi vagyunk a mesterei; hogy az istenek sohasem okoskodnak, hanem ezek a csodák mennyei örület által mennek végbe. Képzelete szárnyas paripáján beröptül a sötét régiókat, ellátogat olyan világokba, mikbe a test nem tud behatolni. Láta a gyötrődő lelkeket, hallja az ítélet harsónáját, tanúja a lélek büntetésből való vándor-

lásának, látja a Végzet párkait rokkájukkal, ollójukkal s hallja orsójuk kábító surrogását.

De körültekintő higgadtsága azért sohasem hagyta el. Mintha olvasta volna Busyrane kapuinak feliratait: «Légy merész!»; s a második kapun: «Légy merész, légy merész, légy egyre merészebb», — de bölcsen megállt a harmadik kapu előtt, amelyen írva vagyon: «Ne légy túlságosan merész.» — Olyan erővel lendül ki, mint a röplő bolygó, de csak oly hamar vissza is tér megszabott és tökéletes görbéjéhez. Olyan kiváló mértékben van meg benne a határok görög szeretete és a korlátok ismerete! Ha logarithmust olvasunk, akkor sem érezzük magunkat nagyobb biztonságban, mintha Plató szárnyalását követjük nyomon. Nincs hidegebb valami, mint az ő fénye éppen abban a percben, amidőn képzelete villámai végigcikáznak gondolata egén. ő már befejezte a gondolkodás munkáját, amikor az olvasó elé hozza. Bővelkedik az eszközökben, mikkel, — mint az írás mestere, — meg tud lépni. Olyan dús, hogy minden pillanatban rendelkezik a kellő fegyverrel. Mint a tehetős ember nem hord egyszerre több ruhát, nem hajt több lovat, nem ül több szobában, mint a vagyontalan, — de megvan mindig az a ruhája, az a fogata, az a bútora, amely éppen ahhoz az alkalomhoz illik, úgy Plató sem jön sohasem zavarba, mert mindig megvan a kellő kifejezése. Valóban nincs fegyver, amely ne lett volna meg fegyvertárában s amellyel alkalomilag ne élt volna. Elbeszélés, elemzés, ihletett elragadtatás, muzsika, szatíra, gúny — egészen le a banális udvariaskodásig. Világosító példái költői képek s tréfái világosító példák.

A sokratesi nyilatkozat, hogy a bölcsekedés hasonlatos a bába mesterségéhez, kitűnő filozófia, s hogy a szónoklatot «kotyvasztás»-nak és a «hízélgés mesterségednek nevezte el a «Gorgias»-ban, ez még ma is jelentős szolgálatot tesz nekünk. Valóban nincs szónok, aki olyan találó gúnyneveket tudna kitalálni, mint ő.

Milyen mérséklet, fékezés, micsoda tompítása a mennydörgésnek minden kitörése közepette!

Teljes jóindulattal maga szerelte föl az udvari embert és a nyárspolgárt mindazzal a fegyverrel, amellyel a filozófiai iskolákat támadni lehet. «A filozófia elegáns dolog, ha módjával élünk vele, de aki, kelleténél jobban belemélyed, azt megrontja.» Könnyen lehetett ilyen nagylelkű, ő, akit a naprendszerre emlékeztető' központisége és látomásainak szárnyalása felhőtlen hittel áldott meg. S amilyen a gondolkozása, olyan a beszéde. Csak úgy játszik a kételyekkel, s kihozza belőlük a lehető, majd fest, szójátékokat gyárt, de íme egyszerre olyan mondás következik, amely megrengeti a tengert és a szárazföldet egyaránt. Csodálatos komolysága nemcsak helyel-közzel, párbeszédei tökéletes «igen»-t és «nem»-et mondásaiban jelentkezik, hanem egész villámözönben. «Ez a meggondolás, Kallikles, meggyőzött, s most azon gondolkodom, mint mutathatom be lelkemet egészséges állapotban bírám előtt. Ennélfogva megvetem a külső dísz, miket a legtöbb ember nagyra tart és csak az igazságot nézve olyan éretnesen iparkodom életemet élni, amennyire csak bírom. S ha meghalok, szintúgy akarok meghalni. És erre buzdítom minden embertársamat, amennyire csak hatalmamban van, s téged is fölhívlak

erre a versenyre, amely különb minden egyéb versenyénél.»

Középarányos, nagy ember volt ő, olyan, aki a java-gondolkozáson kívül tehetségei arányosságával és egyensúlyával is kitűnik, úgyhogy az emberek benne saját álmaikat, csúcsaikat és elismeretésüket látják. Nagy józanész az ő biztosítéka s ez minősíti őt arra, hogy a világ tolmácsa legyen. Megvan benne az értelem, amely más filozófusokban és költőkben is megvan, de ezenfelül dicsekedhetik olyasmivel is, amivel azok nem dicsekedhetnek, t. i. az erős feloldó érzéssel, amelynél fogva kiegyeztetni költészetét a világ jelenségeivel s a reális városoktól hidat ver az Atlantisra.* Sohasem mulasztja el ezt a fokozatosságot, s bármilyen festői is a magaslat az egyik oldalon, a másik oldalon enyhén lejteti a síkság felé. Sohasem ír önkívületben s minket sem ragad teljes költői eszeveszettségbe.

Plató a sarkalatos tényeket ölelte föl. Leborulhatott a földre s elfödhetette szemét, miközben azt imádta, amit nem lehet megszámolni, megmérni, megismerni, megnevezni, azt, amit minden részében lehet állítani és tagadni, ami «entitás» és «nem-entitás». Ő ezt superessentialisnak nevezte. Kész volt bebizonyítani, — mint «Parmides»-ben látjuk, — hogy ez a Lény túlhaladja az emberi értelem határait. Soha ember nem ismerte meg teljesebben a Kimondhatatlant. De miután bemutatta hódolatát, mintegy az emberi faj nevében, a Mérhetetlennek, kiegyenesese-

* Plató több művében előforduló mescország a tengerben.

dett és az emberi faj nevében kijelentette, hogy a dolgok mégis megismerhetők. Vagyis elsőb- benső tisztelője volt Ázsiának, a szeretet és hata- lom óceánjának, mely fölötte van formának, aka- ratnak, megismerésnek: mert az az Ugyanaz, a Jó; az Egy, s miután ez a tisztelet és hódolat felfrissítette és megerősítette, visszatért benne Európa ösztöne, kultúrája s fölkiáltott: «S a dol- gok mégis megismerhetők!» Megismerhetők, mert egyből eredve, egymásnak megfelelők. Lajtorja van a dolgok közt, s az ég és föld, az anyag és értelem, a rész és egész közt: s ez a fokozat a mi vezetőnk. Amint megvan a csillagoknak a tudománya: az asztronómia, a mennyiségeké: a matematika, a minőségeké: a kémia, éppígy meg- van a tudományoknak a tudománya is: a dialek- tika, amely nem egyéb, mint az igazat és hamisat szétkülönböztető értelem. Az azonosság és külön- bözőség megfigyelésén alapszik, mert hogy íté- lüssünk, a tárggyal egyesítenünk kell a reávonat- kozó ismeretet is. A tudományok — még a leg- magasabbak is, mint a matematika és asztronómia — olyanok, mint a vadász, aki minden kínálkozó zsákmányt megragad, még ha nem is tud vele mit csinálni. A dialektikának pedig épp arra kell meg- tanítani, mire használjuk az összes többi tudományt. «Olyan rangú, hogy az értelmes ember egyetlen tudományba sem fog bele, önmagáért, hanem csakis azzal a kilátással, hogy annak a ré- vén előrehalad ebben a tudományban is, mely valamennyit felöleli.»

«Az ember sajátága és lényege, hogy az «egész»-et fogja föl, vagy azt, amit az érzékletek eltérése mellett is észszerű egységben lehet fölfognia «A lé-

lek, amely nem fogta föl soha az igazságot, nem tud emberi formába átmenni.» — Hirdetem az embernek az Értelmet. Hirdetem annak a létnek jóságát, amely át van hatva a Lélektől, amely a Természetet alkotta, azt az adományt, hogy meg tudja érteni a Természetet, amelyet ő teremtett és teremt ma is. A Természet jó, de az Ész még jobb, miképen a törvényhozó is fölötte áll a törvény követőjének. Megörvendeztetlek titeket ember fiai: hogy az igazság egészség is, hogy van reménységünk, hogy kikutathatjuk, mi is mindennek az igazi valósága. Az ember nyomorúsága az, hogy el van előtte takarva a lényeg látása, s hogy tele van hozzávetésekkel. de a legfőbb Jó valóság, a legfőbb Szépség valóság és minden erény és boldogság a valóságnak ettől a megismerésétől függ. Mert a bátorság sem egyéb, mint ismeret; s a legszebb sors, amely osztályrészül juthat az embernek, az, hogy daemona arra vezérelje, ami valóban az övé. S ez az igazság lényege, ha megadjuk mindenkinek a magáét. S az erénynek ismeretére is csak úgy lehet eljutni, ha közvetlenül szemléljük az isteni lényeket. Bátorság tehát! Mert «az a meggyőződés, hogy keresnünk kell, amit nem tudunk, hasonlíthatatlanul jobbakká, bátrabbakká, igyekvőbbekké tesz bennünket, mintha lehetetlennek tartjuk annak a fölfedezését, amit nem tudunk s hiábavalónak is tartjuk keresését.» A valóság iránti szenvedélye csorbíthatatlanul független helyzetet biztosít neki, midőn a filozófiát csak annyiban értékeli, amennyiben az a való léttel való közlekedés gyönyöréhez juttat.

Európa szellemével így eltelve mondta ki ezt a saót: «Kultúra.» Látta Sparta intézményeit s pá-

ratlanul zseniális szemmel fölismerte a neveléshez fűződő reménységet. Gyönyörét találta minden tökéletesülésben, minden szép, hasznos és igaz átalakulásban, de mindenekfölött a géniusz fényében és az értelmi tökéletességben. «Őh Sokrates — mondja Glaukon — az élet teljességét, a bölccsel szólva, az adja meg, hogy mentől több ilyen beszélgetést hallhassunk.» Mily nagyra becsüli a tehetség tetteit, Perikles, Isokrates, Parmenides hatalmas cselekedeteit! Mily nagyra, mindennél nagyobbra, becsüli magukat a tehetségeket! Az egyes képességeket, kedves személyesítéssel, isteneknek nevezte. Mily nagyra tartja a nevelésben a testnevelést; a geometriát, a muzsikát, a csillagászatot, amelynek megnyugtató és gyógyító hatalmát magasztalja. A «Timaios»-ban megmutatja a szemek legmagasabb fölhasználását: «Állítjuk, hogy az Isten a látásképességét azért találta ki és adta meg nekünk, hogy szemügyre vévén az értelem égi köreit, azok szerint helyesen alkalmazzuk a magunk értelmét, amely a többiekhez, az egyformákhoz mérten zavaros ugyan, mégis kapcsolatban van azok körforgásával, s ha így — azonfelül, hogy természettől fogva megvan a képességünk a helyes okoskodásra, — még jobban megtanultuk, utánozva az istenség egyforma kifejléseit, kiigazíthatjuk tévelygéseinket és hibáinkat». S a «Respublika»-ban: «E tudományok mindegyike révén egy bizonyos lelki szervünk tisztul meg és kél új életre, amely egyébfajta tanulmány révén eltompult és betemettetett; egy olyan szervünk, amely jobban megérdemli, hogy megóvjuk, mint akár tízezer szem, mert csakis azzal az eggyel láthatjuk meg az igazságot,

Azt mondta: «Kultúra», de ő volt az első, aki megalapozta, még pedig úgy, hogy a legeslegelső helyet a Természet fölényének adta. Patriciusi ízlésénél fogva nagyra tartotta a születésbeli különbségeket. A szervi jelleg és adottság elméletén alapul a kaszt eredete. «Azoknak, akik kormányzásra termettek, az alkotó istenség aranyat vegyített az alkatukba: a katonáskodásra hívatottaknak ezüstöt; a gazdáknak és kézműveseknek vasat és rezet.» A Kelet, minden korban, megmaradt ennél a hiténél. A Korán kifejezetten ezt a kaszt-álláspontot vallja. «Az emberekben megvan a maguk érce, akár csak az arany vagy ezüst. Azok, akik a tudatlanság állapotában méltók voltak, méltók lesznek a hit állapotában is, mihelyt azt befogadják.**) Plató sem fejezi ki ezt gyöngébben: «A dolgok öt rendjéből csak négyre lehet az emberek egyetemességét megtanítani.»— A «Respubliká»-ban legfőképen az ifjúságnak temperamentumaival foglalkozik.

A Természet nagy értékelésének szerencsésebb példája az a párbeszéd, melyet nála Sokrates a fiatal Theagessel folytat, aki a mestertől leckéket óhajt venni. Sokrates kijelenti, hogy bár némelyek bölcsékké váltak annak a révén, hogy ő hozzá szegődtek, ő ezért nem érdemel köszönetet, mert ők nem tőle, hanem egyszerűen azáltal öregbedtek bölcseségben, hogy vele voltak, s azt állította, hogy ő nem is ismeri ennek az útját és módját. «Sokaknak éppen nem kedvező s nem válhatik javukra a velem való érintkezés, t. i. azoknak, akiknek a daemonom ellenáll; úgyhogy én nem is tudok velük élni. Sokakkal viszont nem tiltja meg nekem a közlekedést, pedig ezek sem nyernek

azzal, hogy hozzám szegődtek. Lásd, óh Theages, ilyen a velem való társulás; ennélfogva, ha az istenségnek tetszik, úgy lehet, nagy és gyors előmenetelt fogsz tanúsítani; de nem részesülsz ebben, ha neki nem tetszik. Ítéld meg tehát magad, vájjon nem biztosabb-e számodra, ha olyas valaki oktat, akinek hatalmában áll az embe-
rekkel való jótevés, mint ha én oktatlak, aki hol lehetek valaki üdvére, hol nem.» Mintha ezt mondaná: «Nekem nincs rendszerem. Nem felelhetek érted. Az leszesz, aminek lenned kell. Ha van közöttünk szeretet, érintkezésünk végtelen gyönyörűség és haszon lesz, de ha nincs, csak az időt fecsérled, engem meg untatsz. Te engem bárgyúnak fogsz találni és híremet-bitorlónak. S ez a titkos vonzás vagy taszítás egészen fölül van mindkettőnk akaratán. Minden jó tulajdonom mágneses és én nem leckékkal nevelek, hanem azzal, hogy a magam dolgát végzem.»

Azt mondta: «Kultúra», azt mondta: «Természet», s nem mulasztotta el hozzátenni: «S ez az isteni is.» Mihelyt a lélekben gondolat ébred, azonnal arra igyekszik, hogy erővé váljék s az eszközök egész seregét szervezze magának. Plató, a határok kedvelője, szerette a határtalant is, jól látta, mily kiterjedést és nemességet ad maga az igazság, maga a jóság és iparkodott mintegy az emberi értelem nevében méltó hódolatát bemutatni iránta, olyan hódolatát, amely egyaránt számol az azt elfogadó végtelen lélekkel s az azt bemutató emberi értelemmel. Ezért ezt mondja: «Tehetségeink a végtelen felé rohannak s onnan visszatérnek hozzánk. Ennek a pályának csak kis részét tudjuk megjelölni, de itt olyan tény jelentkezik, me-

lyet nem lehet átugorni, s amely előtt szemet hunyni öngyilkosság. Minden dolog közt fokozat van és bárhol kezdjük, fölfelé, egyre fölfelé haladunk. Minden dolog jelképies; s amit eredménynek nevezünk, az tulajdonképen kezdődés.»

Plató módszerének és teljességének kulcsa az ő kétszer metszett vonala. Miután megvilágította a föltétlen jó és igaz viszonyát és az intelligibilis világ formáit, így szól: «Vegyünk föl egy vonalat, amely két egyenlőtlen részre van metszve. Meszük megint ketté mind a két részt, — amelyek egyike a látható, a másika az értelmileg fölfogható világot képviselje, — s ez a két újabb metszet pedig egyrészt ennek a világnak világos, másrészt sötét részét, — akkor a látható világ egyik metszetében képeket kapunk, azaz árnyékokat és visszaverődéseket, a másik metszetében ezeknek a képeknek tárgyait kapjuk, azaz a növényeket, állatokat, a művészet és természet műveit. Azután osszuk meg az értelmileg fölfogható világot hasonló módon, akkor az egyik metszetben találjuk a véleményeket és föltevéseket, a másikban az igazságokat.» Ennek a négy metszetnek felel meg a lélek négy művelete, — a föltevés, a hit, az értelem, az ész. Amint minden tócsa visszatükrözi a nap képét, úgy minden gondolat és tárgy a Felséges Isten képét és teremtményét tükrözi vissza. A világegyetemet millió csatorna szeli át az ő működése számára. Minden dolog folyton följebb emelkedik.

Minden gondolatát ez az emelkedés jellemzi. «Phaidros»-ában azt tanítja, hogy a szépség minden dolog közt a legkedvesebb, mert vidámságot ébreszt, s a vágy és bizalom magvát szórja világ-

szerte, ahol csak megjelen, pedig bizonyos fokban minden dologban megjelen: ámde van a világon még valami más is, ami annyival szebb még a szépségnél is, amennyivel szebb a szépség a káosz-nál, t. i. a bölcsesség, amelyet ugyan még a mi oly csodás látószervünk sem tud elérni, amely azonban, ha láthatnék, elragadtatásba ejtene tökéletes valóságával.» Ugyanilyen szempontból tárgyalja azt, mint a műalkotások kiválóságának forrását: «Ha egy művész valamely műve alkotásánál, mindig csak azt tartja szem előtt, ami örökké fennáll és az azonossal egyezik meg, és ilyen mintát használva föl eszméjét és erejét ebben a műben fejezi ki, ebből szükségszerűen következik, hogy alkotásának szépnek kell lennie. Ha azonban csak azt nézi, ami született és meghal, azaz véges, az távol marad a széptől.»

Így van ez többi műveivel is. A «Lakoma» ugyanebben a szellemben tanítja, — amely most a világ minden költészetében s szónoklatában otthonos, — hogy a szemek szerelme csak kezdő folyamat, mert bizonyos távlatból nézve — csak jelképe a lélek szenvedélyes vágyódásának, amely -lyel a szépség végtelen és még csak ezentúl föl-fedezendő tengerét keresi. Az istenségbe vetett ez a hit sohasem hagyja el a lelket, s minden dogmájának korlátja. A test nem taníthat bölcsességre — csak az Isten taníthat. Ugyanily szellemben hirdeti állandóan, hogy az erényt nem lehet tanítani, mert az nem tudomány, hanem ihlet; hogy a legnagyobb és legjobb dolgokat «mánia» hozza létre és isteni adomány juttatja hozzánk.

Ez elvezet engem ahhoz a középponti alakhoz, akit Akadémiájában szócsövétül használt minden

megfontolandó gondolatának, s akinek életrajzát úgy kidolgozta, hogy a történelem adatai egészen elmosódnak Plató szelleme fényénél. Sokrates és Plató kettős csillag, akit még a legerősebb lencsésű teleszkóp sem bírna szétválasztani. Sokrates viszont, az ő rajza és génusza szerint a legjobb példája a Plató rendkívüli hatalmát kitevő szintézisnek.

Sokrates közönséges, de azért tisztos származású volt; élettörténete a legmindennapibb. Olyan igénytelen volt a külseje, hogy állandóan tréfák céltáblája volt, annyival inkább, mert jó kedélyű volt és kitűnően értette a tréfát, úgyhogy szinte kihívta a csipkedő élceket, miket bizonyára ő is busásan visszafizetett. A színészek kifigurázták a színpadon; a gölöncsérek rápingálták csúf arcát a fazekaikra.

Hidegfejű legény volt; humora tökéletes vérmérséklettel párosult. Bárkivel is állt szóba, úgy ismerte a maga emberét, hogy a vele vitatkozót föltétlenül fálnak állította és legyőzte. S ő szeretlenül szerette a vitatkozást. Az ifjúság nagyon kedvelte és sokszor meghívta lakomára; s ő szívesen el is ment a beszélgetés kedvéért. De azután inni is tudott, még pedig derekasan, mert a legerősebb koponya volt Athénben; s miután asztal alá itta az egész kompániát, ment a maga útjára, — mintha semmi sem történt volna, — hogy újra párbeszédbe kezdjen valakivel, aki még józan. Szóval olyasvalaki volt, akit falusi atyánkfiai «régii jó fajta» névvel illettek volna.

Egy csomó kispolgári hajlandóságot is látunk benne. Borzasztóan szerette Athént; gyűlölte a fákat; önszántából sohasem akart a sáncokon túl

menni. Ismerte a város minden régi alakját; nagyra tartotta még a fecsegőket és filisztereket is, s meg volt győződve arról, hogy Athénben minden jobb egy kicsit, mintsem egyebütt. Olyan egyszerű volt beszédjében és szokásaiban, mint egy quaker. Szerette az alantas kifejezéseket; példálózott kakasokról s női jómadarokról, leveses tálról és jávor-fakanálról, szolgálókról és patkoló kovácsokról és kimondhatatlan mesterségű embe-
rekről, — különösen, ha finnyás személlyel beszélgetett. Életbölcseége a Franklinéra emlékeztet, így annak, aki visszahőkölt attól, hogy gyalogszerrel induljon Olympiába, bebizonyította, hogy az nincs is messzebb, mint ha séta-útjait, miket naponta megtesz a város kapuin belől, összeadja. Derék öreg bácsi volt ő, nagy füleivel, roppant bőbeszédűségével. De híre jár annak is, hogy a böotiai háborúban egy-két alkalommal olyan elszántságot tanúsított, hogy ezzel fedezte a csapatja visszavonulását. Azt is mesélik, hogy egyszer, amikor történetesen beült a városi tanácsba, a bolondosság leple alatt olyan bátran szállt szembe a nép szavával, hogy majdnem rajtavesztett. Nagyon szegény volt, de olyan edzett, mint egy katona. Meg tudott élni egy marék olajbogyóból s rendesen a szó szoros értelmében kenyéren és vízen tengődött, ha csak barátai nem hívták vendégségbe. Mindennapi szükségleteire rendkívül kevés kellett neki, s bizony senkifia nem tudna úgy élni, amint ő élt. Alsóruhát nem hordott; felső ruhája ugyanaz volt télen-nyáron; mezítláb járt. Azt mesélik még róla, hogy, mivel nagy gyönyörűsége telt a legelőkelőbb és legműveltebb ifjakkal való társalgásban, olykor visszatért régi mester-

ségéhez és szobrokat faragott, — jókat, rosszakat — s azokat árulta.

Akármit mondjanak, bizonyos, hogy fő-főszenvedélye ez a vitatkozás volt, s színlelt semmitnem-tudása alatt Athén legravaszabb szónokait és filozófusait is — lettek légyen bennszülöttek, vagy Kis-Ázsiából vagy a szigetekről bevándorlottak, — megtámadja és legyűri. Senki sem állhat annak ellent, hogy szóba ne álljon vele, olyan becsületes és igazán érdekes ember. Szívesen engedte, hogy megcáfolják, ha nem volt igaza, de éppoly szívesen cáfolt meg másokat, akik téves dolgokat állítottak. Mindkét esetben megőrizte jókedvét, mert úgy tartotta, hogy nem érheti az embert nagyobb baj, mintha valaki hamis fogalmakat alkot magának a helyesről és helytelenről. Irgalmatlan vitatkozó, aki azt állítja, hogy semmit sem tud, holott hódító értelme határait senki sem érte el soha. Kedélyét lehetetlen volt megzavarni; rettenetes logikájában is mindig kényelmes és játszi maradt; olyan «gondatlan» és «tudatlan», hogy a legvigyázóbbat is lefegyverezte, és a legmulatságosabb módon rántotta bele borzasztó kétségbe, káoszba, ő ellenben mindig tudja a kivezető utat; tudja, de nem akarja elárulni. Nincs menekvés! Dilemmáival rémes választások közé hajtotta őket és a nagy tekintélyű Hippiasokat és Gorgiasokat úgy dobálja ide-oda, akárcsak a fiúcska a labdáját. Zsarnoki realista volt! Menő életében már legalább ezerszer értekezett számos közönség előtt az erényről, s úgy érezte, hogy nagyon jól. Ámde ebben a pillanatban mégsem tudja megmondani mi is az — úgy megbénította Sokrates, ez a rezgő-hal az ő villanyosságával.

Erről a keményfejű humoristáról, akinek különös ötletei, furcsaságai és bonhomija mulattatta a fiatal patríciusokat, mialatt jó mondásai és szójátékai mindennap szájról-szájra jártak, utóbb az derült ki, hogy becsületessége éppoly legyőzhetetlen, mint logikája és hogy ő vagy mániákus, vagy legalább is, ilyennek álarca alatt, rajongó a vallásos nézeteiben. Amidőn azzal vádolták a törvény előtt, hogy fölforgatta a nép hitét, ő a lélek halhatatlanságát, s a jövődöbéli jutalmat és büntetést erősítgeti s minthogy megtagadta tanai visszavonását, fogságba vetették és halálra ítélték. Sokrates bevonult a börtönbe, s mindjárt megszüntette a hely minden szegy enlétességét, mert nem lehetett börtön az, amíg ő benne volt. Kriton megvesztegette a porkolábot, de Sokrates nem akart árulás útján kiszabadulni. Bármily kellemetlenségek származnak is belőle, semmit se tartunk nagyobbra, mint az igazságot. Én ennek a hangját mint síp és dob szavát hallok, s ettől siketté válok mindazzal szemben, amit mondasz.» Fogságának és ott folytatott beszélgetéseinek, s a bürök-pohár kiürítésének története a világhistória legbecsesebb lapjai.

Az a ritka összetalálkozás, mely szerint egy ilyen csúf testben egyesült a bohóc a vértanúval, a merész utcai és piaci vitatkozó a történelem eddig ismert legédesebb szentjével, nagy erővel ragadta meg Platónak az ellentétek iránt oly fogékony lelkét és Sokrates alakja szükségkép a színhomlokterébe került, mert ő volt a legalkalmasabb szócsöve mindazoknak a szellemi kincseknek, miket Plató közölni akart. Ritka szerencse volt, hogy ennek a népből való Aesopusnak, s az ünne-

pélyes tudású tudósnak össze kellett találkozniuk, s hogy kölcsönös tehetségeik révén egymást halhatatlanokká tették. Sokrates jellemének rendkívüli szintézise fölülmúlta Plató értelmi szintézisét. Ilyen eszközökkel Plató közvetlenül és irigység nélkül föl tudta használni Sokrates szellemességét és súlyát, s ezért kétségtelenül sokkal tartozik neki, viszont azonban Sokrates e tulajdonságai is sokat nyertek Plató tökéletes művészi beállításában.

Meg kell még jegyezmem, hogy Plató gyöngéi is ebből a tulajdonságából erednek. Célja az volt, hogy az értelemre hasson, ezért kifejezésmódja irodalmi. Amikor egekbe emelkedik, a mélységbe száll, az állam törvényeit, a szerelem szenvedélyét, a bűn okozta lelkifurdalást, az elszálló lélek reménységét fejtegeti: mindenkor irodalmi. Érdemét egyedül az kisebbité, hogy írásai — kétségkívül annak következtében, hogy bennük az értelem az uralkodó vonás — nem hatnak azzal az eleven erővel, mint a próféták kiáltásai és az írástudatlan arab és zsidó szónokok beszédei.

Lehet, hogy ez a bírálat ellentmondást kelt, de annyi bizonyos, hogy ezzel a dolgok természetében rejlő tényt érintettük: a tölgyfa nem narancsfa. A cukor tulajdonságát csak a cukor őrzi meg, a sóét a só.

Másodszor: Platónak nincs rendszere. Legbensőbb hívei és tanítványai is hiába védik ez ellen a kifogás ellen, ő a világegyetem elméletére törekedett, de elmélete se nem teljes, se nem magától értetődő. Egyik ember azt hiszi, ezzel vagy azzal ezt meg azt értette, de a másik mást ért alatta. Az egyik helyen állít valamit, de a másikon éppen

az ellenkezőjét. Terheli őt az a mulasztás, hogy nem csinálta meg az átmenetet az eszmékből a testre. Íme a világ: egészséges, mint egy dió, tökéletes, a káosznak legkisebb teret sem enged, nincs benne sehol szakadék, vég, nincs sehol jele az elhamarkodásnak, toldás-foldásnak, vagy gondolat-megmásolásnak; pedig a világ elmélete csupa rongy és toldás-foldás.

Azonban még a leghosszabb hullám is hamarosan belevész a tengerbe. Plató szerette volna megteremtteni a platonizmust, a világnak megismerésen alapuló szabatos kifejezését. Ez nem kevesebbet jelentett volna, mint a Plató lelkén átment világot. Minden atomjának platói jelleget kellett kapnia, minden azelőtt ismert atomot, kapcsolatot, tulajdonságot itt újra kell megismernünk: újra rajok találunk, de rendezve. Azonban ez nem Természet, hanem Művészet. S éreztetni akarja velünk: bár Nagy Sándor katonáival és lovaival végigszázugdotta ennek a földkerekségnek sok országát, ámde ezek az országok és azok a dolgok, mikből az országok alkotvák: alkotó elemeik, maga a bolygónk és az ember törvényei átmenetek ebbe az emberbe, mint a táplálék átmegegy a testen, s már nem is táplálék, hanem testté vált, úgyhogy ez a mammuth-falat Plató lett. Az egész világra rásütötte a tulajdonjoga védőjegyét. Ez az individualizmus nagyravágyása. De a falat mégis túlságosnak bizonyult. A «boa constrictor»-ban hiába van meg a jóakarát, hogy megfálja, mert vállalkozása dugába dől. Kísérlete közben elbukik, s harapás közben megfullad; a világ, amelybe beleharapott, a harapót önnönfogain ragadja meg szorosan, ő ebbe belepusztul,

míg a meg nem hódított Természet tovább él és elfelejti őt. Ez vár mindenkire, s Plató is így járt. Az örök Természettel szembehelyezve Plató is merő filozófiai kísérletezésnek tűnik föl. Egyik lapon ezt állítja, a másikon azt. A legélesebb eszű germán bölcsező, Plató legkedvesebb tanítványa, sem tudja soha megmondani, mi is hát a platonizmus. Valóban csodálatos szövegeket idézhetünk minden nagy problémája mellett és ellen egyaránt.

Kénytelenek vagyunk ezeket a dolgokat kimondani, ha fontolóra vesszük Plató vagy bármely más filozófus abbéli kísérletét, hogy rendelkezék a Természettel, holott az nem akarja, hogy vele rendelkezzenek. Eleddig nem volt még olyan erős lángelme, amelynek csak valamelyes részt sikerült volna a Létet megmagyarázni. A titok mindig megfejtetlenül marad. De talán méltánytalan, ha ezt az ambíciót Platónak felrójuk. Távol legyen tőlem, mintha az ő tiszteletreméltó nevét elhamarkodott ítélettel akarnám sérteni. Az emberek, értelmük arányában, elismerték transzcendens igényeit. Az ő megismerésére az vezet, ha összehasonlítjuk, de nem a Természettel, hanem más emberekkel. Hány század tűnt tova és ő még mindig megközelíthetetlen marad. Hogy az emberi ész olyan hatalmas alkotásait megismerjük, aminő a karnak-i templom vagy a középkor székesegyházai vagy az etrusk maradványok, — ehhez az emberi tehetség teljes terjedelme szükséges. Azt hiszem, akkor látunk a legigazabban, ha a tisztelet szemüvegén nézzük. Ha elmélyedünk a tanulmányába: műve, értelme elmélyül, érdeme fokozódik. Ha azt mondjuk, milyen szép

mesegyűjtemény van itt; ha stílusát vagy józan eszét, aritmetikáját magasztaljuk, úgy beszélünk, mint az iskolásfiúk, s félek, hogy a dialektikán gyakorolt türelmetlen kritikánkat is ez a vád érheti. A bírálat türelmetlensége hasonlít annak az embernek a türelmetlenségéhez, akinek sietős a dolga és még mérföldeket hall emlegetni; s mégis legjobb, hogy a mérföldben hétszázhatvan yardnak kell meglenni. A nagyszemű Plató a fényt és árnyat életünk génuszához arányosította.

III.

PLATÓ. ÚJABB ADALÉKOK.*

A modern tudomány nagyfokú általánosításai-
val megtanította a pszichológust arra, hogy az
egyének hibáiért kárpótlást találjon a fajban,
amelynek növekedését és emelkedését rajzolja, s
azzal az egyszerű eszközzel, hogy megvilágítja a
hatalmas hátteret, az öröm és reménység érzetét
ébreszti föl.

Az emberi lét háttere az óriásgyík és a növény.
Művészete, tudománya, agyának könnyű alko-
tása: dicsőnek látszik az ökör, krokodilus és hal
agyának távlatából szemlélve. A Természet a
hátamögött lévő geológiai éjszaka láttára, mikor
öt vagy hat ezredév alatt öt-hat olyan embert
termelt, mint Homerost, Phidiast, Menüt, Colom-
bust, nyilván meg van elégedve ezzel az ered-
ménnyel. Ezek a példányok bizonyítják a fa-
erejét. Szemmellátható fejlődés volt ez a trilobitá-
tól és saurustól s jó alapja a további haladásnak.

* Az, hogy Bohn «Serial Library» gyűjteményében
megjelent Plató kitűnő fordítása, amelyet az olcsó
sajtó egyik legnagyobb jótéteményeként becsülök, al-
kalmat ad még néhány futólagos megjegyzésre erről
az állócsillagról.

A Természetnek, ennek a művésznek, olcsó az Idő és Tér s érzéketlenül hallgatja panaszainkat, hogy olyan hosszadalmas előkészületeket tesz. Nyugodtan várta a paleontológiai korszakok lefolyását, míg ütött az ember eljövételének órája. Azután még sok korszaknak kell elmúlnia, míg megsejtik a föld mozgását; további sok időnek, míg az ösztönök és művelhető tehetségek térképét is meg lehet rajzolni. De úgy a fajok, mint az egyes ember egymásra következője végzetszerű és szép és Plató oly szerencsés volt, hogy az emberiség történetében korszakot jelöl.

Plató dicsőségét nem egy szillogizmus teszi ki, vagy a sokratesi okoskodás valamely mesterműve vagy valamely tétel, például a lélek halhatatlansága, ő sokkal több, mint szaktudós, vagy nevelő, vagy matematikus, vagy valamely külön küldetés prófétája, ő az ész kiváltságát képviseli, nevezetesen azt az erőt, hogy minden tényt rendre egymásra következő álláspontról vizsgál s így minden tényből a fejlődés és terjeszkedés csíráját fejt ki. Ez a terjeszkedés a gondolkozás lényeges eleme. Természettudós sohasem segítene hozzá, bármily fölfedezést tesz is a világegyetemben; szegény sűrű ember ő, ha lajstromba veszi az Orion különválasztott ködfoltjait, vagy ha egy acre-föld szögeit méri föl. De a Plató Respublikája az ilyen terjeszkedések révén szinte követeli, s így megelőzi Laplace csillagászatát. A terjeszkedések szervesek. Az értelem nem teremti azt, amit fölfog, ahogy a szem nem teremti a rózsát. Amikor Plató érdeméül tudjuk be, hogy előre hirdette, ezzel csak azt mondjuk, hogy ő tökéletesebb ember volt. aki az érzékek, az ész és értelem

egész skáláját tudta a Természetre alkalmazni. Ez a terjeszkedés abban áll, hogy a lelki látás továbbmegy és folytatódik a természetes látóhatárunkon túl is és ez a második látás fölfedezi a Törvény mindenfelé kiszökő hosszú irányvonalait, ő mindenütt olyan ösvényen áll, amelynek nincs vége, hanem továbbvezet a világegyetem körül. Ennélfogva minden szava a Természet kifejezője lesz. Bármit vizsgál, abból második, harmadik s további értelmet fejt ki. Ennek példái: az a fölfogása, hogy a dolgok az ellentétükből állnak elő: a halál az életből, az élet a halálból; az a törvény, hogy a természetben a bomlás megújulás s a rothadás és a kolera csak új termelés jelzői; az, ahogyan meglátja a nagyban a kicsinyt s a kicsinyben a nagyot; az, ahogyan tanulmányozza az államot a polgárban s a polgárt az államban; az, hogy kétségben hagyott afelől, vajjon a Respublika-ja az egyéni lélek nevelésének allegóriája-e; gyönyörű meghatározásai az eszmékről, az időről, az alakról, a vonalról, s amelyeket néha föltételelesen formuláz meg, mint az erény, bátorság, igazság, mértékletesség definícióit; előszeretete a példálózó mese iránt, s maguk ezek a mesék: Trophonios barlangja, Gyges gyűrűje, a taligás és a két lova; az arany-, ezüst-, réz- és vas-temperamentum; Theut és Thamus; a Hades és a Fátum istennőinek látomása, — mindezek a mesék, amelyek úgy belevésődtek az emberi emlékezetbe, mint az állatkörök jegyei; az ő naphoz hasonlatos neve és jóságos lelke; az asszimilációról, az emlékezéstről, ráeszmélésről szóló elmélete; az, hogy világosan látta a visszaterés, illetve visszahatás törvényeit, amelyek biz-

tosítják a példát szolgáltató igazságot mindenütt a világegyetemben, aminek bizonyossága minden sora, de különösen az a tétele, hogy «amit Istentől kaptunk, az visszatér tőlünk az Istenhez» és Sokratesnek az a hite, hogy törvényeink itt lent testvérei a felettünk lévő törvényeknek.

Még megragadóbb példái ennek: erkölcsi következtetései. Plató hangsúlyozza a tudomány és erény egybeesését, mert a bűn sohasem ismerheti meg önmagát és az erényt, ellenben az erény ismeri úgy önmagát, mint a bűnt. A szem azt tanúsította, hogy az igazságosság a legjobb addig, amíg előnyös. Plató azonban azt hangoztatja, hogy az egyáltalában, feltétlenül, előnyös; hogy ez az előny csakugyan benne rejlik az igazságban, ha az igaz el is rejti az ő igazát istenek és emberek előtt; hogy jobb igazságtalanságot elszenvedni, mint elkövetni; hogy a bűnösnek magának kellene követelnie a büntetést; hogy a hazugság kártékonyabb az emberölésnél; hogy a tudatlanság vagy önkéntelen hazugság ártalmasabb következtetésekkel jár, mint a vétlen emberölés; hogy a lélek akarata ellenére fosztódik meg a helyes véleményektől és hogy senkisé ismét vétkezik szántszándékkal; hogy a Természet rendje: a lélekről a test felé haladni és hogy — ámbár az egészséges test nem tudja egészségessé tenni a beteg lelket, — az egészséges és jóságos lélek ereje a lehető legjobb hatással lehet a testre. A magasabb értelműnek jogai vannak a tudatlan fölött, különösen abban az irányban, hogy tanítsa. Annak, aki elvesztette másokkal való összhangját, az a legigazibb büntetése, ha ebbe az összhangba játszadjuk; a jó, aki visszavonul a kormányzástól, fizessen azzal

désében. Még a dolgok nevei is végzetesek, a dolgok természetéből következők. A Pantheon minden istene a nevével mély értelmet jelent. Az istenek az eszmék. Pan a beszéd, vagy nyilvánulás, Saturnus a szemlélődés, Zeus az uralkodó lélek, Mars a szenvedély, Vénus az arányosság, Kalliopé a világ lelke, Aglája az értelmi felvilágosodás.

Ezek a gondolatok ugyan gyakorta meg-megvillantak kegyes és költői lelkekben, de ez a burokban született s mindent tudó görög föld-mérő parancsszóval áll elő, sorakoztatja őket rangfokozatuk szerint, — mint a szentség Euklidese — s összeházasítja a Természet két felét. Jobban látta mint bárki más az erkölcsi érzés értelmi értékeit. A maga eszményképét vázolja, ha a Timaiosban olyan isten képét festi, aki a rendtelenségből a rendbe vezérli a dolgokat. Oly pontosan a középpontban gerjesztett tüzet, hogy az egész gömböt megvilágítva látjuk, s meg tudjuk különböztetni a sarkokat, az egyenlítőt, a szélességi köröket, minden ívet és csomópontot: s olyan átlagosított és összehangolt elméletet alakított ki, hogy azt mondhatnók: a Korok fuvalma járta át ezt a rithmikus alkotást, s hogy az egész nem lehet csupán egy rövid életű írónak rövid s rögtönzött irka-firkája. Innen van, hogy bizonyos jellegzetes csoportja a gondolkozóknak, t. i. azok, akik szeretnek minden igazságnak szellemi, azaz értelmi- és erkölcsi kifejezést adni, megmutatván túlsóbb, felsőbb, de azért jogos céljukat: azt a nevet viselik, hogy «platonisták». így például platonista: Michelangelo is, a szonettjeiben. Shakespeare is platonista, ha azt

írja: «A Természetet semmiféle eszközzel nem lehet megjavítani, de a Természet maga teremti ennek az eszközeit» vagy:

«. . . Ki elbukott urát
Követni tudja hű ragaszkodással,
Meggyőzte azt, aki urát legyőzte,
És nevet vív ki a történelemben.»

Hamlet tiszta platonista és Shakespearet csupán tulajdon géniusza óvja meg attól, hogy ne soroztassék be Plató iskolájába, mint ennek legkitűnőbb tanítványa.

Swedenborg is, a házas szerelemről írt prózai költeményében, elejétől-végig platonista.

Finomsága szeretettette meg őt a gondolkozó emberekkel. Morálja, erkölcsi céljai tették anynyira népszerűvé, ő azt mondta: «Az Értelmelem és Föld Királya»; azonban ő nála az értelem mindig erkölcsös. Írásai a költészet örökifjúságával is ékeskednek. Okfejtéseit, legalább is igen nagy részben, szonettekbe is lehetett volna foglalni; és soha költészet nem szárnyalt magasabbra, mint az ő «Timaios»-a és «Phaidros»-a. Mint a poéta, ő is csak szemlélődő ember. Nem tett úgy mint Pythagoras; nem törte magát rendszerrel. «Bespublika»-ja minden festményét mythikusán kell értékelni, amelynek csak az a célja, hogy — néha rikító színekkel — kihozza az esz-

* Szász Károly fordítása. Az eredetiben.

«(. . . He, that can endure
To follow with allegiance a fallen lord,
Does conquer him that did his master conquer
And care s a place in the story»

méit. Rendszert, intézményt nem lehet a személyvesztés veszélye nélkül alapítani.

Magas terve volt, hogy nagyságuk jutalmául a legkiválóbbakat föltétlen kiváltságban kívánta részesíteni, amelyet különösen azzal tett nyomatékosná, hogy a nőközösséget hirdette. Kettős mentesség legyen a köztörvények alól; először is azok, akik érdemetlenekké tették magukat a védelemre: legyenek törvényen kívül állók és másodsor, akik természettől és érdemeiknél fogva fölülemelkedtek a jutalmazáson: legyenek mentesek az állami kötelmektől s legyenek törvényen fölül állók. Önmagukra bízzuk őket s hadd tegyenek velünk, amit akarnak. Senkinek se jusson eszébe Michel Angelo és Sokrates szabálytalanságait holmi falusi mértékkel latolgatni.

A «Respublika» nyolcadik könyvében egy kis matematikai port hint szemünkbe. Kedvetlenül tapasztalom, hogy annyi nemes fensőbbiség után a kormányzóknak megengedi a hazugságot. Plató az alacsonyabb rendűekkel szemben egy kicsit olyaténkép játssza a gondviselést, ahogy ezt az emberek kutyájukkal, macskájukkal szemben szokták maguknak megengedni.

IV.

SWEDENBORG; VAGY: A MISZTIKUS.

Azok a kiváló férfiak, akik egyszermind a legkedvesebbek embertársaik előtt, nem abból az osztályból kerülnek ki, akiket a közgazdaságtan termelőknek nevez: semmi sincs a kezükben, nem foglalkoztak gabonatermeléssel, nem sütöttek kenyeret, nem gyarmatosítottak, nem találtak föl szövöszéket. Ez a városépítő, piacjáró emberi faj magánál magasabbra tartja és jobban szereti a poéták osztályát, akik értelmi királyságuk révén az ő gondolataikat és képzeletüket olyan eszmékkel és festményekkel táplálják, amelyek kiemelik az embert a búza és pénz világából s kárpótolják a napi megrövidülésekért, a munka és kereskedelem silányságáért. Azután megvan a maga értéke a filozófusnak is, aki azzal hízeleg a dolgozó ember, értelmének, hogy azt finomságokra irányozza, amelyek új tehetségekre tanítják. Mások ám építenek városokat; az ő hivatása az, hogy megértse őket s áhítatos tisztelettel töltse el őket. Van azonban még egy osztály, amely ismét más régiókba vezet, az erkölcs vagy akarat világába. A szellem e területének sajátsága az az igény, amelyllyel föllép. Ahová csak behatol a jogérzet, min-

den egyéb dolgon uralkodóvá válik. Más dolgokat én alakítok át költészetté, de az erkölcsi érzés engem alakít át azzá.

Nem egyszer gondoltam el, hogy igen nagy szolgálatot tenne az irodalomtörténet-írásunknak, aki megvonná a rokoni párhuzamot Shakespeare és Swedenborg között. Az emberi szellem örökös zavarban leledzik, amidőn értelmet s egyben szentséget követel, s egyaránt türelmetlen, ha az egyiket a másik nélkül kell látnia. Az összeegyeztető eleddig még nem jelent meg. Ha belefáradtunk a szentekbe, Shakespeare a menedék-városunk. De ösztöneink mindjárt arra tanítanak, hogy a Lényeg problémájának kell minden mást megelőznie, — annak a kérdése: «honnan», «miért», «mi» és «hová». S ezek megoldását adja az élet, ne a könyv. A dráma, vagy egyéb költemény megközelítő vagy közvetett válasz; de Mózes, Menu, Jézus egyenesen nekivágtak a problémának. Az erkölcsi érzés légköre a nagyságnak olyan régiója, amely minden anyagi nagyságot játékká fokoz le, ellenben minden, eszes szegény ördögnek is megnyitja a világegyetem kapuit. De különösen mohó sietséggel terjeszti ki uralmát az emberre. A Korán így szól: «Az Isten úgymond: Azt hiszed, hogy az eget és földet és mindent, ami közöttük van, tréfából teremtettük, s hogy nektek nem kell visszatérnetek mi hozzánk?» Az akarat birodalma ez és minthogy a személyiség magvát, az akaratot befolyásolja, mintha az egész világegyetemet egy személlyé változtatná:

«Lények világa szót neked fogad,
Nemcsak tied mind, mind Te vagy magad».¹

A Szent minden embernek parancsol. A Korán megkülönbözteti azokat, akik természettől fogva jók, s akiknek jósága befolyással van másokra, s azt mondja, hogy ez az osztály a Teremtés célja: a többiek csak annyiban bocsáttatnak be a Lét ünnepségére, amennyiben azok nyomdokait követik. S a perzsa költő így ujjong egy ilyen lélek felé: «Járulj bátran a Lét lakomájához; Te hivatalos vagy, a többieket csak Veled bocsátják be.»²

Ennek a kasztnak kiváltsága, hogy hozzáfér a Természet titkaihoz és alkatához, még pedig a tapasztalatot fölülmúló, magasabb módon. Közszólásmód szerint: amit egyik ember tapasztalásból tanul meg, azt a rendkívül éleselméjű ember tapasztalat híján is megsejti, kitalálja. Az arabok szerint egyszer Abul Khain, a misztikus és Abu Ali Seena, a filozófus tanácskoztak egymással, s amikor elváltak, a filozófus így szólt: «Mindazt, amit ő lát, én tudom»; a misztikus pedig ezt mondta: «Amit ő tud, én látom.» Ha ennek az intuíciónak okát kérjük, a választ abban a sajátágban találjuk meg, amelyet Plató «visszaemlékezés»-nek nevez és mely benne van a brahmánok lélekvándorlási tanában. Minthogy a lélek gyakran született újra, vagyis, mint a hinduk

¹ Szász Károly fordítása. Az eredetiben:

«The realms of being to no other bow,
Not only all are thine, but all are Thou!»

² «Go boldly forth, and feast on being's banquet;
Thou art the called, — the rest admitted with thee.»

mondják: «ezer születés által járta be a Lét ösvényeit», s látta úgy az itt levő, mint az égben és föld alatt dolgokat, mindenből meríti ismereteit: nem csoda tehát, ha bármely dologra vissza tud emlékezni, amit felőle azelőtt tudott. «Minthogy a Természetben minden összefügg és rokon, s a lélek már élőbbről ismert mindent, nincs akadály a annak, hogy bárki, aki emlékezetébe csak egy dolgot idézett föl, vagy közszólás szerint egy dolgot tanult meg, magától föl ne fedezze minden egykori tudását és rá ne jöjjön minden egyébre, csak ha elég bátor és bele nem fárad a kutatásaiba. Mert a vizsgálódás és tanulás mind csak visszaemlékezés.» Hát még ha a kutató szent és isteni lélek! Minthogy az ember lelke az őseredeti lélekkel rokon, amely által minden dolog létezik, könnyen folyik bele minden dologba és minden dolog ő belé folyik, s egyesülnek s ő rokonérzéssel hozzáfér alkatukhoz és törvényeikhez.

Ez az ösvény nehéz, titokzatos és teli van rémekkel. A régiek extázisnak, vagy önkívületnek nevezték, amikor az ember szinte kiszáll a testéből, hogy gondolkozzék. Minden vallástörténetben megtaláljuk a szentek elragadtatásának nyomait; — boldogság ez, de az öröm egyetlen jele nélkül; komoly, magános, sőt szomorú boldogság. Plotinus így hívta: «a magánosnak a magánoshoz való menekülése». **Μυστικ**, szembehúnyás, s innen ered a «misztikus» szó. Önkénytelenül eszünkbe jut Sokrates, Plotinus, Porphyrus, Böhme, Bunyan, Fox, Pascal, Guion, Swedenborg trance-sze. De éppoly Önkénytelenül emlékszünk arra is, hogy ez betegség társaságában lép föl. Ez a boldogság félelem képében köszönt be s meg-

rázza az illető lelkét. «Túlfeszíti agyaglakát», s őrzöngővé teszi az embert, vagy félszedségekre vezet, mik megrontják az ítéletét. A vallásos ihlet legfőbb példáiiba belevegyült valami beteges, bár az elme ereje kétségtelenül öregbedett. Vájjon a legfőbb jó szükségképpen együtt jár-e olyan tulajdonságokkal, amelyek ellensúlyozzák és elveszik a hitelét?

«Valóban elveszi,
Ha legmagasb pontjára hág, erőnk,
S tökélyeink javát és jelleget.»¹

Azt mondjuk-e, hogy a takarékos szülőanya pontosan kilatolja és kiméri a földet és tüzet, amely az ember alkotására szükséges, de nem akar egy unciát sem ráadni, jóllehet egész nemzetek mennének is tönkre vezér hiányában? Azért az isten választott embereinek is örültségekkel és kínjukkal kell megfizetniük tudományukért. Ha tiszta szenet, kurbunkulust vagy gyémántot kívánsz, hogy az agyad átlátszó legyen, törzsednek és szerveidnek annál vaskosabbaknak kell lenniök; porcellán helyett csak fazekas agyagja, sara.

Az újkorban az ilyen befelé fordított léleknek legfeltűnőbb példája Swedenborg Emánuel, aki 1688-ban, Stockholmban született. Ez az ember, akit kortársai holdsugár-balzsammal telt látnoknak tartottak, kétségkívül csak olyan reális életet élt, mint bármely más emberfia, s most, amidőn

* Szász Károly ford. Az eredetiben:

«... Indeed, it takes
From us achievements, when performed at height,
The pith and marrow of our attribute.»

az a sok királyi és hercegi Fridrik, Krisztierna és Braunschweig már mind feledésbe merült, ő ezek és ezek lelkében kezd gyökeret verni. Amint ez a nagy emberekkel megadni szokott, ő is, sokféle képességei összegével mintha több ember összetétele volna, — mint ama bizonyos gyümölcsök, mik a kertben négy vagy öt egyes virág egyesüléséből érlelődnek. Kerete nagyobb szabású s ezért a nagyobb méret előnyeit élvezi. Amint könnyebb a nagy szféra visszaverődését nagyobb gömbön meglátni — bár bizonyos repedések vagy foltok zavarják is — semmint egy vízcseppön, úgy a nagyobb kaliberű emberek, mint Pascal vagy Newton, bár némi vegyületével a különösségnek vagy eszelősségnek, több segítségünkre vannak, mint a jól egyensúlyozott, de közepszerű elmék.

Ifjúsága és nevelése nem lehetett rendkívüliségek híjával. Az ilyen gyermek nem füttyűrészhet, nem táncolgathat, hanem bányákban, hegyekben bujkál, elmélyed vegytanba, optikába, élettanba, matematikába, csillagászatba, hogy sokféle tehetségű agyának megfelelő képeket találjon. Tudós volt már gyermekkorában. Upsalában tanult. Huszonnyolc éves korában XII. Károly a bányafőhatóság ülnökévé tette. 1716-ban négy évre elhagyta hazáját s egyetemeket járt Angliában, Hollandiában, Francia- és Németországban. 1718-ban, Fredericshall ostrománál nevezetes mérnöki tettet vitt véghez, amidőn két gályát, öt kisebb hajót és egy naszádot mintegy tizennégy angol mérföldre vontatott szárazföldön a király szolgálatára. 1721-ben beutazta Európát, hogy bánya- és kohóműveket tanulmányozzon. 1716-ban kiadta «Dsedalus Hyperboreus»-át, s et-

től kezdve harminc éven át tudományos munkák írásával és kiadásával foglalkozott. Ugyanilyen erővel mélyedt el a theológiába. 1743-ban, negyvennégy éves korában kezdődött el ú. n. illumi-nációja. Minden metallurgiája és hajóvontatása belemerült ebbe az elragadtatásba. Már nem adott ki több tudományos könyvet, visszavonult gyakorlati tevékenységétől is s életét ezentúl vaskos theológiai könyvek írására szentelte, amelyeket vagy a maga, vagy a braunschweigi vagy más hercegek költségére Drezdában, Lipcsében, Londonban, Amsterdamban adott ki. Utóbb ülnöki tisztéről is lemondott, de a fizetését élete végéig meghagyták neki. Hivatala benső ismeret-ségbe hozta XII. Károly királlyal, aki nagy tisztetben tartotta és sokszor kikérte a tanácsait. A király utódja éppúgy megbecsülte. Az 1751-iki országgyűlésen — mondja Hopken gróf — a leg-alaposabb pénzügyi tervezet az ő tollából eredt. Svédországban nyilván megkülönböztetett becsülésben részesült. Ritka tudománya és gyakorlati ügyessége, s az a híre, hogy «második látása» van, rendkívüli vallásos ismeretei és képességei királynékat, nemeseket, papokat, hajótulajdonosokat., nagy tömegeket vonzottak a kikötőkbe, miket számos utazása közben érintenie kellett. A papság ugyan némi akadályokat is gördített vallásos művei behozatala és terjesztése ellen, azonban — úgylátszik — a hatalmasok az ő pártjára keltek. Sohasem házasodott meg. Viselkedése nagyon szerény és előkelő volt. Szokásai egyszerűek; kenyéren, tejen, növényi kosztón élt; nagy kert közepén álló házikóban lakott. Többször látogatott el Angliába, bár ott a tudósok és kiváló emberek

nyilván nem sokat törődtek vele. Londonban. 1772-ben, március 29-én nyolcvanötödik évében halt meg, agyszélhűdés következtében. Londoni időzése alatt csendes, papos embernek írják le, aki szerette a theat, kávét és gyermekeket. Ha bárszony díszruháját öltötte föl, kardját is felkötötte, s ha kísértalt, aranygombos botot hordott. Közkeletű arcképe régi módi hosszú kabátban, parókával ábrázolja; tekintete azonban tétova, vagy a levegőébe révedező.

A géniusz, — amelynek az lesz a hivatása, hogy kora tudományát egy fokkal finomabb tudománnyal itassa át, hogy keresztülhatoljon a Tér és Idő korlátain, hogy benyomuljon a homályos szellemvilágba és új vallás alapítását kísérelje meg — tudományos működését kőfejtőkben, kohókban, olvasztó-kemencék és tégelyek mellett, hajóépítő műhelyekben s boncoló termekben kezdte el. Talán nincs ember, aki alkalmas bírálója lehetne ilyen sokfajta munkái érdemének. Úgy látszik, a XIX. század nem egy tudományát megelőzte. A csillagászatban megelőzte a hetedik bolygó fölfedezését, — sajnos, nem egyszersmind a nyolcadikét is, — megelőzte a modern csillagászoknak azt a fölfogását, hogy a Föld a Naptól ered; a magnetizmusban későbbi tudósok néhány fontos kísérletét és következtetését; a vegytanban az atomelméletet; az anatómiában Schlichting, Monro és Wilson fölfedezéseit; ő fejtette ki először a tüdő szerepét. Kitűnő angol kiadója nagylelkűen elmellőzi Swedenborg felfedezéseinek hangsúlyozását, mert ő sokkal nagyobb volt, sem hogy sokat gondolt volna az eredetiségével.

Olyan roppant szellem, hogy messze túlhaladja

korát (amely nem is érti meg), s távolra kell tőle állnunk, hogy jól szemügyre vehessük. Meggyőző példája, — amint az Aristoteles, Bacon, Selden, Humboldt is, — hogy az emberi lélek a Természet mily hatalmas tudására, illetve szinte mindenütt-jellemvalóságra tehet szert. Pompás bölcsekedése a Természetről, tudományról, amelyet mintegy magas toronyból végez, — anélkül, hogy valaha szem elől tévesztené a dolgok sorát és szövedékét, — javarészt megvalósítja «Principia» c. művében foglalt tulajdon festményét az ember eredeti, ép teljességéről. Különleges felfedezései érdemét messze túlhaladja fő-főérdeme: az ő magával való egyenlősége. A vízcsöppben is megvan a tenger sajátossága, de azért a vízcsöpp nem mutathat be vihart. Meg van a hangversenynek, meg az egyes fuvolának a szépsége, s megvan egy hadseregnek, s meg egy hősnek a maga ereje. És Swedenborgban a modern könyvek ismerői leginkább a hatalmas tömeg érdemét fogják csodálni. Egyike az irodalom csodaóriásainak, mastodonainak, s nem mérhető össze közönséges tudósok egész testületeivel sem. Hatalmas megjelenése ugyancsak zavarba hozná az egyetem taláros professzorait.

Mai könyveink hamisak: töredékességüknél íogva. Tételeik csak *bon* raot-k, s nem természetes fejtegetés részei; gyerekes kifejezései a Természetben való gyönyörködésnek; bizonyos furcsaságok és érdekességek gyűjteményei, amelyek nincsenek összhangban a Természettel, hanem készakarva úgy tesznek, ahogy az ezermesterek: elrejtik bűvészetük eszközeit. Ellenben Swedenborg rendszeres tudós, s minden mondatában a

Természetre van tekintettel. Minden eszközét, módszerét élénk tárja. Képességei csillagászati pontossággal működnek s csodálatos írásai mentesek minden hivalkodástól és önteltségtől.

Swedenborg nagy eszmék légkörébe született bele. Bajos megmondani, mi volt a sajátja; azonban életét a világegyetem legnemesebb festményei tették méltóságosabbá. Az az erővel teljes aristotelesi módszer, az ő kiterjedésével és szabotosságával, — amelynek genialis sugárzása szégyenbe hozza a mi meddő, egyvonalú logikánkat; amely egész sorozatokkal, fokozatokkal, okokkal és okozatokkal dolgozik s megtanít arra, mint kell megkülönböztetni erőt és anyagot, lényeket és esetlegest, s amely műszavaival és meghatározásaival a Természet magasba vezető útjait nyitotta meg: — nagyra nevelte az athléta-filozófusok fajtát. Harwey kimutatta a vér keringését, Gilbert azt, hogy a Föld mágnes, Descartes — a Gilbert mágnese alapján — az ő örvényével, csigavonalával és sarkításával egész Európát betöltötte az örvénylő mozgás, mint a Természet titka vezéreszméjével. Newton éppen abban az évben, amikor Swedenborg született, tette közzé «Principia» c. művét, s állította föl a nehézkedés egyetemes törvényét. Malpighi — Hippokrates, Leukippos és Lucretius magas elméletei alapján — hangsúlyozta azt a tantételt, hogy a Természet parányokban működik — *tota in minimis existit natura*. Vetélytárs nélkül álló boncolók, mint Swammerdam, Leuwenhoek, Winslow, Eustachius, Heister, Vesalius, Boerhave az emberi nagy összehasonlító anatómiában már mi fölfedezni valót sem hagytak meg a boncoló kés vagy mikroszkóp

számára; Linné, — kortársa, — kedves tudományában azt erősítgeti, hogy a «Természet mindig egyforma»; s utoljára Leibnitz és Wolf Keresztély a módszer nemességét, az alapelvek legszélesebb-körű alkalmazását mutatták ki a kozmológiában, míg Locke és Grotius levonták belőle az erkölcsi következtetéseket. Maradt-e még valami egyéb a legnagyobb kaliberű lángelme számára, mint hogy átmenve ezeken a területeken, igazoljon, egyesítsen? Könnyű ezekben a szellemekben Swedenborg tanulmányai és problémái ihlető forrásait megtalálni. Ő képes volt szolgálatába hajtani és megeleveníteni a gondolatok e hatalmas tömegeit. De éppen ezeknek a lángelméknek közeli rokonsága, akiknek egyikétől-másikától vezéreszméit származtatta, Swedenborgban újabb példáját szolgáltatja annak, hogy mily bajos még a legtermékenyebb géniusznak is eredetiséget, elsőszülöttséget tanúsítani a Természet törvényeinek kikutatásában és hirdetésében.

Kedvenc szempontjait a Formák, a Sorok és Fokok, a Befolyás és Vonatkozás tanának nevezte el. Érdemes a saját könyveiben tanulmányozni, mint állította föl tételeit. Nem mindenki tudja őket olvasni, de aki tudja, az busás jutalmat nyer. Ezt mutatják például theologiai munkái. Iratai elégséges könyvtára lehetnének egy remete- s athléta-szellemű tudósnek. Az Állatország Gazdasága emelkedett szelleménél fogva valóságos hódolat az emberi nemnek. Nem hiába tanulmányozta a köveket és fémeket. Sokoldalú és szolid tudása stílusát ragyogóvá teszi; csak úgy fénylenek benne a gondolat nyílhegyei s hasonlít azokra a téli reggelekre, amikor a levegő kristályoktól ra-

gyog. Tárgyai nagysága adja meg a nagyságot stílusának is. Alkalmas volt a kozmológiára, mert veleszületett az «azonosság» fölfogása, amely a pusztá nagyságot nem tekinti döntőnek. A mágnesvas atomjában is meglátta azt a tulajdonságot, amely a Nap és a bolygók spirális mozgását létrehozza.

Eszméi, amik közt élt ezek: a természettörvények egyetemes érvénye; Plató tana a fokokról; minden dolog egymásba változása vagy visszaváltozása, s minden résznek összeillősége, egymásnak megfelelésége; az az elmés titok, hogy a kicsi magyarázza a nagyot, s a nagy a kicsit; az ember középpontisága a Természetben s minden dolgok kapcsolata; az a meglátás, hogy az emberi test szorosan egyetemes, vagyis olyan eszköz, amelynek révén a lélek táplálja az összes anyagot, és viszont ő is onnan veszi táplálékát. Ennélfogva, szöges ellentétben a szkeptikusokkal, úgy tartotta, hogy «mentől bölcsőbb az ember, annál inkább imádója lesz az istenségnek». Szóval: az identitás bölcsészetének volt a híve, de azt nem vallotta olyan tétlen meddőségben, mint a berlini vagy bostoni álmodozók,* hanem évek hosszú során próbálta ki a legkeményebb wiking bátorságával, akit csak zord svéd hazája valaha csatába küldött.

Ez az elmélet a legrégebb bölcselektől ered, de talán épp a legújabbaktól származtatja legkitűnőbb magyarázatát. Ez pedig a következő: a Természet folytonosan megismétli eljárásait, de mindig egymásra következő, újabb szinteken. A régi

* Schelling és követői.

mondás szerint «a Természet mindig hasonló önmagához». A növényben a szem, vagy rügy levéllé nyílik, majd egy másik levéllé, azzal a képességgel, hogy gyökérré, szárrá, sziorommá, fedőlevéllé, kehellyé, maggá válhasson. A növény egész művészete abban áll, hogy végnélkül ismétli a levelet, s a hőség, fény, nedvesség, táplálék kisebb-nagyobb foka határozza meg, milyen alakot fog ölteni. Az állatvilágban a Természet alkot egy gerincet, vagy egy gerinccsigolyát és még továbbra is csigolyát használ föl, bizonyos korlátolt átváltozó képességgel, — tehát csigolyát a világ végéig. Egy költői lelkű anatómus napjainkban azt tanítja, hogy a kígyó, amely vízszintes vonal és az ember, aki függőleges vonal, derékszöveget alkotnak, s hogy ebben a misztikus quadransban minden élőlény elhelyezhető; s azt veszi föl, hogy a hajszal-féreg, az araszoló-féreg vagy a kígyó a gerinc előképe vagy típusa. Az oszlop tetejére a Természet egy másik gerincet állít, amely ott megkettőzi vagy gömbbé görbíti magát, mint a féreg és a koponyát képezi, majd meg végtagokat bocsát ki: a kezek most a felső állkapocs, a lábak az alsó állkapocs, a kéz- és lábujjak a felső- és alsófogsor. Ez az új gerinc magas célokra van hivatva, íme, új ember emelkedett az előbbi vállain. Majdnem eldobhatná a törzsét, s egyedül élhetne, mint a platói eszme a «Timaios»-ban. Benne, magasabb szinten ismétlődik mind az, ami a törzsben megvolt. A Természet újra fölmondja a leckéjét, de magasabb színvonalon. A lélek finomabb test s a táplálkozás, emésztés, fölszívás, kiválasztás, nemzés funkcióit új és légies elemekben végzi. Itt, az agyvelőben a táplálkozás minden folyamata is-

métlődik a tapasztalat megszerzése, áthasonítása, megemésztése által. Ugyanitt folyton megújul a nemzés misztériuma. Az agyban is vannak hím- és nőstény tehetségek: itt is van házasság, amelyből gyümölcs terem. S ennek a fölfelé fokozódásnak nincs határa; sorozat sorozatra következik. Ha valami a rendeltetés végére ér, belekapcsolódik, átmegy a következőbe és minden sorban szabatosan ismétlődik az előző szerv és folyamat. Megvan a képességünk, hogy a végtelen felé emelkedjünk. Egyáltalában nem szeretjük a véges dolgokat, s a Természetben nincs is vég, mert minden ami végére ért a rendeltetésének, fölemelkedik a következőbe s a dolgok lajtorjája daemoni és égi természetekbe csúcsosodik. A teremtő erő, mint valami zeneköltő, fáradhatatlanul egyszerű melódiát vagy tételt ismétel, most magas, most mély hangon, majd magánszólamban, majd kórusban, tízezerszer visszhangozva, míg eget és földet betölt az ének.

A nehézkedés törvénye, amint azt Newton kifejtette, derék dolog, de még nagyobb dolog, ha fölfedezzük, hogy a kémia csak a tömegek törvényének a parányokra való kiterjesztése s hogy az atom-elmélet a vegyi működésekről is kimutatja, hogy azok is mechanikaiak. A metafizika is a nehézkedés egy fajtát mutatja, amely t. i. a lelki jelenségekben működik, s a francia statisztikusok rémes táblázatai még a látszólag teljesen szeszélyes és önkényes dolgokat is pontos számbeli viszonylatokra vezetik vissza. Ha húsz, vagy harmincezer közül akad egy ember, aki cipőt rág vagy elveszi az öreganyját, akkor minden újabb húsz- vagy harmincezer ember közt fog egy-egy ember

találkozni, aki cipőt rág vagy elveszi az öreganyját. Amit mi nehézkedésnek nevezünk és határtörvénynek képzelünk, az csak egy ága egy még hatalmasabb folyamnak, amelyre még nincs nevünk. A csillagászat is nagy dolog, de bele kell hatolnia az életbe, hogy egészen érvényre jusson; nem szabad csupán az égitestek és égiterek közt maradnia. A véresejt éppúgy kering saját tengelye körül az ember ereiben, mint a bolygó az égen s az értelem körei rokonok és kapcsolatosak az égi körökkel. Minden természettörvény ugyanilyen egyetemes; a táplálkozás, alvás, téli álm, forgás, nemzés, átalakulás, örvénylő' mozgás éppúgy tapasztalható a tojásban, mint a bolygóokban. A Természetnek e nagy ritmusai és visszatérései — ezek a kedves, jóismerős okok, amelyek minduntalan meghökkentenek, olyan váratlan álarc alól előtűnve, hogy idegeneknek tartottuk vagy isteni alak hasonlatosságát öltve föl — gyönyörködtették Swedenborg látnoki szemét. S vezérnek kell őt elismernünk abban a forradalomban, amely vezéreszmét vitt a tudományba; a kísérletek cél-talan fölhalmozódásának irányt, alakot és lüktető szívet adott.

Nem kis sajnálattal közlöm, hogy nyomtatott művei több mint ötven vastag nyolcadrét kötetet tesznek ki, ennek több mint fele tudományos munka; s úglátszik a stockholmi királyi könyvtárban még egy sereg kiadatlan írása hever. Tudományos munkáit kitűnő angol kiadásban most tették közzé.

Swedenborg tudós műveit az 1734 és 1744 közti évtizedben nyomatta ki. Kora elhanyagolta őket, s most, hogy letelt a száz évük, méltó tanítványra

találtak Londonban Wilkinson, bölcsészeti íróban, akinek megértő és elképzelő erejét csakis a lord Bacon-éhoz lehet hasonlítani. Ő napvilágra hozta mestere eltemetett műveit, s rendkívüli előnyükre az elfeledett latin nyelvről átültette angolra, hogy világhódító és világbejáró nyelvünkön világkörüli útjukra bocsássa őket. És Swedenborgnak ez a megdöbbenő visszatérése száz év múlva tanítványa képében: az ő történetének nem kevéssé jelentős ténye. A munkát, mint mondják anyagiilag és irodalmi munkásságával is Clissold úr támogatta, így hát beteljesedett a költői ig szolgálattás. A csodálatos bevezető értekezések, amelyekkel Wilkinson úr a köteteket gazdagította, messze kiemelkednek a korbeli angol filozófiából s oly átfogóak, hogy számomra igazán nem marad mondanivaló.

«Az Állatok Birodalma» rendkívül érdemes munka. A legmagasabb célt tűzte ki maga elé, hogy t. i. újból összehozza a tudományt és a lelket, amely soká szét volt válva. Egy anatómus beszámolója az emberi testről, a költészet legfeneköltebb stílusában tartva. Páratlanul fényesen dolgozza föl ezt a rendesen olyan száraz, sőt elijesztő tárgyat, ő a Természetet végtelen csigavonal körül forgónak látta, «soha ki nem száradó kerekkel és soha nem csikorgó tengelyekkel» s néha megkísértette, hogy «fölfedezze azokat a titkos zugokat, ahol a Természet műhelye mélyében a tűz mellett ül», míg festménye tetszetőssé válik azzal a hűséges hasonlatossággal, amelyet gyakorlati anatómiai alapja ad meg neki. Nevezetes, hogy ez a magasztos géniusz határozottan az elemző módszert fogadja el, szemben az összetevővel,

S olyan könyvben, amelynek lelke magasan szárnyaló költői szintézis, arra igyekszik, hogy a rideg tapasztalat adataira szorítkozzék.

Ha valaki, úgy ő ismeri a Természet folyását és tudta, mily bölcs volt Arnasis egykori válasza, amikor azt mondták neki, igya ki a tengert: «Szívesen, ha megállítod a folyók beletorkolását». Kevesen tudtak olyan sokat a Természetről és finom módszereiről s kevesen fejezték ki olyan finoman eljárásait. Úgy tartotta, hogy a Természet ugyanolyan igényt támaszt hiszékenységükkel szemben, akár a csodák. «Megjegyezte, hogy a Természet úgy jár el első alapelveitől annak sok, sok folyományáig, hogy nincs egyetlen stádium, melyen át ne haladt volna, mintha útja végigvezetne mindeneken át». «8 gyakorta, ha a látható jelenségen felülemelkedik, vagyis önmagába húzódik vissza, hirtelen eltűnik; senki sem tudja, hová lett: úgyhogy a tudományt kell vezérünkül szólítanunk, hogy nyomdokait követhessük».

A végső ok és cél világánál folytatott kutatás csodásan megeleveníti, szinte megszemélyesíti az egész írást. Ez a könyv kedvenc tételeit hirdeti; íme pl. a Hippokrates régi tana, hogy az agyvelő mirigy, a Leukipposé, hogy az atomot a tömeg révén lehet megismerni, vagy — Plató szerint — a makrokozmust a mikrokozmosz által, vagy amit Lucretius verse fejez ki:

... a csont apró, pici csontból,
 Úgy a húsos belrész is több apró, pici húsból
 Származik; aztán szinte hasonló módon a vér is
 Több egymásba folyó vércseppből vészi eredtét:
 így lehet állni elő az .arany morzsákból aranynak.

És sok porszemnek kész földdé nőni magát ki,
Szikrából tűznek, cseppekből víznek eredni.» *

— és amit Malpighi ebben a mondásban fejezett ki: «A Természet egészen benne van a legkiseb-
bekben.» — «A szerves testeknek állandó törvé-
nye, hogy a nagy, összetett és látható formák ki-
sebb, egyszerűbb és végeredményben láthatatlan
formákból erednek és azok révén léteznek, ame-
lyek hasonlóan működnek, mint a nagyobbak,
csak tökéletesebben és egyetemesebben, s a leg-
kisebbek már olyan tökéletesen és egyetemesen,
hogy az egész mindenségöket képviselő eszmét is
magukban foglalják.» Minden szerv egysége meg-
annyi kis szerv, amely egynemű összetételével; a
nyelv egységét apró nyelvek teszik; a gyomorét
apró gyomrok; a szívét apró szívek. Ez a ter-
mékeny eszme megadja minden titok kulcsát.
Ami igen kicsi volt a szemnek, úgy hogy nem
tudta fölfedni, azt összetételéből betűzték ki; vi-
szont, ami túlnagy volt, azt részeiből olvasták ki.
Ezt a gondolatot a végtelenségig lehet alkalmazni.
«Az éhség nagyon sok apró éhség összetétele, vagy
vérveszteség az egész test erecskéiből) Ez kulcsa
theológiájának is. «Az ember valami igen kicsi ég,
aki megfelel a szellemvilágnak és az égnek. Min-

* Szász Károly fordítása. Az eredeti («De rerum
natura» Liber I. 835 stb.) Így szól:

«Ossa videlicet e pauxillis atque minutis
Ossibus sic et de pauxillis atque minutis
Visceribus viscus gigni, sanguemque creari
Sanguinis inter se multis coeuntibus guttis;
Ex auri que putat micis consistere posse
Aurum, et de terris terram concrecere parvis;
Ignibus ex igneis, humorem humoribus esse».

den egyes eszméje, érzelme, sőt érzelmének minden legkisebb része is az ő képmása. A lelket egyetlen gondolatából meg lehet ismerni. Az isten pedig a nagy ember.»

Természettudományi kutatásainak ez a merészsége és átfogósága a formák elméletét is megkövetelte. «A formák a legalacsonyabbról rendre emelkednek a legmagasabbig. A legalacsonyabb forma szögletes, azaz földi és testi. A következő magasabb forma a kör, amelyet végtelen szögnek is hívnak, mert a kör kerülete végtelen szög. A feljebb következő forma a csavarvonal, a köralakok forrása és mértéke: átmérői nem egyenes vonalak, hanem különféle görbék, melyek középpontja gömbfelület. Ezért is nevezik végtelen köralaknak. Fölötte következik a végtelenül forgó vagy égi forma, s legfelül a végtelen égi vagy szellemi.»

Csoda-e, hogy az ilyen bátor lángelme megteszi az utolsó lépést is, azaz megkísérli, nem bírja-e elérni a tudományok tudományát s megfejteni a világ értelmét? Az Állatok Birodalma egy nevezetes jegyzetében érinti ezt a témát:

«A reprezentációról és a korrespondenciáról szóló elméletünkben tárgyalni fogjuk úgy a jelképies, mint a tipikus hasonlóságot és azokat a csudálatos dolgokat, amelyek nemcsak az élő testben fordulnak elő, hanem az egész természetben és amelyek annyira megfelelnek a legfelső és szellemi dolgoknak, hogy az ember hajlandó volna megesküdni, hogy a fizikai világ merőben jelképe a szellemi világnak, olyannyira, hogy mikor valamely természeti igazságot fizikai és szabatos szavakkal akarunk kifejezni, s ezeket a szavakat egyszerűen

csak a megfelelő szellemi kifejezésekre fordítjuk át, már ezen a réven is szellemi igazságot, vagy teológiai dogmát fejezünk ki, a fizikai igazság vagy törvény helyett, jóllehet senki sem jövedülhetette meg, hogy ilyesmi létrejöhet egyszerű betűszerinti áttétel révén, mert az egyik törvény különvéve a másiktól, úgylátszik, mintha semmi vonatkozásban nem volna a másikkal. Utóbb szolgálni fogok az ilyen megfelelőség és kapcsolat egy csomó példájával, s szójegyzéket is adok, amely a szellemi dolgok kifejezéseit tartalmazza, nemkülönben azoknak a fizikai dolgoknak kifejezéseit is, amelyek helyettesítőül használjuk őket. Az élő test ezzel a szimbolizmussal van tele, tetőtől-talpig.»

Az ily határozottan felállított tény benne van minden költészetben, mesében, a jelképek használatában, a nyelv alkatában. Plató is tudott róla; ezt nyilvánvalóvá teszi az ő kétszer metszett vonala, a Respublika hatodik könyvében. Lord Bacon úgy találta, hogy az Igazság és a Természet csak úgy különböznek egymástól, mint a pecsétnyomó és lenyomata, s például fel is hozott egy pár fizikai tételt, erkölcsi vagy politikai áttétellel együtt. Ez a törvény megvan Böhme és minden egyéb misztikus sötét, talányos írásaiban. A költők, amennyiben költők, fölhasználják, de csak úgy ismerik, mint ahogyan a mágnest évszázadokig ismerték, t. i. mint játékot. Swedenborg volt az első, aki azt a tényt külön s tudományosan megállapította, mert folyton előtte lebegett. Benne rejlett — mint már fentebb kifejtettük — az azonosság és ismétlődés tanában, mert a szellemi sorok pontosan megegyeznek a fizikai

jelenségek soraival. Mély belátás kell ahhoz, hogy a dolgokat rendekbe s sorozatokba sorolja, vagyis inkább az a helyes álláspont, hogy a szem sarkai szükségképpen, kell, hogy összeessenek a világ tengelyével. A Föld öt vagy hat évezreden át táplálta már az emberiséget, amelynek volt tudománya, vallása, filozófiája; s még sem látta meg, mily kölcsönös megfelelés és kapcsolat van minden rész jelentésében. S mindezéig nincs irodalmi mű, amelyben a dolgok jelképesége tudományosan volna kifejtve. Az ember azt hitte volna, hogy mihelyt az embereknek első sejtelmük támadt afelől, hogy minden érzékelhető tárgy — állat, szikla, folyó, levegő, sőt Idő és Tér is, — nem önmagukért, végeredményében nem anyagi cél kedvéért van, hanem csak festő-nyelvként, hogy más történetet ecseteljen a lényekről és kötelességekről: mindjárt félreteszik vala minden egyéb tudományukat, mivelhogy az ilyen sokat ígérő tudomány szükségkép fölszí minden képességet. Azt hitte volna, hogy minden ember megkérdez minden tárgyat: mi az értelmük? Miért tart engem fogva a látóhatár örömmel, bánatommal, ebben a középpontban? Miért hallok számtalan különböző hangból ugyanazt az értelmet s olvasom a soha teljesen ki nem fejezett tényt végtelen képes beszédben? S bár lehet, hogy ezeket a dolgokat nem lehet az értelemmel fölni, vagy hogy sok évszázadnak kell azon dolgozni, amíg ilyen ritka dús szellem előáll, afelől még sincs kétség, hogy nincs üstökös, szírtéreg, fosszilis lény, hal, négylábú, pók vagy gomba, amely ne érdekelne több tudóst és osztályozót, mint a dolgok formájának végcélja és jelentősége.

Swedenborg azonban nem elégedett meg a közönséges világi étellel, ötvennégy éves korában megszállták ezek az eszmék és mély lelkén erőt vett az a veszedelmes vélemény, — amely nagyon is gyakori a vallások történetében, — hogy ő abnormális ember, akinek megadatott az anyalokkal és szellemekkel való közlekedés kiváltsága és ez az elragadtatás egyenesen hozzákapcsolódott ehhez a hivatásához, amellyel az érzékelhető világ erkölcsi jelentőségét akarta megvilágítani. A természeti rendnek helyes és épp oly átfogó, mint aprólékos fölfogásához párosította az erkölcsi világ törvényeinek fölfogását a legtágabb társadalmi szempontokból, azonban bármit látott, azt a természetében rejlő kissé túlzó alakító hajlamánál fogva nem elvontan látta, hanem képekben, hallotta párbeszédekben, beleformálta eseményekbe. Mikor a törvényt a legegészségesebben akarta kifejezni, akkor is kénytelen volt parabolába öltöztetni.

A modern pszichológiában nincs párja ennek a megzavart egyensúlynak. A lélek főerői továbbra is egészségesen működnek, s az olyan olvasó, aki kellőleg tud számolni az író sajátosságaival, tanulságot meríthet írásaiból, sőt sokkal megragadóbb bizonyosságát találja ott a Swedenborg hirdette magasztos törvényeknek, mint aminőt bármely egyensúlyozott együgyűség létre tudna hozni. Megpróbálja, hogy némileg számot adjon új állapotának természetéről, s azt állítja, hogy «az ő jelenlétét a szellemi világban bizonyos lelki elkülönülés kíséri, de csak, ami az értelmét illeti, mert ez nem vonatkozik akaratára». Azt állítja továbbá, hogy: «ő belső látással sokkal világos-

sabban látja a másvilág dolgait, mintsem ennek a világnak a dolgait».

Miután megérlelődött benne a hit, hogy az Ó- és Új-Testámentom bizonyos könyvei merő pontos allegóriák és angyali s ihletett nyelven íródtak, hátralevő éveit arra szentelte, hogy a betűszerinti értelmükből kifejtse egyetemes értelmüket. Kölcsönvette Platótól azt az elmés mesét, hogy volt «egy ősrégi nép, és emberiség, amely sokkal jobb volt nálunknál és közelebb lakott az istenekhez», és hozzátette, hogy ez az emberiség jelképes jelleget tulajdonított a Földnek, mert ha földi tárgyakat látott, egyáltalában nem gondolt velők, hanem csak azon gondolkozott, hogy mit jelentenek. Ezentúl csak a dolgok és gondolatok korrespondenciájával, egymásnak megfeleléségével foglalkozott. «Maga a szervi alak a beleírt célnak hasonlata.» Az ember, — általában úgy mint részleteiben, — szerveződött igazságosság, vagy igazságtalanság, önzés vagy hálásság. S ennek az összhangnak okáról «Arcana» c. művében ezt mondja: «Annak az oka, hogy minden égi és földi dolog, egészében és részleteiben mindig jelképes, nem egyéb, minthogy az Isten égi befolyása révén létezik.» Ha ennek a megfeleléségnek tervét arányosan végigvezeti, a világ hősköltevényét írta volna meg, amelyben a történelem s minden tudomány lényeges szerepet játszott volna, de ezt a tervet megszüktette és meghíúsította vizsgálódásának kizárólagos theologiai iránya. Természetfölfogása nem emberi és egyetemes, hanem misztikus és héber fölfogás. Minden természeti tárgyat theologiai ismerethez kapcsol: a ló neki hússá vált értelem, a fa a felfogóképesség,

a hold a hit; a macska ezt, a struccmadár azt, az articsóka amazt jelenti, s minden jelképet nagyon erőltetetten hozzáfűz valami egyházi értelemhez. A csíkszerű Proteust nem lehet egykönnyen megfogni. A természetben minden egyéni jelkép számtalan szerepet játszik, amint viszont az anyag minden egyes részecskéje minden rendszerben kering. A dolgok középponti azonossága minden jelképet alkalmassá tesz arra, hogy rendre kifejezze a reális dolgok minden tulajdonságát és árnyalatát. Az égi vizek transzmissiójában minden tömlő alkalmas vízömlesztő. A Természet mihamar bosszút áll a rideg pedanteriáért. amellyel hullámaikat fékezni akarják. Ő bizony nem betűragó. Minden dolgot geniálisan kell fölfogni és ugyan-csak össze kell szednünk minden lelki erőnket, hogy rájőjjünk a helyes értelmére.

Theológiai hajlama tehát végzetesen leszállította természetmagyarázata színvonalát s a jelképek szótárát még csak ezentúl fogják megírni. De ez a magyarázó, akire az emberiségnek még várnia kell, nem talál majd hozzá hasonló előzőt, aki annyira megközelítette volna az igazi problémát.

Swedenborg a könyvei címlapján így szokta magát titulálni: «Az Úr Jézus Krisztus szolgája*). S valóban szellemi erejénél fogva ő az utolsó egyházatyja, s nem igen akadhat követője. Nem csoda, hogy ethikai bölcseségének mélysége befolyásos tanítónak tette. A száraz katekizmusokba hervadt hagyományos egyházakba ismét a Természet üde levegőjét bocsátotta be, s a hívő, aki szavak és szövegek pitvarából lép ki, ámulattal látja, hogy ő vallása teljességének részese. Az ő

hite gondolkozik helyette és egyetemesen alkalmazható mindenre. Bármerre forgatja, alkalmas az élet minden részére, megmagyaráz és fölmagasztosít minden körülményt. Olyan vallás helyett, amely őt világeletében csak háromszor, négyszer keresi föl — hivatalból, — t. i., amikor születik, megházasodik, megbetegszik, meghal, egyébként pedig nem törődik vele, — íme egy olyan tanítás, amely minden napjának, napja minden órájának hű kísérője, még álmában is. Kísérője gondolkozásának, s megmutatja, neki, mily messzire nyúl a múltba eszméinek törzsfája; kísérője a társadalomban, föltárván neki, mily vegyrokonság vonzza hasonló embertársaihoz s taszítja ellenfeleitől; s kísérője a Természet világában, amidőn megismerteti dolgainak eredetével, értelmével hasznos és kártékony természetével. Végül megnyitja előtte a jövő világát, amidőn jelzi neki, hogy ott is ugyanezek a törvények folytatódnak. Tanítványai csakugyan azt állítják, hogy értelmük megizmosodott a Swedenborg tanulmánya révén.

Theológiai írásai ugyancsak kemény diók a kritikának. Érdemüket el kell ismerni, de viszont súlyos levonásokkal. Roppant és sivár szétszóródottsága olyan, mint a pusztasivatag s ellentmondásai mintha merő önkívület félrebeszéléséből erednének. Sokszor fölösen terjengősen magyarázgat. Túlozza az emberi tudatlanság érzetét. Az emberek igen hamar hajlanak az ilyenfajta igazságok befogadására. Mindazonáltal bővelkedik pozitív tételekben is: olyan dolgok bő erét fedezte föl, amelyeket tudunk mindennél fontosabb. Eszméinek házai lényeges hasonlóságok,

amint a ház viszont hasonlít az építőjére, ő a dolgokat törvényeikben, működésük hasonlóságában látta s nem az alkatukban. Az ő igazságának kiderítésében mindig ugyanazt a módszert és rendet követte, t. i., hogy szellemével mindig belülről hatol kifelé. Micsoda komoly súlyosság! Szeme nem kalandoz szerteszét, a hiúság nem szédíti, ügyet sem vet önmagára, a szokásos irodalmi hiúságra! Elméleti, spekulatív ember, de akit a világ leggyakorlatibb emberének sincs joga lenéznie. Plató taláros ember; öltözete, bár bíborból való és égi szövésű, azért mégis csak hosszú, tanári köntös, amely hatalmas redőivel gátolja a szabad mozgást. De ez a misztikus Caesart is megfélemlítené s Lykurgus meghajolna előtte.

Swedenborg erkölcsi belátása: az, hogy helyreigazított igen népszerű, tévedéseket; hogy erkölcsi törvényeket hirdetett, — mindez fölüllemeli őt minden modern íróval való összehasonlításon, s jogcímet adott neki az évszázadok óta üres helyre az emberiség törvényhozói között. A lassú, de annál mélyebb befolyás, amelyre szert tett, éppúgy, mint a többi vallásos lángelméé, szükségkép túláradó és egy ideig dagadnia, apadnia kell, mielőtt állandó lesz a szintje. Valóban, aki igazi és egyetemes érték, az nem korlátozódhatik a geniusával rokonszervezők szűk körére, hanem annak hozzá kell járulnia a bölcs és helyes gondolkodás közös kincséhez. A világnak biztos vegyészéié van, amely kivonja gyermekeiből mindazt, ami kitűnő és elhullatja a legnagyobb elmékből is mindazt, ami bennök gyöngeség és korlátoltság.

A lélekvándorlás, amely benne van a görög hitregében, amelyet Ovidius egybefoglalt, s amely

az indus tanokban objektív, vagyis valóban végbe-
 megy a testekben, idegen akarat által, — Swe-
 denborgnál bölcsészebb jelleget ölt. Nála szub-
 jektív, vagyis egészen az illető személy gondol-
 kozásától függ. A világegyetem tárgyai mind
 újból rendeződnek minden egyén körül az ő ural-
 kodó hajlama szerint. Az ember olyan, aminővé
 gondolkozása és érzése iránya teszi. Az ember
 ember akaraterejénél fogva s nem ismereteinél és
 értelménél fogva. S amilyen ő, akként látja a dol-
 gokat. A világ által kötött házasságok fölbomla-
 nak, de a szellemi világban minden bensőn egye-
 sül. Bármire esik az angyalok pillantása, mindazt
 mennyeinek látják. Minden sátán embernek látja
 magát; azoknak, akik hozzá hasonló gonoszak,
 derék ember; ellenben a tisztáknak merő szemét-
 domb. Semmi sem állhat ellent az erőknek, min-
 den követi a nehézkedés törvényét. A hasonló
 a hasonlóhoz törekszik; a költői igazságszolgál-
 tatás menten érvényesül. Olyan világra jöttünk,
 amely eleven költemény. Minden olyan, aminő
 én vagyok. Madár és állat nem madár és állat,
 hanem a most élő emberek elméjének és akaratá-
 nak folyományai. Mindenki maga építi a házát és
 kovácsolja körülményeit. A lelkeket a halál fé-
 lelme háborgatja; elfelejtik, hogy már meghal-
 tak. Akik bűnben és hamisságban leledzenek,
 borzadnak minden más embertől. Akik elzárkóz-
 tak a Kegyesség elől, kóbor, menekülő vándorok
 s a társaság, amelyhez közelítenek, fölismeri és
 elkergeti őket. A zsugorik úgy érzik, mintha pin-
 cékben kuksolnának, ahová pénzüket rejtették, s
 ezt egerek rágdossák. Azok, akik jócselekedeteikre
 helyezik a súlyt, úgy érzik, mintha fát vágnának:

«Azt kérdeztem az ilyenektől, vájjon nem fáradtak-e el? Azt felelték: még nem dolgoztak eleget, hogy érdemesek lennének az egekre.»

Arany-mondásai vannak, mik páratlanul szépen fejezik ki az erkölcsi törvényeket. így például, ez a híres mondása: «Az angyalok az Égben folyton ifjúságuk tavasza felé közelednek, úgyhogy a legöregebb angyal a legfiatalabbnak látszik.» — «Mennél több az angyal, annál több a hely számukra.» — «Az ember tökéletessége az, ha szeret használni másoknak.» — «Az ember legtökéletesebb formájában az Ég.» — «Ami Tőle van, az az övé.» — «A végső cél folyton emelkedik, amint a Természet alábbszáll.» Valóban költői a leírása az égi titkos írásjegyekről, amelyek, minthogy az ég alakjához igazodnak és simulnak, olvashatók anélkül, hogy olvasásukat tanítani kellene. Azt az igényt, amelyet a természetfölötti látomás képességére emel, majdnem teljesen igazolja szemének az emberi test és lélek alkatába való ritka behatolásával. «Az égben senkinek sem szabad másvalaki mögé állnia és annak feje hátsó részét néznie, mert ez megzavarná az Úrtól átáramló befolyást.» Az angyalok az ember hangja zöngéjéből ismerik meg szerelmét, a hangja tagolásából a bölcsességét, s szavai értelméből a tudományát.

A «Házastársi Szerelem»-ben kifejtette a házasság tudományát. Azt lehet mondani, hogy ez a könyv, a benne foglalt magasságok ellenére is, sikertelen maradt. Pedig majdnem olyan himnusa a szerelemnek, mint amelyet Plató a «Lakoma»-ban megkísérelt; annak a szerelemnek, amelyet Dante szerint Casella énekelt az angyalok közt a Paradicsomban; annak a szerelemnek,

amely — mint joggal magasztalják, — eredetében, élvezetében és hatásában elragadtatásba ejtené a lelkeket, amint fölfedné minden intézmény, szokás és erkölcs eredetét is. Könyve valóban nagy lett volna, ha elhagyta volna belőle a héber és góth (középkorias) vonásokat, s a törvényt egyszerűen mint erkölcsit állította volna föl s teret engedett volna a dolgok követelte természetszerű feljebbfejlődésnek. Finomelméjű, platói modorú kifejtése ez a házasság tudományának. Azt tanítja, hogy a nem valami egyetemes és független a helytől; hogy a hím férfiassága minden szerven, cselekedeten és gondolon jellemző s ugyanúgy van ez a nőiességgel a nőstényben. Ennélfogva a házasság egybekelés úgy az érzéki mint a szellemi világban nem pillanatnyi dolog, hanem szüntelen és teljes; hogy a szüziesség sem helyhez kötött, hanem egyetemes erény; hogy a szüziesség hiánya nemcsak a nemzésnél árulódik el, hanem a kereskedelemben, a növény ültetésnél, a beszélgetés, bölcselkedés alkalmával is; hogy, bár szépek voltak a szüzek is, akiket az égben látott, az aszszonyok sokkal, de sokkal szebbek voltak és egyre szépültek.

Swedenborg azonban, híven módszeréhez, időleges formákhoz kötötte elméletét. Túlozza a házasság esélyeit és bár a földön sok balul sikerült házasságot lát, azt képzeli, hogy az égben bölcsőbb választás hozza össze a frigyét. Am fölfejlődő lelkek számára minden szerelem és barátság csak időleges. «Szeretsz-e engem?» — ez azt jelenti: «Ugyanazt az igazságot látod-e, amelyet én látok?» Ha csakugyan látod, egyazon boldogságban egyesülünk: de íme, egyikünk már új

igazság fölfogására emelkedett, s ez szétválaszt bennünket és semmiféle természeti erő nem tud többé összetartani. Én tudom, mily gyönyörűsége a szerelemnek ez a kelyhe: «én érted élek, te értem élsz». De ez csak a gyermek ragaszkodása a játékszeréhez; annak megkísérlése, hogy örökkévalóvá tegyük a tűzhelyünket és a nászágyas-házunkat; hogy megőrizzük a képes ábécénket, amelynek segítségével olyan könnyűekké váltak első leckéink. Az Úristen édenkertje nagy és magános; hasonlatosan a tájékhoz odakünn, amelyre este a kandallónál gondolunk, hidegnek és pusztaságosnak látszik, valamig a paráznál üldögélsz, de ha egyszer megint künn vagy, csak szánalommal tekintsz le azokra, akik gyertyavilág és kártyajáték kedvéért feledni tudják a Természet nagyszerűségét. A Házastársi Szerelemnek igazi tárgya talán a Közlekedés vagy Társalgás, amelynek törvényeit mélyrehatóan fejti ki. De helytelen betűszerint a házasságra alkalmazni. Mert a lélek arája vagy vőlegénye Isten. A menny nem két egyén párosodása, hanem minden lélek egyesülése. Egyazon eszme templomában találkozunk s tanyázunk egy percre, s azután szétválunk, mintha nem is válnánk szét, hogy más eszméhez, más gyönyörűség osztályosaihoz szegődjünk. A «Szeretsz-e?» abban az alacsony és birtoklást jelentő értelmében annyira nem isteni, hogy csak akkor kerülök hozzád közelebb és vagyok igazán melletted, ha elhagysz és elvesztesz engem és olyan érzelemnek, eszmének szenteled magad, amely mindkettőnkénél magasabbrendű. De ha — ehelyett — rámszegezed a tekinteted és szerelmemet esdekled: csak eltaszítasz magadtól. A

szellemi világban minden pillanatban változtatjuk a nevünket. Te szereted ezt meg azt az értéket bennem: akkor én férjed vagyok, de nem én, hanem az az érték rögzíti meg a szerelmet s az az érték csak egy csöppje az értékek óceánjának amelyek kívülem hullámzanak. Olykor én másvalaki nagyobb értékét imádom, s ezzel annak a bitvесе leszek. Viszont ő másvalaki még magasabb értékére vágyódik s ezzel az ő felesége s befolyásának befogadója lesz.

Akár önvizsgáló, önkínzó szokása folytán, akár azért, mert félt azoktól a bűnöktől, amelyekbe a gondolat emberei bele szoktak esni, az erkölcsi kórság e különleges formájának boncolásában és föltárásában olyan éleselméjűségre tett szert, amely elől semmiféle lelkiismeret nem bír elzárkózni. Utalok arra, hogy megérezte, mennyire megszejteleníti a gondolkozást, az amire tudósok használják. «Okoskodni a hiten annyi, mint kételkedni és tagadni». Kínos elevenséggel érezte a megismerés és cselekvés közötti különbséget és ez az érzékenysége szüntelenül meg is nyilvánul. Neki a filozófusok: viperák, baziliskusok, áspis-kígyók, aranyerek, röpülő sárkányok; a tudósok összeesküvők és nagyhangú szemfényvesztők.

De ez arra a sötét utógondolatra vezet, hogy itt fészkel a tulajdon gyötrelme is. Lehetséges, hogy Swedenborg ezzel fizette meg a bírságot befelé fordított látóképességeért. A diadalmas géniusz sikere, — úgylátszik — a szív és ész szerencsés összetételén alapszik; az erkölcsi és észbeli erők kellő — nehezen eltalálható — arányától függ, amely talán a vegyi viszonylatok törvényét követi, mint ahogyan a gáz vegyül bizonyos,

meghatározott arányban, de nem minden arányban. Színig telt csészét nehéz vinni s íme, ez az ember, akit a Természet fölösen megajándékozott az ész és szív tehetségeivel, korán veszedelmesen meghasonlik önnönmagával. «Állatok Birodalma» c. művében meglep azzal a kijelentésével, hogy az analízist szereti, nem a szintézist s most, ötvenedik évének betöltése után, féltékenykedik saját eszére s ámbár jól tudja, hogy az Igazság nem magános dolog s a Jóság sem magános dolog, hanem mindkettőnek vegyülni kell, össze kell házasodnia.: mégis hadba száll eszével, vele szemben védelmébe veszi a lelkiismeret szavát s minden alkalommal csepüli, becsmérli. Ám az erőszakot nyomban követi a megtorlás. A Szépség elveszti báját, a Szeretet szeretetreméltóságát, ha az Igaz, — a Menny fele — megtagadtatott, éppúgy, mint a amikor a tehetséges embert a keserősége gúnyolódásra viszi és lerontja józan ítéletét. Bölcs, de maga ellen fordítja a bölcsességét. Határtalan bánat árnya borul erre a sötét Mindenségre: jajongás hangja tölti el végtől-végig. Vámpír ül a próféta székében és komor mohósággal fordul a kínzó képekhez. Valóban, madár nem szövi gyorsabban a fészket, vakond nem túr nagyobb készséggel a föld mélyébe, mint ahogyan a lelkeknek ez a látnoka folyton újabb és feneketlenebb poklokat váj és épít minden újabb bűnös csoport körül. Oly oszlopon ereszkedett alá, amely ércbőlvalónak látszott, azonban angyali lelkekből volt formálva, hogy azon sértetlenül szállhasson le a boldogtalanok közé és tanúja legyen a lelkek pusztulásának. És hosszú ideig hallgatta siráimait; látta gyötrőiket, akik kínzásukat határtala-

nul növelik, feszítik. Láta a szemfényvesztők poklát, a gyilkosok poklát, a kicsapongók poklát, a rablók poklát, a csalafinták pokoli hordóját; a bűzös sarok emésztő gödreit; a bosszúálló poklát, a kiknek orcái széles kerek kalácshoz hasonlítanak s karjuk kerékként forgott. Rabelais-t és Swift-et kivéve talán még nem volt ember, aki a szenny és romlottság ekkora tudója lett volna.

Ezeket a könyveket óvatosan kell olvasni. A gondolat e hamar elfakuló képeit veszedelmes domborműve alakítani. Mint átmeneti tűnő jelenségek igazak, de ha meg akarjuk rögzíteni, mindjárt hazugsággá válnak. Hogy valaki helyesen foghassa föl őket, annak legalább is olyanrangú lángelmének kellene lennie, aminő ő volt. Ha ellenben ezek a látomások egy nagy tömeg, mindenféle korú és képességű ember állandó nyelvéné válnak, menten elkorcsosulnak. A bölcs görögség bevett szokása volt, hogy a legtehetségesebb és legerényesebb ifjakat, mintegy nevelésük kiegészítésül, átvezették az eleusisi misztériumokon, ahol sok pompával s fokozással az ősi bölcsesség és ismeret legmagasabb eszméit tanították. A lelkes és szemlélődő ifjú ám hadd olvassa el egyszer — tizennyolc-húsz éves korában — Swedenborg könyveit, a szeretet és lelkiismeret e misztériumait, de azután tegye őket örökre félre. A géniuszt örökre üldözik hasonló álmok, ha menny és pokol nyílt meg előtte. Ám ezeket a festményeket nem szabad egyébnek fölfogni, mint misztikus képeknek, azaz az Igazság egészen önkényes és esetleges képeinek, de semmiképpen sem szabad az Igazság igazi képeinek tekinteni. Ha szem előtt tart-

jük, hogy bármely más jelkép éppoly jó volna, akkor ezt is bátran lehet nézni.

Swedenborg világnézeti rendszere híjával van a középponti öntevékenységnek. Csak dinamikus, de nem életteljes; az élet nemzőereje nélkül szü-
kölködik. Nincs benne egyéni. A világegyetem egy óriás kristály, amelynek minden atomja és lemez-
kéje szakadatlan rendben és egységben sorako-
zik, de az egész hideg és néma. Ami egyéniségnek, akaratnak látszik, — nem az. Végtelen láncolata ez a közvetítő átmeneteknek, amelyek a közép-
ponttól a kerületre vezetnek, s minden cselekvő-
séget megfoszt minden szabadságától és sajátos-
ságától. Az ő költött Mindensége mágneses álomba
dermedt, s csupán a magnetizáló szellemét tükrö-
zi. Minden gondolat a környező szellemek tár-
saságának befolyása révén plántálódik a lélekbe, s
ebbe a társaságba viszont egy magasabb szel-
lemű társaság révén és így tovább. Minden típusa
ugyanazt a kevés dolgot jelenti. Minden alakja
egy nyelvet beszél. Minden személyének ajka
swedenborgizál. Erre lyukad ki valahány. Ez a
Charon szállítja át mindet a csónakján, akár
király, tanácsos, nemes úr, tudós az illető; akár
Newton Izsák, Sloane, II. György király, Mahomet
vagy más a neve; mind, mind ugyanazt a komor
színt és hangot kapja. Csupán akkor, amidőn
Cicero kerül a színre, nemes látnokunk csupán
akkor hőköl vissza egy kissé, s megmondván, hogy
most Ciceróval beszélt, emberi érzékenyüléssel
jegyzi meg: «ő olyas valaki volt, akiben meg-
adatott vala hinnem!» Ámde, amidőn az állító-
lagos római kinyitja a száját, Róma és ékesszólása
menten elapadt s megint csak a merő theológus-

Swedenborg áll előttünk. Ege, pokla egyaránt szürke, mert egyéniség nélkül szükölködik. Nincs meg sehol az emberek ezer meg ezer viszonylata. Az érdek és érdeklődés, amely a Természetben minden egyes emberhez fűződik, — mert igazság van igaztalanságában s igaztalan az ő igazságában is; mert meghazudtol minden dogmatizálást és osztályozást, annyi korlátozást, kivételt, eshetőséget kell mindeniknél számbavenni; aki erős hibáinál fogva s gyakorta bénult erőnyeinel fogva — nála egészen elsikkad az ő «társasága» iránt érzett rokonszenve közepette. Ez a nagy hiányosság visszahat rendszere magjára.

Bár az «Úr» tevékenységét lépten-nyomon emlegeti, az sohasem lép elevenen előtérbe. Nincs fény és melegség ebben a szemben, amely a közép-pontból kimered, s amelynek meg kellene eleveníteni a teremtmények roppant láncolatát.

Swedenborg szellemének főhibája: teológiai korlátozottsága. Nála sohasem csap meg az egyetemes bölcsesség szabadelvűségének friss szelőlője; mindig templomfalai nyomnak. Az a héber Múzsza, amely az embereket a Jó és Gonosz tudására tanította, őrá is olyan végzetesen túlságos hatást gyakorolt, mint a nemzetekre. Formája, éppúgy mint a magja, megszentelt. Palesztina örökké a legértékesebb fejezete lesz a világtörténelemnek, de egyszersmind a legkevésbé hozzáférhető eleme a nevelésnek. Swedenborg géniusza, — amely a gondolkozás birodalmának modern képviselői közt talán a legszélesebb körű, — azzal a kísérlettel emésztette föl magát, hogy új életre keltse és életben tartsa azt, ami már természetes végéig kiélte magát és ami századának nagy

gondviselése folytán már visszavonulóban volt a gondolat és kifejezés nyugati formáival és eljárásaival szemben. Swedenborg és Böhme: mindketten hibáztak, amidőn a keresztény jelképekhez ragaszkodtak, ahelyett, hogy az erkölcsi érzéshez kapcsolódtak volna, amely a kereszténység, emberiség és istenség számtalan faját hordozza méhében.

Ennek a befolyásnak túlsága az idegenszerű szólásoknak aránytalan használatában nyilvánul. «Mi közöm nekem» — kérdi a türelmetlenné vált olvasó — «a jászpiszhoz, a szardonyxhoz, beryllhez, khaleedonhoz; mi közöm a bárkákhoz és passah-okhoz, az epha-khoz és ephod-okhoz»; mi a bélpoklosokhoz és arany eresekhez; a fölajánló áldozatokhoz és kovásztalan kenyerekhez; tüzeskocsikhoz, koronás és szarvas sárkányokhoz, behemótokhoz és egyszarvúakhoz? Lehet, hogy ezek a dolgok kellenek a keleti embernek, de nekem nem. Mentől több tudomány kell a magyarázatokhoz, annál jobban kitűnik, hogy kár volt alkalmazni őket. Mennél összefüggőbb és kidolgozottabb a rendszer, annál kevésbé szeretem. Azt mondom a spártaival: «Mit hozakodsz elő fűvel-fával, ami nem tartozik a dologra?» Az a tudományom, amit Isten adott velem születésemkor, amit cselekvéssel elsajátítottam, s amit szemem élvezett és tanult, s nem a más ember szeme. Az abszurdumok abszurduma, ha egy idegen azt követeli tőlem, tegyem félre az én szólásmódomat, s helyettesítsem az övével; mulassak gölyákkal

* Héber theologiai kifejezések a húsvéti áldozat mérték és papi öltöny megjelölésére.

és pelikánokkal, rigó és vörösbecy helyett; idegen palma- és cédrusfákkal a honi babér- és diófa helyett.

Locke mondja: «Az Isten nem semmisíti meg az embert, ha prófétát csinál belőle.» Ezt bizonyítja Swedenborg története is. A svéd hitviták a Luther és Melanchthon hívei között a «csak a hit» és «csak a cselekedet» tétele felől, Swedenborgnál benyomulnak a világegyetem és az égitestek gazdaságos berendezéséről való elmélkedésekbe is. A lutheránus püspök fia, akinek megnyíltak az egek, úgyhogy tulajdon szemeivel látja, még pedig a leggazdagabb jelképies formákban, a dolgok csodás valóságát és azután könyveiben, mintegy égi parancsra, fejt ki az erkölcsi természet megdönthetetlen titkait — minden nagysága mellett is a lutheránus püspök fia marad; ítéletei egy svéd polemistáé s roppant kiszélesített szempontjait nyomon követik vaskorlátok. A hitvitákra való emlékezését magával viszi lelki elemzéseibe is. Olyan, mint Michelangelo, aki freskóin a bíborost, aki megsértette őt, ott süttetti a pokol tüzén az ördögök hegyén; vagy mint Dante, aki boszúló melódiákban fizetett meg minden, személyét ért sérelemért, vagy talán még inkább, mint Montaigne falusi papja, aki, ha jégeső vonul át fölöttük, azt hiszi, hogy az utolsó ítélet harsonája szól. Swedenborg éppígy megzavarja a lelkünket Melanchthon, Luther és Wolfius kínjaival, mint tulajdon könyveivel, melyeket pedig angyalok körében hirdet.

Ugyanilyen theológiai gúzsba van kötve sok dogmája. Erkölcsi alaptétele, hogy a rosszat kerülni kell, mint a bűnt. Kétségtelen, hogy ezzel a

személyes istenség fogalmát akarta belevinni. De nem fűz hozzá semmi többet. Valaki fél az Orbánétól: mutasd meg neki, hogy félelme rossz dolog, vagy valaki fél a pokoltól, mutasd meg neki, hogy félelme rossz dolog. Aki szereti a jósgot, angyalokat fogad lakába, tiszteli a tiszteletadást és Istennel él együtt. Mentől kevesebb dolgunk van bűneinkkel, annál jobb. Senki sem vesztegetheti szívesen idejét maga-sanyargatásával. «Az a tevékeny kötelesség» — mondják a hinduk — «ami nem ver bilincsbe; az a tudás, ami fölszabadít; minden más kötelesség csak kifáraszt».

Másik dogmája, amely vészes theologiai korlátozásából ered, az ő pokla. Swedenborgnak megvannak a maga ördögei. A Régiség filozófusai szerint a rossz eredete jó. Hogy lehet tiszta gonoszság is, ez a hitetlenség legtúlzóbb tétele, végső atheista profanáció. Euripides szerint: «A jószág és isteni lét egy és ugyanaz; aki rosszat tulajdonít az isteneknek, megsemmisíti őket».

Mily gyötrelmes végekre jutott az északi theológia azzal, hogy Swedenborg nem ismerte el, hogy a gonosz lelkek meg is térhetnek. De az isteni erőfeszítés sohasem ernyed el: a napon heverő dög fűvé, virággá fog átalakulni s az ember akár bordélyházban, börtönben vagy akasztófán van is, mégis úton van a jó és igaz felé. Burns, — mikor a szegény öreg Nickie Ben-nek vad humorával azt kiáltja oda: «Gondold fel és javulj meg» — legyőzi a bosszúálló theológiát. Minden dolog felszínes és tönkre is megy, csak a szeretet és igazság nem. A legszélesebbre ható érzelem egyszersmind a legigazabb is és nemesebbnek érezzük az indiai Vishnu

szellemét: «Én ugyanaz vagyok minden ember számára. Nincs senki, aki szeretetemre vagy gyűlöletemre méltó volna. Akik imádással szolgálnak, — azokban bennök vagyok és ők bennem vannak. Ha kinek útjai rosszak, de egyedül engem szolgál, éppúgy tekintetbe veszem, mint az igaz embert; mindenkép jól foglalkozik, csak hamar erényes lélek lesz és elnyeri az örök boldogságot*.

Ami Swedenborgnak azt az elképesztő állítását illeti, hogy jelenései vannak a másvilágról, — ezt csakis azért lehet komoly vizsgálatra méltatni, mert lénye becsületes és zseniális. De jelenései hitelét mégis megrontja a részletekbe-veszés. Ha valaki azt állítja, hogy a szentlélek neki az utolsó ítélet idejét 1757-re tette; vagy, hogy a hollandus és ánglius a másvilágon külön-külön mennyben fog élni: erre csak azt felelem, hogy az igazi Szentlélek hallgatag, tartózkodó s csupán törvényekben nyilvánítja magát. Csakis a kísértetek és manók fecsegnek és mondanak jövődőt; a Szentlélek tanításai szűkszavúak és megtagadják a részleteket. Sokrates daemona vagy géniusza nem adott neki tanácsot, hogy ezt meg azt tegye, mondja, hanem, csak akkor figyelmeztette, ha valami károsat akart elkövetni. «Hogy mi az isten» — szokta volt mondani — «azt nem tudom; de azt tudom, hogy mi nem az isten». Az indiánok a Legfőbb Lényt «belső fék»-nek mondják. S az ihletett quaker-ek szerint is az ő Fény-ük nem olyasmi, ami a tetre vezérel, hanem csak gátolja a helytelen cselekedetet. A legjobb példák azonban a személyes tapasztalatok s ezek mind meg-egyeznek efelől. Közelebbről meghatározva: Swe-

denborg látomásai a látósíkok összezavarásából erednek: öreg hiba egy ilyen tudós kategóriacsinálóban. Ő a felület törvényét átviszi a szubstancia terére, az egyéni jelenségeket és bolondságokat az általános és lényeges birodalmába, ami rendetlenségre és zagyvaságra vezet.

Az ég titka évszázadról évszázadra meg van őrizve. Soha még vigyázatlan, közlékeny angyal egy szótagját sem ejtette le a feleletnek a szentéletűek vágyódásaira s a halandók szorongó kérdéseire. Térdenállva hallgatnók annak a kiválasztottnak szavát, aki szorosán engedelmeskedő gondolatait párhuzamba hozná a mennyei történéssel s jelezni tudná emberi füleknek az imént eltávozott lélek új színterét és körülményeit. De annyi bizonyos, hogy a túlvilágnak egyeznie kell természetünk java lényegével. Nem lehet az alacsonyabbrendű, mint a Mesternek már ismert művei, aki az égboltozat gömbjeit megteremtette és az erkölcsi törvényt megalkotta. Üdébnek kell lennie a szivárványnál, állandóbbnak a hegyeknél; s harmóniában kell lennie a virágokkal, folyamokkal, s az őszi csillagok keltével, nyugtával. A legdallamosabb költők hangját utcai rekedt gajdolásnak hallanók, mihelyt fölhangzanék a Természet átható alapakkordja és szelleme, — a föld dobbanása, a tenger dobbanása, a szív dobbanása, amely megadja a hangnemet, amely szerint a nap, a vértestecske és a fák nedve kering.

Ilyen hangulatban halljuk a hírt, hogy megjött a látnók és elmondja jelentését. Ámde ebben nincs sem szépség, sem angyaloknak való Ég. Az ő komor műzsája csak az éjt és halált és poklot

szereti. Az ő «infemo»-ja mesmeri. Az ő szellemvilága ugyanúgy viszonylik a valóság nemes és vidám jelenségeihez, mint rossz álmaink az eszményi életünkhöz. Valóban erősen hasonlít komor festményeivel az álom jelenségeire, amelyek éj-jente a derék, jó, de gyenge gyomrú férfiút is aljas fickóvá teszik, aki úgy kullog és somfordál a teremtés külső udvarain és csatornái előtt. S ha föl is hág az égbe, nem hallom annak a nyelvét. Ne mondja el senki, hogy az angyalok közt járt; sokkal jobb bizonyosága ennek, ha ékesszava belőlem angyalt csinál. Vájjon az arkangyalok kevésbé fenségesek és édesek, mint a földön járó alakok? De a Swedenborg festette angyalok nem valami magas ideát adnak műveltségükről: valahányan falusi lelkészek ők; az ő egük afféle *fete champetre*, evangélikus picnic vagy holmi francia arató-díj kiosztás. Különös, scholastikus, oktató, szenvedély nélkül való, vértelen férfi ez, aki úgy osztályozza a lelkeket, mint a botanikus a füveket, s a szomorú poklokat úgy látogatja, mintha csak a mész- vagy csillámpala-rétegződést vizsgálná. Nincs benne rokonérzés. Úgy jár-kél az emberek világában, mint egy modern Ehadamanthus aranygombos bottal, parókában, s egy bíró hideg képével osztályozza a lelkeket. A meleg, sok viszontagságú, szenvedélyes embervilág neki csak hieroglyph-gyűjtemény vagy jelképies szabadkőműves-menet. Mily más Jákob Böhme! Ő reszket a felindulástól, s áhítattal s legnemesebb embe-riességgel eltelve figyeli a Mester szavát. S ha azt állítja, hogy bizonyos tekintetben a szeretet nagyobb az istennél, — ettől szíve olyan nagyot dobban, hogy dobbanását bőrköténye alól meg-

hallani századokon s századokon át. Nagy különbség ez. Böhme egészséges s kellemes bölcs ember, bármily misztikus korlátoltságban és közölhetetlenségben leledzik is. Swedenborg ellenben kellemtelenül bölcs s bármily képességeket halmozott is föl magában, csak megbénít és visszarettent.

A nagy lélek legjobb jele az, hogy előteret nyit meg számunkra s a reggeli táj üde lehelletéhez hasonlóan szólít föl bennünket, hogy lépjünk csak be, előre. Swedenborg ellenben hátratekintő ember s bajos elképzelnünk sírásó-szerszám és halotti lepel nélkül. Olyik lélek örökre ki van zárva a Természetbe való leszállásból, olyiknak pedig az sem adatott meg, hogy fölszálljon belőle. Bár sok ember ereje szorult beléje, Swedenborg mégsem bírta elszakítani a köldökzsinórt, amely őt a Természethez nyűgözte s nem tudott fölemelkedni a tiszta géniusz magaslatára.

Nevezetes, hogy ez az ember, aki jelképies fölfogásával látta a dolgok költői szerkezetét, s a lélek és anyag ősi viszonylatát, teljesen kerülte a költői kifejezés egész apparátusát, amelyet ez a fölfogás teremt. Ő ismerte a Természet anyanyelvének elemeit, — hogy nem tudott belőle egyetlen sor zenét sem kiolvasni? Úgy járt talán, mint Saadi, aki látomásában meg akarta tölteni övét égi virágokkal, ajándékol barátainak; ámde a rózsák illata úgy elbódította őt, hogy a köntöse széle kisiklott a kezéből? Vagy talán az égi szókások megszegése volna, onnan le is hozni valamit? Vagy azért van ez, hogy látomása merőben intellektuális volt s innen ered az a mohó törekvés az értelmiségre, amely át meg áthatja könyveit. Bármint áll is a dolog, annyi bizonyos, hogy

könyveiben nincs melódia, lendület, humor, felül-emelkedés a holt és száraz prózai színvonalon. Bőszavú és pontos képeiben nincs gyönyörűség, mert nincs bennök szépség. Fénytelen tájékon tévelygünk. Soha madár nem dalolt még a halál e kertjeiben. A költészet teljes hiánya egy ilyen transcendens lélekben szinte betegségi tünet, s mint egy szép személy rekedt hangja, mintegy intőjel. Olykor úgy gondolom, hogy már nem fogják olvasni.* Neve egyszerű szentenciává válik; könyvei emlékekké lesznek. Borostyánjába annyi ciprus vegyül, a templomi tömjénbe annyi halottszag, hogy azt a helyet ifjak, leányok mindig kerülni fogják.

Mindazonáltal a géniusz és hírnév feláldozása a lelkiismeret oltárán minden dicséretet fölülmúló érdem. Egy célnak szentelte életét: leadott egy igazmondást. A jóságot választotta a vezérfonalául, amelybe a léleknek fogóznia kell a természet minden útvesztőjében, bármily eltérők a nézetek afelől, hogy mi az igazi középpont. Hajótöréskor némelyek kötelekbe, mások hordókba, ismét mások gerendákba, vagy árbocha kapaszkodnak; a kormányos tudása szerint választja ki a helyét: ide plántálom magam; ez utoljára merül el, «szárazföldet ér, aki velem tart». Ne bízd magad sem égi kegyre, sem az emberi bortsággal érzett szánalomra, sem az okosságra, józanészre, régi szokásra s jószerencsére: semmi

* Érdekes, hogy annyi -évtizeddel azután, hogy ezt az ítéletét írta, a német könyvkereskedelem központi, napi közlönyében sűrűn olvasom a «Desiderata» közt a Swedenborg műveit. (Ford.)

sem tart meg, sem végzet, sem egészség, sem mesés értelem, hanem egyes-egyedül csak az egyenesség, a minden körülmény között megőrzött egyenesség. S tanulmányaiban, kitalálásaiban, álmaiban tántoríthatatlanul, szívósan ragaszkodott ehhez a választásához. Olyannak látom, mint valamely fogadalmat tévő hindu zarándokot, aki így szól: «Legyek bár kutya, sakál, vagy hangya, a Természet legalsó fokán, a vadság bármily mezében, ragaszkodom az igazhoz, ahhoz a biztos lajtorjához, amely engem emberhez s Istenhez fölvezet».

Swedenborg kettős szolgálatot tett az emberiségnek, amelyet csak most kezdenek fölismerni. A kísérlet és gyakorlat tudományán kezdte: megfigyelte s közzétette a Természet törvényeit és fokról-fokra emelkedvén az eseményekről okaikra. kegyesség tüzelte, hogy a harmóniájukat megérezze, s átengedje magát ennek a gyönyörnek.

Ez volt az első szolgálata. Mikor azután a glória túlságosan ragyogó volt, semhogy szeme elbírt volna; amidőn megtántorodott a gyönyör önkívületétől, annál nagyszerűbb volt a látomása, annál dicsőbbek a lét realitásai, amelyek belőle kisugárzanak, kifuválnak, s amelyeket a prófétai gyarlóságok sem homályosíthattak el. S ezzel második, passzív szolgálatot tesz az emberiségnek, nem kisebb értékűt az előbbinél, s talán a lét nagy körforgása s a szellemi természet visszatérítése révén, nem kevésbé dicsőségeset és szépét önmaga számára.

V.

MONTAIGNE; VAGY: A SZKEPTIKUS

Minden tény egyrészt az érzékekkel, másrészt az erkölcsi világgal van viszonyban. A gondolkodás azzal mulat, hogy, ha a két oldal egyike nyilvánvaló, megkeresse a másikat; ha adva van a felső, megtalálja az alsót. Nincs olyan vékony dolog a világon, amelynek ne volna két arca, s ha a megfigyelő látta a színét, megfordítja a dolgot, hogy meglássa a visszáját. Az élet is egy pénzdarab feldobása: fej-e vagy írás? Sohasem fáradunk bele ebbe a játékba, mert mindig meg-rázkódunk egy kicsit a csodálkozástól, ha a másik arc mutatkozik, s ha a két oldal ellentétét látjuk. Az ember, akinek fölösen szolgált a szerencse, gondolkozóba esik, mit is jelenthet ez a jószerencse. Kereskedik az utcán, de olykor meg-esik, hogy őt is veszik, adják, akár az árúját. Látja az emberi arc szépségét és fürkészi ennek a szépségnek az okát, amelynek még szebbnek kell lennie. Megalapozza, sokasítja vagyont, megtartja a törvényeket, szeretettel gondozza gyermekeit, de azt kérdi magától: miért, mi végre? Ezt a fejet és írást a filozófia nyelvén végtelen-éé véges-nek, relatív- és abszolút-nak. látszó-

nak és való-nak hívják és egyéb szép névvel is illetik.

Minden ember a természet egyik vagy másik oldala iránt való hajlammal születik. Az egyik csoport a különbségeket veszi észre, s a tények és felületek, városok és személyek s az események létrehozása iránt érdeklődik: ezek a tehetség és tett emberei. Viszont a másik csoport az azonos-ságot veszi észre: ezek a hit és filozófia emberei, a lángelmék.

Mind a két lovassal elszalad a lova. Plotinus csak a filozófusokban hisz, Feneion csak a szentekben, Pindaros és Byron csak a költőkben. Olvassuk csak azokat a fölényes szólamokat, mikkel Plató és a platonisták mindazokat letárgyalják, akik nem hódolnak be fényes abstractióiknak: ezek a többiek csak holmi egerek, patkányok. Az írók osztálya rendszeren gögös és szeret másokat kizárni. Popé és Swift levelezésében a többi ember mind szörnyeteg s bizony, a mi korunkban, a Goethe és Schiller levélváltása sem kedvez sokkal többet embertársaiknak. Könnyű látni, honnan ered ez az igényesség. A genie genie az első pillantásnál fogva, amelyet valamely dologra vet. Vájjon teremtő-e a szeme? Ha nem marad meg a dolgok szögleteinél, színeinél, hanem mélyükbe, céljukba tekint, mindjárt hajlandó lesz az illető tárgyat lebecsülni. Elméje, hatalmas perceiben, a művészet és természet alkotásait szétbontotta okaikra, úgyhogy magok az alkotások otrombáknak és hibásaknak tűnnek föl előtte. Olyan képe él benne a szépségnek, amelyet semmiféle szobrász nem tud kidomborítani. Festmény, szobor, templom, vasút, gőzgép: ez mind először egy

művész lánglelkében volt meg, repedés, hiba, folt, redő nélkül, nem úgy, mint a végrehajtott mű. Ugyanígy vagyunk az egyházzal, állammal, iskolával, udvarral, társadalmi körökkel és minden intézménnyel. Nem csodálkozhatunk tehát, hogy ezek az emberek, emlékeztén arra, mit láttak ők eszmeileg, s mit reméltek eszméiktől, a realitásokról megvetőleg nyilatkoznak s az eszmék fölényét vitatják. Olykor azt látjuk, hogy az istenáldott lélek minden művészetet hatalmába ejt, ezért azt mondják, minek kínozzuk magunkat fölösleges megvalósításokkal s mint az álmodó koldusok úgy beszélnek és cselekszenek, mintha azok az eszmei értékek már testet öltöttek volna. Másrészt a munka, kereskedés és fényűzés emberei, az állati világ — beleértve a filozófusban és költőben is bennlevő állatiságot, — s a gyakorlati világ, — beleértve a sok kínlódást, amelytől a filozófus és a költő éppoly kevésbé van megkímélve, mint egyéb emberfia — súlyosan lebilentik a mérleg másik serpenyőjét. Az utcai árus nem hisz metafizikai okokban, mit sem tart arról az erőről, amely szükségkép létrehozta a kereskedőket és a kereskedő Földet: csupán a gyapothoz, cukorhoz, gyapjúhoz, sóhoz tapad a gondolkozása. A gyűléseket, választások napján, nem bántja a kétség a szavazás értéke felől. Az eleven élet egyetlen irányba hömpölyög. S az e világról való embernek, az állati erőnek és szellemnek, a gyakorlati, az életbe merült tevékeny embernek: az eszmék emberei eszteleneknek látszanak. Ész csak ő bennük lakozik!

Minden dologgal velejár a tulajdon filozófiája, azaz okossága. Senki sem szerezhethet vagyont, hogy

azzal együtt ne szerezzen egy kis számvetési tudományt is. Angliában, a világ leggazdagabb országában, a vagyont, a személyes ügyességhez mérve, mindennél többre tartják. Jó ebéd után az ember kevesebbet hisz, többet tagad: az igazságok elvesztették vonzó erejüket. Jó ebéd után a számolás az egyedüli tudomány: az eszmék a fiatalság zavaró, gyújtogató örültségei, amiket visszautasít a társadalom megállapodottan gondolkozó derékrésze, s az embert csak athletikai és állati tulajdonságai szerint értékeli. Spence írja, hogy Pope együtt volt Sir Godfrey Kneller-rel, amidőn belépett hozzájuk ennek unokaöccse, egy guineai kereskedő. «Öcsém». — szólítja meg Kneller* — a világ két legnagyobb emberéhez van szerencséd!» — «Nem tudom» — viszonzá ez — «mily nagy emberek vagytok, csak nem sokat nézek ki belőletek. Tíz guineáért már sokszor vettem nálatoknál sokkal különb, csupa csont- és izom-embert». Így boszúlja meg magát az érzéki ember az eszmék professzorain. Szeget szeggel! Azok olyan következtetésekre ugrottak, amelyek még nem értek meg s többet mondanak a valónál; ezek meg kifigurázzák a filozófust és fonttal mérik az embert. Hiszik: hogy a mustár csípi a nyelvet, hogy a bors éget, a gyufa gyújt, a revolvvert kerülni kell, a nadrágtartó tartja a nadrágot, hogy egy láda thea izgalmat ébreszthet, s az, akivel jó bort itatsz, ékesszavúvá válik. Ha érzékeny é« aggodalmas vagy — egyél több húspástétomot. Azt tartják, hogy Lutherben sok tej gyülemlett meg, amikor ezt mondta: «Aki nem szereti a bort,

* Angol udvari festő.

nőt, éneket, világéletében bolond marad»,* s amikor a praedestináció és szabad akarat kérdéseibe belezavarodott diáknak azt tanácsolta, igya le jól magát. Cabanis szerint: az idegek teszszik az embert. Szomszédom, egy vidám gazdaember, azt tartja az ivóban, hogy a pénz arra való, hogy gyorsan és biztosan a nyakára hágjunk; ő a maga részéről — úgymond — fölönti a garatra s így látja hasznát.

Az efféle gondolkodásmódnak az a hibája, hogy közömbösségre s utóbb csömörré vezet. Az élet fölfal bennünket, s mindjárt mesealakokká válunk. Ne izgulj: száz év múlva minden mindegy! Az élet megjárja, de mindnyájunknak örülnünk kellene, ha kijutunk belőle. Minek gyötrődjünk. Életünk csak olyan ízű lesz holnap, aminő tegnap volt és végtére megelégedjük. «Oh, monda egy unott úr Oxfordban — «semmi új vagy igaz sincs a nap alatt — de hát mindegy!»

Egy kicsit több keserőséggel véli a cinikus: életünk olyan, mint a szamár, amely előtt egy kötés szénát visznek s azzal csalogatják a vásárra: nem lát az egyebet, csak a szénakötést. «Oly sok bajjal jövünk a világra» — mondja lord Bolingbroke — «s még sokkalta több nyomorúsággal távozunk belőle, hogy bizony alig érdemes egyáltalában létezni.» Ismertem egy ilyen furcsa filozófust, aki az emberi természetről szerzett tapasztalatát röviden így sommázza: «Az emberiség csupa átkozott gazfickó* — amiből szükségkép következik:

* «Wer nicht liebt Wein, Weib und Gesang,
Der bleibt ein ISarr sein Lében Iang.»

«Az egész világ szemfényvesztésből él; úgy fogok én is élni!»

Míg az elvont filozófus és a materialista ekképpen bánnak el egymással, — s a gúny a legalacsonyabb materializmust fejezi ki: — egy harmadik-párt: a szkeptikus-párt középutat foglal el. Mindkettőt helytelennek, mert túlzónak találja. Azon igyekszik, hogy úgy vesse meg a lábát, hogy helyrebillentse a mérleget. Nem lépi túl a határait. Látja az utca emberének egyoldalúságát; nem akar merő csúfolódó lenni; az értelmi tehetségeért száll síkra, a hideg fejért, s mindazért, ami a fejet hidegen tartja, nem szereti sem a hebe-hurgya iparkodást, sem a jutalmat nem találó önfeláldozást, sem az agynak munkába ölesét. Vájjon igás barom vagy szekér vagyok-e? mert ti ez is, az is vagytok, ha túloztok. Vaskos ön-ámítás töletek, ha mindent szilárdnak, ólmosnak akartok a világon, s ha azt vélitek: gyémántkő-kemény alapon álltok; mert bizony, ha tudásunk végső tényeit fölfedjük, csak olyanok vagytok, mint a folyóvíz buborékjai, azt sem tudjátok honnan? és hová? s csupa csalódásba vagytok ágyazva, burkolva.

A szkeptikus éppoly kevéssé hagyja, hogy el-ámítsa egy könyv, vagy tudós talár. A tudósok önmaguk áldozatai; ösztövérek és sáppadtak; lábuk hideg, fejük meleg, éjjel nem tudnak aludni, nappal folyton félnek a háborgattatástól — csupa vértelenség, szenny, éhség és önzés. Ha közlő nézed mulatságaikat, azt látod: elvonó elmék és éjjel-nappal egyaránt álmodoznak, s a társadalom hódolatát várják valamely igazságra épített értékes rendszerükért, amelyet azonban arány nélkül

ad elő, szabatosság híjával alkalmaz, s valójában nem tud testté alakítani, eleveníteni akaraterő nélkül szűkölködő rendszerezője.

Ám világosan látom — úgymond a szkeptikus, — hogy nem tudok látni. Tudom, hogy az ember ereje nem a túlzásban van, hanem éppen a túlzás elkerülésében. Én legalább el akarom kerülni azt a gyöngeséget, hogy túlmenjek a bölcselkedésben a határaitmon. Mihaszna törekszünk olyan erőre, amely nincs meg bennünk? Minek túlozzuk az erény hatalmát? Miért akarnánk idő előtt angyalok lenni. Ha túlfeszítjük a húrt, elpattan. Ha csak kívánjuk a halhatatlanságot, de az nem nyilvánvaló, miért ne mondanók meg ezt kereken? Ha a nyilvánvalóságok harcban állnak, miért ne állapítanék meg ezt? Ha a tisztafejű gondolkozó nem lát elég alapot az ő «igen»-ére és «nem»-ére, — miért ne függesztené föl az ítéletét. Torkig vagyok ezekkel a dogmatizálókkal, de éppúgy unom ezeket a szörszálhasogatókat, akik a dogmákat tagadják. Nem állítok, nem tagadok. Azért vagyok itt, hogy megvizsgáljam az esetet, hogy szemügyre vegyem, azaz oxsírtetv Megpróbálom egyensúlyra billenteni a mérleg rúdját. Mihaszna, ha pulpitusra állok s ledarálom a társadalomról, vallásról, természetről szóló elméleteket, ha tudom, hogy áthághatatlan akadályok állják útjokat? Miért vesztegessenek annyi szót nyilvános gyülekezetben, ha minden szomszédom falnak szegezhet olyan érvekkel, miket nem tudok megcáfolni? Minek tüntetnök föl az életet egyszerű játéknak, ha tudjuk mily bonyolult és alakoskodó, csalfa Proteus? Miért vonnánk minden dolgot egy szűk kalap alá, holott tudjuk, hogy

nem egy vagy két dolog van a világon, hanem tíz, húsz, ezer és megannyi más és más? Minek képzelnéd, hogy minden igazság a te kezében van? Hisz annak annyi ezer oldala van.

Ki tilthatná el a bölc s szkepticizmust, ha látja, hogy nincs gyakorlati kérdés, amelynek ne volna több megközelítő' megoldása? Vájjon nem nyílt kérdés ma is a házasság, ha világ kezdete óta olyan intézménynek mondják, amelyből ki vágyódik az, aki benne van, s amelybe belevágyódik az, aki nincs benne? S nem maradt-e mindmáig észszerű a Sokrates válasza annak a kérdésére, hogy megházasodjék-e vagy sem: «Akár megházasodik, akár nem: így is, úgy is megfogja bálni!» Nem kérdéses-e az állam? E részt minden társadalomban megoszlanak a vélemények. Senki sem szereti igazán; sokan nagyon nem szeretik, lelkiismeret-furdalásokat éreznek követése miatt s egyedül azért kelnek védelmére, mert félnek, hogy még rosszabbat cselekszenek, ha szervezetét megbontják. Nincs-e ugyanígy az egyházakkal? Vagy vegyünk egy közelebbről érdeklő kérdést: törekedjék-e a fiatalember vezető szerepre a törvényhozás, politika, közgazdaság terén? Nem lehet állítani, mintha az itt elért siker egészen összeessenék a lelke bensőséges színe-javával. Avagy elvágván a horgonyköteleket, amelyek a társadalmi rendhez fűzték, nyílt tengerre szálljon, holott nincs más vezére, mint géniusza? Mellette is sok szól, ellene is. Vagy jusson eszünkbe a mai nyílt kérdés, vájjon «szabad verseny» legyen-e, vagy «szervezett, társas munka?» A fenkölt lelkek lelkesednek a munka iránt, melyből mindenki kiveszi a részét; ez az egyedüli becsületes és biztos mód.

Egyedül a szegény ember kunyhójában születik az erő és erény; pedig, másrészt azt állítják, hogy a munka elnyomorítja a testet, lelket egyaránt s a munkások egyhangúlag jajonganak: «Nekünk nincsenek gondolataink!» — Kultúra? Mily nélkülözhetetlen kincs. Nem bocsáthatom meg a tökéletesedés vágyának hiányát. Pedig a kultúra azonnal letörli az önkénytelenség üde hamvát. A kultúra kitűnő a vad embernek; ámde ha csak egyetlenegyszer olvasott könyvet, többé sohasem tud úgy gondolkozni, hogy ne gondoljon Plutarchos hőseire. Szóval: minthogy az értelem igazi ereje abban áll, hogy «ne engedjük azt, amit tudunk, megzavartatni azzal, amit nem tudunk», biztosítanunk kell ezt az előnyünket, s nem szabad kockáztatni elérhetetlen légvárakkal. Félre a délibábbal! Menjünk a világba, vegyüljünk a mindennapi dolgokba; tanuljunk, szerezzünk, s hágjunk fölfelé. «Az ember a mozgó növény egy fajtája, s mint a fa, tápláléka javarészt a levegőből kapja. Ha túlsokat van otthon, elsorvad». Élünk erőteljes, férfias életet; tudjuk azt, amit tudunk, biztosan; amit birtokba veszünk, legyen szilárd, észszerű, s csakugyan a miénk. Többet ér egy kézzelfogható világ, mint kettő a levegőben. Legyen dolgunk igazi férfiakkal, nőkkel, ne pedig imbolygó kísértetekkel.

Ez a szkeptikus gondolkozás igazi alapja: a meggondoltság, önmegtartóztatás szelleme; de egyáltalában nem a hitelenség szelleme, egyáltalában nem az egyetemes tagadásé, vagy egyetemes kételkedésé s legkevésbé a minden szilárdat és jót kigúnyoló kárhuzatos legyalázás szelleme. Ez éppoly kevésbé lehet a szkeptikus eljárása, mint

nem az a vallásé vagy filozófiáé. Ő a megfontoló, az okos, aki bevonja a vitorlát, megszámlolja a tőkét, takarékoskodik eszközeivel, s azt a meggyőződést táplálja, hogy az embernek túlsók ellensége van, semhogy még a maga ellensége is legyen; hogy nem adhatunk magunk túlságosan sok előnyt ebben az egyenlőtlen harcban, amelyben az egyik csatasorban oly nagy és lebírhatatlan hatalom áll, a másikon pedig az a kicsiny, öntelt, sebezhető lövőházi figura, akinek ember a neve, aki egyik veszélyből a másikba bukdácsol. Ez a filozófia a jobb védekezhetés érdekében elfoglalt, biztosabb állás, s olyan, amelyet meg is lehet tartani; amely széles alapon nyugszik, alkalmazatos, mint mikor házat építünk s arra vigyázunk, hogy ne legyen se túl magas, se túl alacsony, ne járja túlságosan a szél, de kiemelkedjék a föld sarából.

A bölcsészet, amelyre szükségünk van, legyen mozgékony, hullámzó. A spártai és sztoikus rendszerek a mi céljainknak túl vaskosak és ridegek, merevek. Másrészt a Szt. János és az ellen-nem-állás elmélete túlfinomnak és légiesnek látszik. Valami rugalmas acélból szőtt ruhára van szükségünk, amely erős, mint az első és hajlékony, mint a második. Hajóra van szükségünk a hullámokon, miken lakunk. A szögletes, dogmás ház forgácsa, szilánkká törne a sok elem viharában. Nem, szilárdnak, de az ember formájához alkalmazkodónak kell lennie hajlékunknak, mintahogy a kagyló a tengerre épült ház mintáját szolgáltatja. Az emberi léleknek kell rendszerünk típusát megadnia, ahogy az emberi test az a típus, amelyre a házépítést szabják. Az emberi természet alap-

sajátsága az alkalmazkodás. Arany-középszer vagyunk, röpködő állandóság, kiegyenlítődő vagy szakaszosan visszatérő hibák, tengerre épült ház. A bölcs szkeptikus közelebről akarja látni a játékot és a főjátékosokat, azt, hogy mi a java a földgolyónak; a művészetet, s természetet, a helyeket és eseményeket, de különösen az embe-
reket. Mindazt, ami kiváló az emberiségben — a bájos alakot, az acélos kart, a rábeszélő ajkakat, a leleményes agyvelőt, a játékban ügyeset s győ-
zőt — mindezt szemügyre akarja venni s ítélete alá akarja vonni.

A színjátékba bebocsáttatás föltételei: legyen szilárd és értelmes, a magunkéra támaszkodó életpályánk; annyink, hogy életszükségleteinket kielégíthessük; annak a bizonyága, hogy megvan bennünk a vérmérséklet, erő és kiválóság, amely honfitársai s kortársai közt hitelt bíró követőket ad nekünk. Mert az élet titkainak csak a hasonló és rokonszenvező leli meg a nyitját. Az emberek nem bízzák magukat tacsókra, pojácákra, pedánsokra, hanem csakis magukhoz hasonlókra. Bizonyos kölcsönös korlátozás, a két véglet közti helyt foglalás, pozitivitás révén erős és rátermett ember, aki sem nem csíp, mint a só, se nem túlédés, mint a cukor, hanem eléggé rokon a világgal, hogy igazságot szolgáltatson Londonnak vagy Parisnak, egyúttal erős és eredeti gondolkozó, akit nem képesztenek el a városok, hanem aki tud velők élni: íme, ilyen ember alkalmas a gondolkozás e területének elfoglalására.

Ezek a tulajdonságok találkoznak Montaigne jellemében. Minthogy azonban én talán túlságos személyes vonalmat érzek Montaigne iránt, azért

az önzők e fejedelmének védőpajzsa alatt legyen szabad egy két szóval védekeznem, miért választottam éppen őt a szkepticizmus képviselőjének, s legyen szabad röviden kifejetnem, mint fakadt s mint növekedett szeretetem e csodálatos pajtás iránt.

Apám könyvtárában megvolt Montaigne essay-inek egyetlen kötete Cotton fordításában. Soká por lepte, míg egy szép nap, amidőn a kollégiumból kikerülvén, elolvastam, s megszereztem a többi kötetét is. Ma is emlékszem, mily gyönyörrel és ámulattal töltött el. Úgy éreztem, mintha én magam írtam volna valamely előbbi életemben, olyan bensőséggel fejezte ki tulajdon gondolatomat és tapasztalatomat. Parisban létem alatt azután, 1833-ban, a Pere la Chaise temetőben történetesen odakerültem az 1830-ban, 68 éves korában elhunyt Auguste Collignon sírja elé, aki sírfelirata szerint: «az igaz életnek szentelte magát és erényét Montaigne essay-n formálta». Néhány évvel utóbb megismerkedtem a kitűnő John Sterling költővel s leveleiből értesültem, hogy ő, Montaigne kedvéért elzarándokolt périgordi kastélyába, amely még ma is áll Castellune közelében és 250 év múltán lemásolta a mondásokat, miket maga Montaigne írt könyvtára falára. Majd örömmel hallottam, hogy William Shakespeare egyik újonnan fölfedezett kezeírását Montaigne-nek Floriótól készült másolatában találták meg. Ez az egyetlen könyv, amelyről biztosan tudjuk, hogy megvolt a költő könyvtárában. S különös, hogy Florio másodpéldányáról, amelyet a British Museum a Shakespeare-autogramm kímélése céljából vásárolt meg, kiderítették, hogy előlapján

Ben Jonson* neve írása van. Leigh Hunt jelenti Lord Byron-ról, hogy Montaigne volt az egyetlen régi író, akit bevallott kielégüléssel olvasott. Egyéb oly összetalálkozásuk, miknek főlemlítését nem tartom szükségesnek, szintén hozzájárultak, hogy az öreg gascogne-i mindig új és halhatatlan legyen szememben.

1571-ben, atyja halála után, Montaigne, aki akkor 38 éves volt, visszavonult a bordeaux-i törvényszék gyakorlatától és birtokán telepedett meg. Ámbár szerette a mulatságot és időnkint az udvarnál is megfordult, tudós hajlamai most egyre nőttek, s megszerette a falusi nemes szabályos korlátok közt lefolyó és független életét. Komolyan belemerült a gazdálkodásba, s földjeinek hozadékát nagyra emelte. Egyenes és tisztességes ember léte, aki egyaránt irtózott attól, hogy csaljon, mint hogy megcsalassék, környékén nagy becsületre tett szert. A liga polgárháborúi közepe, amelyek minden házat várrá alakítottak át, Montaigne tárva tartotta kapuit és házát védelem nélkül hagyta. Szabadon járt be hozzá minden pártbeli, mert bátorságát és tisztességét egyaránt becsülték. A szomszéd főurak és köznemesek hozzáadták ékszereiket és értékes írásaikat megőrzés végett. Gibbon szerint ezekben a vakbuzgó időkben csak két szabadabban gondolkozó ember akadt Franciaországban: IV. Henrik és Montaigne.

Montaigne a legőszintébb és legbecsületesebb író. Gall szabadsága olykor bizony vaskos, de minden kifogást eleve lefegyverez saját nyílt beval-

* Shakespeare kortársa, drámai költő.

lásaival. Az ő korában a könyveket csupán a férfi nem számára írták és többnyire latinul, úgyhogy ez a humoristát följosította bizonyos szabadszájúságra, amelyet a mi, egyaránt mind a két nemhez forduló irodalmunk nem enged meg. Mindazonáltal lehet, hogy bibliai nyíltsága igen merész rakoncátlansággal párosulva lapjait elzárja sok érzékenylelkű olvasó előtt; de ezek megbotránkozása csak felszínes, ő fitogtatja hibáit, nagyra van velők; senki sem gondolhat ő róla több rosszat, mint ő maga teszi, ő majd minden bűnt magára ró s ha történetesen van benne valami erény az — úgymond — bizonyosan csak úgy belélopta magát. Nézete szerint nincs ember, aki meg nem érdemelné, hogy ötször-hatszor fölakasztották légyen, s ő magára nézve sem igényel kivételt. «Öt vagy hat épp oly nevetséges történetkét lehet én rólam is elbeszélni, akárcsak bármely más élő emberről.» De mindezen, valóban fölösleges őszintesége mellett is minden olvasójában a tántoríthatatlan becsületesség benyomását kelti.

«Ha a legszigorúbban és bensőségesen gyóntatom meg magam, úgy találom, hogy legjobb ére nyemben is van egy csöppje a bűnnek, s attól tartok, hogy Plató legtisztább ére nyében is — én az ilyen ére nynek éppoly őszinte híve vagyok, mint bárki más — ha egészen rátartotta volna a fülét, kihallotta volna a belevegyült emberi elemnek vásott hangját, de olyan bágyadtan és távol, hogy egyedül csak ő vehette volna észre.»

Ingerültség és utálkozás jelentkezik benne mindennemű szenvelgés és nyegleség ellen. Oly soká élt udvari életet, hogy alaposan megcsömörlött a külszíntől s inkább megenged magának egy

kis káromkodást és esküdözést. Szívesen beszél hajósokkal és cigányokkal, fölhasználja a tolvajnyelv és utcai rigmusok kifejezéseit. Oly soká volt szobákban, hogy belebetegedett: kivágyódik a szabad levegőre és ha golyóbisok esnek is az égből. Túlsók taláros férfiút látott: most inkább lát emberevő vadembert s a mesterkéltnél élet olyan idegessé tette, hogy úgy tartja: mentől barbárabb az ember, annál jobb. Szeret nyeregben ülni, s másra bízva, hogy másutt theológiát, nyelvtudományt vagy metafizikát olvasson. Bármit tála élénk, annak földes íze s eleven élete van; édes, csípő vagy szűrő. Nem habozik olvasóit betegsége stációival mulattatni; olaszországi naplója tele van ezzel. Az egyensúly álláspontjára helyezkedett. Neve fölé mérleget rajzolt ezzel az aláírással: «Que şçai-je?» Ha a címlap melletti képét nézem, mintha hallanám: «Ám játszd az öreg abszolútot; ha úgy tetszik, gúnyolódhatsz és túlozhatsz, — én az igazság embere vagyok s Európa minden állama, egyháza, jövedelme és személyes hírneve kedvéért sem megyek túl a száraz ténynél, ahogy én látom; inkább dadogok, fecsegnek arról, amit biztosan tudok: házamról s pajtáimról, apámról, feleségemről s árendásaimról; öreg kopasz fejemről; késemről s villámról; arról, hogy mit eszem s mit szeretek inni s száz más éppolyan nevetséges semmiségről, — azután pedig finom varjúpennával finom mesét írok. Szeretem a szürke napokat, az őszt és téliidőt. Szürke és őszi vagyok magam is s legjobbnak tartom a pongyolát és kitaposott cipőket, amik nem nyomják a lábamat, az öreg barátokat, akik nem feszélyeznek, s az egyszerű tárgyakat, amelyek

nem erőltetik meg és nem szivattyúzzák ki az agyamvelejét. Földi életünk úgyis elég kockázatos és esendő. Egyetlen órában sem lehetünk biztosak életünk s vagyunk felől, s vájjon nem ránt-e balsorsunk valami szánalmas vagy nevetséges helyzetbe. Minek fűjjam föl magam s játsszam a filozófust, ahelyett, hogy minden örömmel egyensúlyba hozzam ezt a táncoló léggömböt? így legalább biztos korlátok közt élek, megőrzöm cselekvőképességemet, s becsülettel juthatok révbe. S ha az e fajta életben van valami bohókás, az nem az én hibám, hanem a Végzeté és Természeté.»

Essay-i ennél fogva mulatságos magánbeszéd mindenféle véletlen tárgyról, ami éppen eszébe ötlik, s mindent ceremónia nélkül, azonban férfiasan tárgyal. Lehet, voltak mélyebben szántó elmék; de azt bizvást el lehet mondani, hogy nem volt még ember, aki gondolatokban ennyire gazdag lett volna, ő sohasem lapos, sohasem alakoskodó, s meg van benne az a nagy tehetség, hogy leköti figyelmünket mindaz iránt, ami őt leköti.

A férfi őszintesége és velős ereje átmegy mondáiba is. Nem ismerek könyvet, amelyen ily kevéssé érzik az irodalom. Ez a beszélgetés nyelve, könyvbe plántálva. Mesd meg ezeket a szavakat s vérezni fognak: mert eleven véredényekből állnak. Ugyanazt a gyönyört érezzük nála, mint mikor munkások beszélgetését hallgatjuk s valamely rendkívüli körülmény pillanatnyi fontosságot ad párbeszédjüknek. Kovácsok és fuvarosok nem sokat illegetik a nyelvüket: golyózáporként hull a szavuk. A Cambridge-i tudós ember szokta magát folyton javíthatni, minden félmondat után

újrakezdegeti a mondókáját, a szókkal játszadozik, azokat túlon túl csiszolgatja, miközben elugrik a tárgytól. Montaigne világosan beszél, ismeri a világot, a könyveket, önmagát és az alapfokot használja; sohasem rikácsol, tiltakozik, könyörög; nincs benne semmi gyöngeség, görcsös rángatózás, túlzófok; nem akar kiugrani a bőréből; nem akar bohócot játszani, helyet, időt semmivé tenni, ő erős és szilárd; élvezi a nap minden pillanatát; szereti a bajt is, mert az érezteti vele énjét és igazolja a dolgok létét, mintahogy megcsípjük magunkat, hogy meggyőződünk arról, ébren vagyunk-e. Síkságon halad, ritkán hág magasra, vagy bocsátkozik mélységbe; szereti lába alatt a szilárd talajt és köveket. Írásaiban nem lobog lelkesedés, sem nagyravágyás: ő mindig elégedett, magáttisztelő, a közép-szer barátja. Egyetlen kivétel: Sokrates iránti szeretete. Ha ő róla beszél: arca kipirul és stílusa szenvedélyessé válik.

Montaigne torokbajban halt meg. 1592-ben, 60 éves korában; halála előtt szobájában misét mondatott. 33 éves korában nősült. «De» — mondja — «ha a magam akaratát követem, nem vettem volna el magát a Bölcseséget sem, még ha ő akart volna is hozzám jönni. De nagyon bajos a házasság elkerülni, s a közszer és élet megköveteli. Legtöbb cselekedetünket a példa vezérli, nem saját választásunk.» Halála óráján ugyancsak a közszernek áldozott. «Que S9ais-je?» (Mit tudom én?)

Montaigne könyvét az egész világ elismerte azal, hogy minden nyelvre lefordították. Európában 75 kiadásban terjedt el s ugyancsak váloga-

tott körökben: udvari emberek, katonák, fejedelmek, világnak, elmés és fenkölt gondolkozók közt.

Mondhatjuk-e, hogy Montaigne bölcsen beszélt, helyesen s tartós érvénnyel fejezte ki az életben való viselkedésről szóló emberi nézetet?

Mi természettől fogva hívók vagyunk. Csak az igazság, vagyis az ok és okozat közötti összefüggés érdekel. Meg vagyunk győződve, hogy fonál fűz össze minden dolgot; az egész világ rá van fűzve, mint kaláris szeme s ember, esemény, élet csupán e fonal segítségével jut el hozzánk; jönnek-mennek egymásután, csupán azért, hogy ennek a vonalnak irányát és folytonosságát megismerjük. Az olyan könyv, vagy állítás, amely azt akarná kimutatni, hogy itt nincs irányvonal, hanem csak vakeset és khaosz van, véletlen szerencsétlenség, ok és következés nélküli szerencse, bolondból lett hős, hősből lett bolond: bizony leverne; mert akár látjuk, akár nem: hiszünk a kötelék létében. A tehetség hamisíthatja ezeket a kapcsokat, de a lángész megtalálja az igaziakat. Figyelünk a tudós szavára, mert előre sejtjük a tőle fölfedett természeti jelenségek következéseit. Szeretjük mindazt, ami állít, erősít, összeköt, fenntart, s nem szeretjük, ami szétszór és lerombol. Megjelenik valaki, aki mindenki szemében konzervatív és konstruktív: az ő jelenléte jól berendezett társadalmat, földművelést, ipart és kereskedelmet, széleskörű intézményeket és kormányt föltételez. S ha ezek még nem voltak meg, életrekelnek az ő erőfeszítése által. Ennélfogva fölvidítja és megvigasztalja az embereket, akik mindezt hamar kiérik belőle. A tiltakozók és lázadók kígyóbékát kiáltanak a fennálló álladalomra, de nem

tárják elének a maguk ház- vagy államtervét. Ennél fogva bármily szerény és kevéssé virágzó is a város, az állam, az élet, amelyet ama tanácsdónk vizsgál, az emberek mégis ahhoz a konzervatívhoz ragaszkodnak és elfordulnak az újítótól valamíg csak fejszével és feszítővassal jó.

Ámbár így természetől fogva konzervatívok és az okság hívei vagyunk s elvetjük a keserű, komor hitetlenséget, a Montaigne képviselte szkeptikusoknak is igazuk van s élete bizonyos korában minden ember közéjük tartozik. Minden felsőbbrendű lélek átmegy az egyensúlyozás területén, jobbanmondva, akarja tudni, mint használja föl a Természet fékeit és súlyait, mint természetes ellenszereket a vakon hívők és bakfejűek túlzásai és alakiságai ellen.

A szkepticizmus annak a magatartása, aki vizsgálat tárgyává teszi azoknak a sajátságoknak viszonyát, amelyeket a társadalom imád, de amelyeket ő csak irányzatuknál és szellemüknel fogva tisztel. Ő a templom tornácában áll. A társadalom nem szereti, ha a fennálló rendet a kétségnek csak fuvalma is éri. Ám a szokások megvizsgálása, minden magasabbrendű lélek kikerülhetetlen fejlődésfoka s egyszersmind annak a bizonyossága, hogy fölismeri az erőt, amely minden változás, hullámozás ellenére megmarad.

A felsőbbrendű lélek éppoly idegenül áll szemben a társadalom bajaival, mint ezek javasolt ellenszereivel. A bölcs kételkedő rossz polgár; nem konzervatív: látja a vagyon önzését és az intézmények álmoságát. De semmiféle demokratikus párttal való együttműködésre sem alkalmas, mert a pártok mindenkitől teljes odaadást kíván-

nak és ő átlát a közkeletű demokrata-hazafiságon. Az ő politikája olyan, mint a Sir Walter Raleighé a Lélek Izenete-ben vagy a Krishnáé a Bhagavatban: «Nincs senki, aki méltó volna szeretetemre, gyűlöletemre», mialatt ítélete alá von törvényt, természetet, vallást, kereskedelmet, szokást. Bár reformista: azért nem jobb tagja az emberbaráti egyesületeknek. Kiderül, hogy ő nem előharcosa sem a dolgozó osztályoknak, sem a szegényeknek, sem a raboknak, sem a rabszolgáknak. Meg van győződve, hogy életünket ezen a földön nem lehet olyan egyszerűen magyarázni, mint az iskolás könyvek teszik. Nem akar ezekkel a jóakarátú dolgokkal szemben az ördög prókátorának pártjára állni, hogy kikürtöljön minden kétséget és gúnyt, amely elsötétíti előtte a napot; ámde így szól: mégis csak vannak kétségek.

Élek az alkalommal s Montaigne-ünk nevenapját, a Szent Mihály-napot megülöm azzal, hogy előszámlálom és leírom ezeket a kételyeket és tagadásokat. Ki akarom őket rángatni odúikból a nap világosságára. Úgy kell velük tennünk, ahogy a rendőrség tesz megrögzött csirkefogókkal: nyilvánosan kiállítjuk őket. Mindjárt nem lesznek már olyan félelmetesek, mihelyt azonosítják és lajstromba foglalják őket. De azért igazságosan akarok velük bánni. Nem veszek elő afféle szónoki ellenvetéseket, amelyeket csak azért állítanak föl, hogy cáfolattal azonnal leronthassák. A leg-erősebbeket keresem ki, akár bírok velők, akár ők bírnak le engem.

Nem foglalkozom a materialisták szkepticizmusával. Tudom, hogy a négy lábúak filozófiája nem fog érvényesülni. Igazán nem fontos, hogy dene-

vérek és ökrök mit gondolnak. Ellenben az első veszedelmes tünet, amelyre rámutatok, az értelem könnyelműsége, mintha az igazi komolyságnak ártalmára volna a sok tudás. Tudni annyit tesz, mint azt tudni, hogy nem tudhatunk. A jámbor imádkozik; a lángész gúnyolódik. Mily tiszteletreméltó a komolyság minden neme, de az értelem megöli. Még az én finomlelkű s csodálatos barátom, San Carlo, egyike a legáthatóbb elméjű embereknek, is úgy találja, hogy minden egyenes emelkedés, még ha szárnyaló jámborságról van is szó, erre az ijesztő belátásra vezet, s híveit árván küldi vissza. Az én bámulatos San Carlom úgy hitte, hogy a törvényhozók és szentek meg vannak mérgezve. Üresnek találták a bárkát; látták, de nem aka.rták megmondani, hanem közeledő követőiket ezzel próbálták elriasztani: «Kedves társaink ott van számotokra a cselekedet!» Ámbár ez a felfedezésem San Carlóban úgy hatott rám, mint a júliusi fagy vagy menyasszonyomtól kapott arculütés, ért még egy rosszabb, t. i.: a szentek csömöre. Látomásuk alatt még mielőtt térdükről fölkeltek, így szóltak: «Úgy látjuk, hogy a mi hódolatunk és boldogságunk részleges és csonka: a gyanúsított és lesajnált intellektushoz, az értelemhez, a Mephistopheleshez, a tehetőség gimnasztikájához kell fordulnunk!»

Ez azonban elsősorban mumus; s bár sok elegendőnek szolgáltatott tárgyat a XIX. században, Byrontól, Goethetől s kevésbé híres költőktől kezdve s nem is említve sok jeles magános megfigyelőt, — megvallom, nem nagyon hat a képzeletemre; mert úgylátszik csak bábuházak és fazekasboltok szétzúzására vonatkozik. A külön-

böző egyházak hullámzásai távolról sem érintik a hit egyetlen alapelvét sem. Úgy tartom, hogy az értelem és az erkölcsi érzés harmóniában van és hogy, ámbár a filozófia kipusztítja a mumusokat, egyszersmind a bűn gátjait is szolgáltatja s a lélek sarkítását eszközli. Úgy tartom, mentől bölcsebb valaki, annál bámulatosabbnak találja a Természet és Erkölcs gazdaságos berendezését és sokkal teljesebb bizalomra emelkedik.

Íme, a szeszély hatalma, amely semmibe sem veszi, amit nem ő szőtt össze tényekből és hiedelmekből, íme, a temperamentum hatalma, amely nyilván módosítja a hajlamokat és érzéseket. A hitek és hitetlenségek nyilván strukturális eredetűek és mihelyt ki-ki eléri azt az egyensúlyt és kezdő sebességet, amely megengedi, hogy az egész gépezet működni kezdjen, nem lesz szüksége szélső példákra, hanem rohamosan megváltoztatja majd minden életnézetét. Életünk márciusi idő, zord és derült ugyanabban az órában. Keményen, elszántan, a Végzet vasláncában hívén indulunk neki, s még ha életünk megmentéséről volna is szó, meg nem fordulnánk: de, íme, egy könyv, egy mellszobor, vagy akár egy név hangja cikázik át idegeinken, s mi egyszerre csak hiszünk a szabadakarásban: gyűrűm Bölcs Salamon pecsétje legyen; a Végzet csak félkegyelműeknek való; az elszánt lelkeknek minden lehetséges! Új élmény új fordulatot ad gondolatainknak; a józan ész zsarnoksága ismét érvényesül s azt mondjuk: «Nos, a hadsereg végre is a hírnév, jó modor és költészet kapuja s lám, egészben véve az önzés vet legjobban, nyeseget legjobban, ő csinálja az emberből a legjobb kereskedőt, s a legjobb polgárt.» Hát

az embernek nézetei a jóról és rosszról, a végzetről s az okságról csak megszakadt éjjeli nyugalom vagy emésztési zavar következménye? Hite Istenben és a Kötelességben nem mélyebb, mint a gyomor tanúsága? S mi biztosítja nézetei állandóságát? Nem szeretem a francia gyorsaságot: minden héten új egyház és új állam. — Ez a második tagadás; ám érjen, ami ér. Amennyiben a lelkiállapotok forgását bizonyítja, úgy hiszem, tulajdon ellenszerét is maga találja meg, különösen hosszabb korszakokat véve. Mi az államok értelme? Vájjon a korok általános hangja tanuskodik-e valamely közös alapelv mellett, avagy nem lehet érzelmi közösséget fölfedezni távoleső idők és helyek közt? S ha az emberek önértékének hatalmát mutatja, azt is elfogadom, mint az isteni törvény részét s kénytelen vagyok összeegyeztetni a vágyaimmal, amennyire csak tudom. Ezek a szavak: «Végzet», «Sors» az emberiség értelmét jelentik minden korban, — azt, hogy a világ törvényei nem mindig kedveznek nekünk, hanem sokszor sebeznek és széttörnek bennünket. A Végzet, mint természet és hajlam fölénk nő, mint a fű. Az Időt kaszával festjük, a Szerelmet és Szerencsét vaknak, a Végzetet süketnek. Túlkevés bennünk az ellenálló erő e minket megemésztő vadsággal szemben. Hogy tudnánk szembeállni a kikerülhetetlen, diadalmas, gonosz hatalmakkal? Mit tehetek a faj behatása ellen tulajdon történetemben? Mit az átöröklés, a szervezetem hajlama, a skrofulás, lymphatikus szervezet, a nemi tehetetlenség ellen? A zord éghajlat ellen? A földieim barbársága ellen? Mindent lecáfolyhatok, tagadhatok, csak ezt az örök Hasat

nem; annak táplálék kell és sehogysem tehetem tiszteletreméltóvá.

Az igenlő ösztön főakadálya azonban egy — s amely a többit mind magábazárja: az illuzionisták tana. Kínos nézet van forgalomban, amely szerint az élet minden főbb alakulata által bennünket s a szabad cselekvőség csak üres szó. Megétettek s elkábítottak bennünket levegővel, eledellel, asszonnyal, gyermekekkel, tudománnyal, eseményekkel, s ezek éppúgy hagynak minket, ha eltávoznak, mint aminőkül jöttükkor találtak. Ezt panaszolják a matematikáról; így tesz minden más tudomány, eset és cselekedet. Látok egy embert, aki már minden tudományon átrágtta magát s ugyanolyan fajankó, mint volt s minden tudós, polgári, társadalmi hivatalából kiütöközik a gyermek. Mindazonáltal kénytelenek vagyunk életünket nekik szentelni. Valóban kísértésbe jutunk nevelési rendszerünk alapszabályául és elméletül elfogadni, hogy Isten: substantia és a módszere: illúzió. A keleti bölcsek hittek Yoganidra istenségben, Visnu nagy, kápráztató energiájában, aki legfőbb tudatlansággal az egész világot elámítja.

Vagy így állítsam föl a tételt? Az élet nagy döbbenete, hogy még látszata sincs meg az életben az elmélet és gyakorlat kiegyezésének. Az Értelmet ezt a fennen magasztalt realitást, a Törvényt megragadjuk olykor-olykor, derűs és mély percekben, a gondok, bajlódások zajos zűrzavarában, — miknek nincs közvetlen közük hozzánk; — megragadjuk, elveszítjük hónapokra, évekre, megint megtaláljuk, s bizonyos időközben megint elveszítjük. Ha jól összeszámoljuk, ötven

év alatt van egy féltucat okos óránk. S mire jó ez a sok gond és bajlódás? Módszert sem látunk a világon, csak a nagyok és kicsinek párhuzamoságát, amelyek sohasem hatnak egymásra s a legkisebb jelét sem mutatják, hogy egymás felé hajolnának. Tapasztalat, vagyon, kormányzat, olvasmány, írás mit sem használnak; mintha egy ember a szobába lép, nem látszik meg rajta, vájjon yam-gyökérrel vagy bivalyhússal táplálkozott-e; csak arra törekedett, hogy annyi csontot és izmot szerezzen, amennyire csak szüksége volt, akár rizsből, akár habból. Olyan nagy az aránytalanság a törvény égboltja s a véghezvitel hangyája közt, hogy akár értékes ember valaki, akár ostoba, nem olyan nagy dolog, ahogy mondani szoktuk. Hozzátegyem-e még, mint ennek a varázslatnak szemfényvesztését, az elkülönülésnek megdöbbenő törvényét, mely az együttműködést lehetetlenné teszi? Az ifjú lélek mohón vágyódik társaság után. Ámde a kultúra és nagyság útja magános elzárkózásra vezet. Gyakorta csalódott. Nem várhatta, hogy eszméit rokonszenvesen fogadja a falusi nép, ámde ő választékos és értelmes emberek közé vitte, de egyáltalában nem talált barátságos arcokra, hanem csak félreértésre, visszatetszésre és gúnyolódásra. A nagy emberek csodamód korszerűtlenek és helyüket tévesztettek, s legnagyobb kiválóságuk lángra gyúlt individualizmus, amely még jobban elszigeteli őket.

Ilyen és többféle betegsége van a gondolatnak, amiket rendes tanítóink meg se kísérlenek távoztatni. Minthogy a jó természet az erény felé hajlik, azt mondjuk-e: «Nincsenek kétségek!» — s kitarunk a helyes úton! Vájjon az életet vitézül

avagy gyáván kell-e élnünk? S vajjon a kétségek megszüntetése nem lényeges kelléke-e minden férfiasságnak? Miért oly hihetetlen, hogy egy jól megtermett, komoly ember kevés élvezetet talál teában, értekezésekben, katekizmusokban, s vas-kosabb tanítás, emberek, munka, kereskedelem, gazdaság, háború, éhség, bőség, szerelem, gyűlölet, kétkedés, ijedtség kell neki, hogy a dolgok megvilágosodjanak előtte? S vajjon nincs-e igaza, hogy azt követeli: ám győzzék meg őt a maga útján. S ha meggyőzték, meg is érte a bajlódást.

A hit abban áll, hogy a lélek állításait elfogadjuk; a hitetlenség: hogy tagadjuk azokat. Némely elme képtelen a szkepticizmusra. Ha olykor olykor kétkedést nyilvánítanak, ez inkább udvariasság vagy alkalmazkodás a társadalmak rendes társalgásához. Elkalandozhatnak a spekulatív bölcselkedés magasságaiba, mélységeibe, mert bizton haza tudnak onnan térni. Ha egyszer bebocsáttatást nyertek a Gondolat egeibe, nem bukkannak többé vissza az éjszakába, hanem végtelenül hívogatja őket a túlsó part. Mindenütt mennyek, egek sokaságát látják s istenségek sokaságát maguk körül. De vannak mások, akiknek szemében az ég ércből való redőnek látszik, amely elzárja maga elől az alatt levő földet. Ez a temperamentumnak vagy a természetbe mélyebben, vagy kevésbé mélyen való elmerülésnek kérdése. A legalsóbb néposztályoknak a hit valamely visszfénye, vagy valami élősdi hit kell; nem a valóságok látománya, hanem ösztönszerű bizakodásuk a valóságok látnokaiban és hívőiben. A nagy hívők viselkedése, gondolatai megdöbbennek őket s meggyőzik őket arról, hogy ezek láttak

valamit, ami ő előlük el van rejtve. Ám az ő érzé-
kies gondolkozásuk szeretné a hívőt utolsó állás-
pontjához szegezni, holott az múlhatlanul tovább
halad, egyre halad s most a hitetlen, a hithez való
buzgóságában, máglyára viszi a hívőt.

A nagy hívőket mindig hitetleneknek tartják
s megférhetetlen, fantasztá, atheista s számba
sem jövő embereknek. A spiritualista érzi a kény-
telenséget, hogy hitét a kétségeknek egész sorával
fejezze ki. Kegyes lelkek eléjejárulnak terveikkel
és kérik közreműködését. Hogy habozhat? Merő
illem- és udvariassági szabály, hogy egyezzünk
bele, amibe csak lehet és nyilatkozunk biztatóan
s ne dermesztően és komoran. De ő kénytelen
így beszélni: «Óh, ezek a dolgok majd úgy követ-
keznek be, ahogyan be kell következniök. Mit
tehetek ez ellen? Ezek a részleges bajok és bűnök
csak hajtásai s gyümölcse annak a fának, amely
szemünk láttára nő. Hiába panaszkodunk a
levélre vagy gyümölcsszemre; vágd le s a fa megint
éppoly rosszat fog teremni. Mélyebben kell az or-
voslást kezdened.» A köznapi jótékonykodás olyan
tárgy, amelyről ő nem tud tárgyalni. A nép kér-
dései nem az övéi; útjaik, módjaik nem az övéi, s
bármit sugall neki jó természete, kénytelen azt
mondani, hogy ő nem talál gyönyörűséget bennök.

Még azokat a tanokat, amelyek drágák az ember
reménységének, így pl. amelyek az isteni gond-
viselésről s a lélek halhatatlanságáról szólnak, még
ezeket sem tudják embertársai úgy fölállítani, hogy
ő igent mondhasson rájuk. Ám ő merőben azért
tagad, mert többet hisz, s nem azért, mert keve-
sebbet. Tisztességből tagad. Inkább veszi magára
a tehetetlen szkepticizmus vádját, semmint a

hazugságét. Azt mondja: én hiszek a világegyetem erkölcsi tervében, amely a lelkek üdvösségére van; ámde dogmáitokat torzoknak látom, hogyan szerezhetnék nekik hitelt? Azt mondja erre valaki: ez fagyos és hitetlen beszéd? A bölcs és nemeslelkű aem mondja, sőt örülni fog messze-látó jóakarátának, amely ellenfelének engedheti át a hagyomány és közös hit egész területét, anélkül, hogy szemernyit veszítene erejéből. Ő minden átmenet végét nézi. Fox György látta, hogy «a sötétség és halál óceánja van előtte; mindazonáltal a fény és szeretet végtelen óceánja hullámzott e sötétség fölött».

A végső megoldás, amelybe belevész a szkepticizmus, az erkölcsi érzés, amely sohasem veszíti el felsőbbiségét. Próbáljanak ki bizvást minden utat és módot és mérlegeljék minden ellenvetés súlyát: az erkölcsi érzés valamennyit egészen könnyen lebillenti. Ez az a csöpp, mely egész tengert ellensúlyoz. Játshatom a tarka-barka tényekkel, s szemügyre vehetem azzal a felületességgel, amelyet szkepticizmusnak nevezünk, de jól tudom, hogy mindjárt abban a rendben fog előttem megjelenni, amely lehetetlenné teszi a szkepticizmust. A gondolkozó embernek éreznie kell a gondolatot, mely a világegyetem szülője: hogy a Természet tömegei folynak és hullámoznak.

Ez a hit elősegíti az élet és tárgyai egész születését. A világ telítve van az Istenséggel és a Törvénnyel. Megtűri épp úgy az igazat, mint a nem igazat, az ostobákat és bolondokat, az őrülség és csalás diadalát. Nyugodtan szemléli a szakadékokat, amely az ember nagyravágyása és megváló-

sító ereje, a hatalom kereslete és kínálata közt tátong, s amely minden lélek tragédiája.

Charles Fourier azt hirdette, hogy «az ember vonzóereje sorsához viszonylik», vagyis, hogy minden vágy megjövendöli tulajdon kielégülését. Ámde minden tapasztalat ennek épp az ellenkezőjét mutatja: az erő elégtelenségéről panasz-kodik minden ifjú és tüzes lélek, s az isteni gondviselést bizonyos szűkmarkúsággal vádolja. Megmutatta az eget s a földet minden gyermekének s beleoltotta a vágyat az «egész», az «egyetemes» iránt; s ez a vágy dühödt és határtalan, olyan éhesség, mint a Téré, amely mohón vágyódik, hogy égi testek töltsék be; olyan éhesség, aminővel az ördögök ordítóznak prédájuk, a lelkek után. S kielégítéséül — minden ember számára napi adagul rendeltetett egy csöpp, az életerő egy harmatcsöppje; a Serleg olyan nagy, mint a Tér és tartalma: az élet vizének egyetlen csöppje! Minden ember olyan étvággal ébred reggelente, hogy föl tudná falni az egész naprendszert, mint egy kalácsot; féktelen tettvágy és szenvedély tölti el; kezét szeretné rátenni a hajnalcsillagra, hogy kísérletet tegyen a nehézkeséről vagy vegyi összetételéről. Ám az első mozdulatra, amellyel erejét ki akarná próbálni, — keze, lába, érzékei fölmondanak a szolgálatot. íme, a státusaitól elhagyott császár, aki magánosan dudorászik, vagy csupa ilyen szerencsétlen flótás-császárok tömegében: s a szirének még egyre ezt zengik: «az ember vonzóereje sorsához viszonylik». Ez a hasadék ott tátong minden házban, minden szűzi szívben, ifjúéban, leányéban, a szent repeső lelkében: a szakadék az eszményi hatalom leg-

nagyobb ígérete és a nyomorú tapasztalás, realitás között.

De segítségünkre jön az igazság terjedékeny, ruganyos, korlátok közé nem szorítható természete. Az ember egyre szélesebb általánosságok révén segít magán. Az élet tanításának gyakorlati alkalmazása az általánosítás; hinni abban, amit az évek és századok az órákkal szemben mondanak; ellenállni a részletek és különlegességek bitorló hatalmának; behatolni egyetemes értelmükbe. A dolgok látszólag ezt mondják, pedig éppen az ellenkezőjét, azt mondják. A jelenség lehet erkölcstelen, s az eredmény mégis erkölcsös. A dolgok látszólag lefelé irányulnak, hogy igazolják a kishitűséget, előmozdítsák az aljasokat és leverjék az igazak lelkét, s íme úgy a gazok, mint a vértanúk révén az igaz ügy mozdított elő. Bár minden politikai küzdelemben a hitványak győznek, bár a társadalom, a látszat szerint arra van kárhóztatva, hogy a bűnösök egyik csapata kezéből a bűnösök egy másik csapata kezébe kerüljön, miheíyest a kormány változik, s a civilizáció haladása főbenjáró bűnök láncolata: mégis mindez valahogyan a végső célokna is eleget tesz. Látunk erőszakos eseményeket, amelyek a külszín szerint egész korszakok polgárosultságát hátráltatják vagy visszavetik. Ám a világszellem kitűnő úszó, s dacol a viharokkal, hullámokkal. Fügét mutat a törvényeknek, s a történelem egész folyamán azt látjuk, hogy az Ég mintha szeretne alacsony és szegényes eszközökkel élni. S éveken és évszázakon át, gonosz tényezőkön, semmiségeken és atomokon át ellenállhatatlanul áramlik egy hatalmas és jótékony alapirányzat.

Hadd tanulja meg az ember az állandót a változóban és hullámozóban; tanulja meg, hogy viselje el ama dolgok letűntét, miket tisztelni megszokott volt, úgy, hogy ne veszítse el a tiszteletét; tanulja meg, hogy nem azért van ezen a földön, hogy ő formáljon, hanem, hogy ő formáltassék, s bár feneketlen mélység alatt újabb feneketlen mélység tátong és vélemény félreszorít véleményt, végezetre valamennyi benne foglaltatik az Örök Végső Okban:

«Bár süllyed a hajóm, csak más tengerre süllyed.»

VI.

SHAKESPEARE; VAGY: A KÖLTŐ

A nagy embereket inkább szellemük kiterjedése tünteti ki, semmint eredetiségük. Ha fűr-késszük az eredetiséget, amely abban áll, hogy valaki a pók módjára beleiből szövi ki a hálóját; vagy hogy maga talál agyagot s csinál téglát belőle a házépítésre: ebben az értelemben egyik nagy ember sem eredeti. S az értékes eredetiség nem is más emberektől való különbözésben áll. A hőst a lovagok és események sűrű tömege nyomja s meglátván, mire szorul az emberiség s osztozva vágyában, éles szemét és karja erejét adja oda, hogy a kívánt pontra segítse. A legnagyobb lángelme a legnagyobb adósa másoknak. A költő nem gyöngefejú ember, aki átabotába beszél s minthogy össze-vissza beszél mindent, végül mégis csak mond valami jót is, hanem korával és hazájával szorosan egyesült szív. Alkotásában nincs semmi bogaras és fantasztikus, hanem szelíd és szomorú komolyság, súlyos meggyőződéssel terhes s abba az irányba kicsúcsodott, amely ismeretes kora bármely embere vagy osztálya előtt.

Életünk géniusza féltékeny az egyéniségekre s

nem akar semmiféle egyéni nagyot, hacsak nem az általános, a köz útján. Így a lángelmének nincs szabad választása. A nagy ember nem ébred egy szép reggel ezzel: «Csak úgy buzog bennem az élet; tengerre szállok hát s fölfedezem a délsarki szárazföldet; ma megtalálom a kör négyszögesítését; fölkavarom a botanikát és új táplálékot fedezek föl az emberiségnek; új építőművészet motoszkál a fejemben; új mozgató erőt látok» stb. —nem, hanem eszmék és események folyamában találja s belülről hajtatva érzi magát kortársai eszméitől és szükségleteitől. Oda áll az útra, ahová minden ember szeme néz s minden ujj mutatja az irányt, amelyben mennie kell. Az Egyház szertartások és pompa közepette nevelte föl őt s ő muzsikájának sugallatát követve fölépíti a székesegyházat, amelyre az Egyháznak himnuszai és körmenetei számára szüksége van. Amaz a háború dühöngése közt él: az neveli föl trombitaszóval, barakkokban s íme: ő reformálja a hadviselés szabályait. Ismét egy másik két vidéket lát, amelyek afelől tapogatóznak, hogy a szenet, a lisztet, a halat a termelés helyéről mint vigyék a fogyasztás helyére s íme, rájön a vasút eszméjére. Minden mester összegyűjtve találja az anyagát s hatalmát az a rokonszenv és szeretet adja, amellyel népe és a megmunkálendő anyag iránt viseltetik. Mily gazdaságosság ez az erő fölhasználásában s mily kárpótlás az élet rövidegért. Mindent kezébe kap; a világ vitte őt ennyire előre az útján. Az emberi faj járt el előtte, lehordta a halmokat, betöltötte a szakadékokat s áthidalta a folyóvizeket. Emberrek, nemzetek, költők, mívészek, nők: mind érette

dolgoztak s ő belelép munkáik folyamába. Ellenben ha olyan teret választ, amely a fejlődés irányvonalán kívül esik, kívül esik a nemzeti érzés és történelem körén, mindent önmagának kell megtennie: s erőit kimeríti az első előkészületekben. Az ember hajlandó volna azt állítani: a nagy lángész hatalma egyáltalában nem az eredetiségben áll, hanem a befogadóképességben, abban, hogy hagyja, hogy a világ mindent megtegyen érte s az idő szelleme gát nélkül hassa át a lelkét.

Shakespeare fiatalsága olyan korszakba esett, amidőn az angol nép mohón kívánta a színjáték multságát. Az udvar hamar zokonvette a politikai célzásokat s megpróbálta elnyomni. A puritánok növekvő és erélyes pártja és az anglikán egyház vakbuzgó hívei is el akarták nyomni. Ám a nép kívánta. Korcsmai udvarok, tetőtlen házak, rögtönzött bekerített helyek a falusi vásáron kész játszóhelyekül szolgáltak a vándorszínészeknek. A nép megízlelte ezt az új élvezetet s valamint mi manapság hiába próbálnók elnyomni az újságokat — s még a legerősebb párt is hiába próbálná — éppoly kevésbé tudta akkor király, főpap, puritán, egyenkint és egyesülve elnyomni azt a szervet, amely egyben volt ballada, elbeszélés, hírlap, választógyűlés, olvasmány, Paprika Jancsi és könyvtár. Sőt valószínű, hogy király, főpap, puritán mind megtalálták benne a magukét. Minden ok arra vezetett, hogy nemzeti érdekű ügy lett belőle, amely ugyan nem volt oly tekintélyes, mintha valamely nagy tudósak eszébe jutott volna, hogy az angol történelemben helyet szenteljen neki. de amely mindazon-

által nem vesztett jelentőségéből azzal, hogy olcsó és igénytelen volt, akárcsak egy pék boltja. Életerejének legjobb bizonyága az a sereg író, aki ezen a téren gombamódra, ütötte föl a fejét: Kyd, Marlowe, Greene, Ben Jonson, Chapman, Dekker, Webster, Heywood, Middleton, Peele, Ford, Massinger, Beaumont és Fletcher.

A színpadnak dolgozó költőre főfontosságú, hogy a színpad révén megnyerje a közönséget. Nem vesztegeti idejét henye kísérletezéssel. A közönség szeme, füle, várakozása elő van készítve. Shakespeare esetében még többről is van szó. Amidőn ő Stratfordból Londonba jött, egész sereg régi és új szerzőktől való színdarab volt meg kéziratban s került sorra színre. Itt van Trója története, amelyet a hallgatóság szívesen hallgat meg valamely részében akár minden héten; Július Caesar halálát és Plutarchos más történetét sohasem unja meg, egy polcra való angol história a Brut- és Arthur-krónikáktól kezdve a Henrik királyokig, amelyre mohón fülel, egy sor szomorújáték, vidám olasz mesék, spanyol kalandok, miket minden londoni inas ismer. Ezt az egész tömeget több, kevesebb ügyességgel dolgozták föl a színdarabok s a sűgő tartja kezében a szennyes, elrongyolt kéziratokat. Ma már meg sem lehet mondani, ki volt az eredeti szerzőjük. Oly hosszú ideig voltak már a színház birtokában s oly sok felbukkanó lángész bővítette és módosította azokat, amidőn hol beletett egy beszédet, egy egész jelenetet, egy dalt, hogy senki sem emelhetett írói tulajdonjogot ezzel a sokszerzőjű művel szemben. Szerencsére ezt senki nem is akarta. Ilyen irányban nem voltak még vágyaik.

Akkoriban kevés volt az olvasó, ellenben sok volt a néző és hallgató. Ennélfogva jó helyen feküdtek ott azok a darabok, ahol éppen voltak. — Shakespeare, csakúgy mint társai a sok régi darabot olyan tökékeként becsülte, amivel szabadon lehet kísérletezni. Ha már akkor is körülvette volna a drámát a «prestige» kerítése, amely a mai tragédiát körülveszi, semmit sem vittek volna véghez. Az eleven Anglia durva meleg vére keringett a színdarabokban is, mint az utcai balladákban s megadta a szükséges testet a légzés és fenséges képzelet számára. A költőnek szüksége van a népies hagyomány anyagára s amely egyben kellőképp korlátozza is művészetét. A néphez fűzi, alapot ad épületének s amidőn annyi kész dolgot ad a kezébe, szabadságot, időt ad neki, hogy teljes erejével működtethesse képzelete mérész játékát. Röviden kifejezve: a poéta a hagyomány legendájának annyit köszönhet, amennyit a szobrászat köszönhet a templomnak, az egyiptomi és görög képfaragás az építészet alárendeltségéből fejlődött nagyra. A templom falának szolgált díszéül: eleinte csak nyers relief a lábatba vésvé, azután a dombormű merészebb lett s egy-egy fej vagy kar emelkedett ki a falból, azonban a csoportok még egyszer beilleszkedtek az épületbe, amely egyúttal az alakokat tartó keretül is szolgált; s ha végül el is érték a stílus és kidolgozás legnagyobb szabadságát, az építészet uralkodó génusza mégis bizonyos nyugalmat és tartózkodást követelt meg a szobortól. Mihelyt azonban a szobor kezdett egészen különválni a templomtól és palotától, a szobrászművészet hanyatlásnak indult: szeszély, különködés

és fitogtatás szorította ki a régi mérsékletet. Ugyanolyan ellensúlyozót, aminőt a szobrász az építészetben talált, talált a költő veszedelmesen izgékony tehetsége a fölhalmozott, régi drámai anyagban, amelyhez a nép már hozzá volt szokva s amelynek megvolt olyan kitűnősége, hogy egyes lángelme — lett légyen az bármily rendkívüli sehogysen alkothatta volna meg.

Shakespeare nyilván igen sokkal tartozik ide is, oda is s kész volt mindent fölhasználni, ami kezeügyébe akadt. Eredetiségének mértékéül szolgálhat Malone fáradtságos kutatása «VI. Henrik» I., II. és III. részére vonatkozólag. Eszerint 6043 sorból 1771-et valamely Shakespeare előtti író írt, 2373-at Shakespeare írt, de elődei előmunkálatai alapján s csak 1899 sor egészen az ő műve. S a Malone kutatása alig hagy meg egyetlen drámát is föltétlen eredeti Shakespeare-műnek. S «VIII. Henrik»-ben magam is előtörni látom az eredeti törzset, amelyre a Shakespeare finomabb invenciója rétegeződött, *kz* első darabot valamely kiválóbb gondolkozó elme írta, de ennek a szerzőnek rossz füle volt a ritmus iránt. Megismerem a kezevonását és kadenciáját. íme: Wolsey monológja s a következő jelenete Cromwell-lel; itt a Shakespeare métruma helyét — amelynek az a titka, hogy a gondolat teremti meg magának a ritmust, úgy hogy, ha értelmesen olvassuk a szöveget, akkor legjobban eltaláljuk ritmusát is — olyan sorok foglalják el, amelyek adott ritmusra vannak megírva, úgy hogy a versek szószéki szónoklatra emlékeztetnek. Ám a darab minden hosszadalmassága ellenére is tartalmaz olyan vonásokat, amelyek kétségtelenül

Shakespeare kezétől erednek és némely helye, mint pl. a koronázás elbeszélése olyan, mintha valóságos autogramm volna. Ami különös, az Erzsébet királynőhöz szóló hódolat rossz ritmusban van tartva.

Shakespeare jól tudta, hogy a hagyomány jobb mesét szolgáltat, mint a kitalálás. Ha ezzel veszt is írói hírneve, viszont így nagyban szaporította művészte forrásait s az ő napjaiban még nem keresték úgy az eredetiséget, mint manapság. A milliókhoz szóló irodalomnak még nem volt se híre, se hamva. Az általános olvasás, az olcsó sajtó ismeretlen fogalmak voltak. A kezdetleges irodalmi közönség korszakában föllépő nagy költő a saját fénykörébe szív föl minden, bárhonnán sugárzó fényességet. Magasztos hivatása, hogy az értelem minden drágakövét az érzés minden virágát a nép közé vigye s eközben emlékezetét éppoly értékesnek tekinti, mint kitaláló tehetőségét. Ennélfogva vajmi keveset törődik azzal, honnan származnak a gondolatai, vajjon valamely fordított műből, hagyományból, távoli országokban való utazások leírásaiból avagy ihletéből; mert bármily forrásból fakadtak, egyformán kedvesek a kritikátlan hallgatóságoknak.

Sőt egészen közel, otthon is vesz föl kölcsönt. Más ember is mond éppoly bölcs dolgokat, mint ő; csakhogy az közben egy csomó bolond dolgot is mond s nem is tudja, mikor is mondott bölcslet. Ellenben a költő ismeri a valódi drágakő tűzét és bárhol találja, magas helyére emeli. Ez — talán — a Homeros szerencsés helyzete; ez a Chaucer-é és Szádi-é. Ők érezték, hogy minden elmésség az ő elmésségük s ők éppúgy könyv-

tarosok és historiográfusok, mint költők. Minden regényes poéta örököse s egyúttal szétárasztója volt a világ száz elbeszélésének.

Chaucer befolyása szembetűnő egész régebbi irodalmunkban s újabban is nemcsak Popé és Dryden, hanem egész sereg angol író be nem vallott tartozását könnyen lehet megállapítani a Chaucer javára.

Az ember ámul azon a gazdagságon, amely ennyi kosztost tud táplálni. Már pedig maga Chaucer is egy nagy, nagy kölcsönző! Úgy lát - szik folytonosan fölvetett kölcsönöket Lydgate és Caxton útján, Guido di Colonnától, akinek latin költeménye a trójai háborúról viszont Dares Phrygius, Ovidius, Statius kompilációja. Azután Chaucer jótevői még: Petrarca, Boccaccio s a provencai költők: a «Eomaunt of the Eose» («A rózsaregény») csak jó ítélettel végzett fordítása Guillaume de Lorris és Jean de Meung művének; «Troilus and Creseide»-jét az urbinói Lollius után, a «The Cock und the Fox» («A kakas és a róka») Marié de Francé egy «lais»-a után; a «The Houseof Fame» (A hír háza) franciából vagy olaszból készült s a szegény Gowert úgy kihasználja, mintha csupán téglavető vagy kőfejtő hely volna, ahonnan építőanyagát veszi. Elcsenéseit azzal védi, hogy az, amit elvett, ott, ahol találta, mit sem ért, ellenben ahová ő tette és hátrahagyta, a legértékesebb lett. Mintegy gyakorlati szabály lett az irodalomban, hogy ha valaki csak egyszer is bebizonyította, hogy tud eredetit írni, akkor már jogosult tetszése szerint mások írásaiból csenegetni; a tulajdon azé, aki fenn tudja tartani és azé, aki a kellő elhelyezést tudja biz-

tosítani számára. A kikölcsönzött gondolatokon rajta van ugyan némi félszepség bélyege, mihelyt azonban megtanultuk, mit csináljunk veink, máris a sajátunkká válnak.

És ugyanígy minden egyéb eredetiség is csak viszonylagos. Minden gondolkozó retrospektív (a múlt örökségéből vagy a mások tapasztalatából táplálkozik). Westminster vagy Washington tanult törvényhozója a néptömegek ezrei nevében beszél és szavaz. Fedd föl mily utakon és módokon, mily láthatatlan csatornákon tudja meg ez a szenátor a népnek kívánságait, mennyi gyakorlati és tapasztalt ember táplálja őt szóban, írásban, tényekkel, adatokkal, értékítéletekkel s ez mindjárt jócskán elvesz az ő erős egyéniségének és magatartásának hatásából. Ahogyan Sir Róbert Peel és Webster ezrekért szavaztak, Locke és Rousseau éppúgy gondolkoztak ezrekért s így környékeztek Homeroszt, Menüt, Szadit, Milont források és kutak, mikből ők merítgettek: rég elfeledett barátok, szerelmesek, könyvek, hagyományok, közmondások, amelyek, ha mind látónók őket — kisebbé tennék a költészetük csodáját. Tekintélyes magabizással szólott-e a költő? Avagy érezte, hogy legyőzte valamely versenytársa? Ez a szózat csupán az író enlelkiismeretéhez szól. Az ő keblében van a Delphi, amelyből eszméire, dolgaira nézve igazolást, igen-t, nem-et kell kérnie s amelynek feleletére kell magát bíznia. De mindaz az adósság, amellyel az ilyen kölcsönvevő mások elméjének tartozik, sohasem fogja megzavarni azt az érzését, hogy ő eredeti ember, mert a könyvek és mások eszének segítségével csak egyetlen pipafüst-szippantás ahhoz a legtitkosabb

valósághoz képest, amellyel érintkezik s amelyből merít.

Könnyű látni, hogy a géniusz java, írásai és tettei nem egy ember műve, hanem tágkörű szociális munka terméke, amikor ugyanattól ösztökélve ezrek dolgoztak együtt. Angol bibliánk az angol nyelv erejének és muzsikájának csodás példája. Csakhogy nem egy ember vagy egy kor teremtette meg, hanem századok és sok egyház tökéletesítette. Nem volt idő, amikor nem létezett volna valamelyes fordítása. A liturgia, amelynek erélyes pathosát csodáljuk, a különböző korok és nemzetek kegyességének anthológiája, a katolikus egyház imáinak és formuláinak fordítása, miket hosszú idő alatt gyűjtöttek egybe az egész világ szentíróinak imáiból és elmélkedéseiből. Grotius a «Miatyánk»-ról megjegyzi, hogy egyes mondatai, amelyből összetevődik, már használatba voltak Krisztus idejében a rabbinisztikus formulákban s ő onnan szemelgette föl az aranymagvakat. A Common Law izmos nyelve, törvényszékeink hatásos tételei, törvénybeli megkülönböztetéseink szabatos és velős igazsága megannyi adaléka a sok-sok éleslátású, erősfejű embernek, akik e törvények uralma alatt lévő vidékeken éltek. Plutarchos fordítása azért lett olyan kitűnő, mert fordítás fordításra következett. Nem volt idő, amikor nem volt volna valamelyes fordítása. Valami hasonló mehetett végbe réges-régen ezeknek a könyveknek eredetijével. A világ szabadjára bánt el a világgönyvekkel. A Védák, Aesopos, Pilpay,* az Ezeregy Éjszaka,

* Egy VI. századbéli indus mesegyűjtemény az Ötös Könyv (Panosatantra) állítólagos szerzője.

a Cid, az Ilias, a Robin Hood, a Scottish Minstrelsy nem egyes emberek művei. Az efféle művek összealkotásában részt vesz gondolataival az idő, a piac, a kőműves, az ács, az árus, a gazda, a bohóc. Minden könyv szolgálta korának egy-egy jó szót; minden városi szabályzat, minden ipar és kereskedelem, minden napi bolondság ugyanezt teszi s a faji, általános géniusz, amely nem áthatja bevallani, hogy eredetiségét a mindenkivel közös eredetiségnek köszönheti, a következő kor szemében mint a saját kora megtestesítője s kifejezője jelentkezik.

Az irodalomban avaroknak s a Shakespeare Society-nek köszönhetjük az angol dráma fejlődési fokainak történetét a templomi misztériumoktól s a világi daraboknak kiválásától, a «Ferrex és Porrex» és «Gurton nagyanyó tojé»-től azokig a darabokig, mik a színpadot rendre meghódították és miket Shakespeare megmásított, átformált és végül a magáévá tett. Ezek a bűvárok a sikeren fölbuzdulva s az egyre érdekesebbé váló problémától sarkalva, nem hagytak egyetlen könyvespolcot átkutatlanul, egyetlen ládát a padláson fölbontatlanul, egyetlen elsárgult számadás- vagy aktacsomót a por és férgek prédájául, olyan heves volt a vágyuk, hogy fölfedezzék, vajjon csakugyan vadászó volt-e a siheder-Shakespeare vagy sem, vajjon csakugyan tartotta-e a lovakat a színház kapuja előtt, járt-e iskolát s miért hagyta végrendeletében csak «második legjobb ágyát» Ann Hathaway-nek, a feleségének.

Van valami megható abban az örületben, melylyel a kor olyan rosszul választotta meg azt a tárgyat, amelyre minden gyertya veti a fényét,

amely felé fordul minden szem; az a gond, amelylyel leltároz minden semmiséget, ami Erzsébet királynéra, Jakab királyra, az Essexek, Leicesterek, Burleigh-k és Buckingham-ek dolgaira vonatkozik, s egyetlen értékes följegyzés nélkül hagyja egy másik dinasztia megalapítóját, akinek egyedül köszönhető, hogy a Tuclor-dinasztiát egyáltalában emlegetni fogják, azt az embert, aki az egész angolszász fajt kifejezi az őt tápláló ihlet tüze által s akinek eszméi táplálják most és századokon át a világ első nemzetét, aki határozott irányba kényszeríti a lelkeket. A népszerű színeszben senki sem gyanította az emberiség költőjét s a titok titok maradt a költők, tudósok, udvari emberek s a léha tömeg előtt egyaránt. Bacon, aki leltárba foglalta kora egész értelmiségét, soha még csak nevét sem említi. Ben Jonsonnak — bár azt a pár szót, mellyel Shakespeare magasztalta, iparkodtunk minden ízében megvizsgálni — sejtelve sem volt annak a hírnek ruganyos tovatérjedéséről, melynek első rezgését ő indította meg. Kétségtelen, hogy nagylelkűnek tartotta magát azért a dicséretért, amelyet Shakespeare számára engedélyezett s egészen bizonyos, hogy kettőjük közül önmagát tartotta nagyobb költőnek.

Pedig, ha igazat mond a közmondás, hogy az ész fölismerésére ész kell, a Shakespeare korának alkalmasnak kellett volna lennie az ő felismerésére. Sir Henry Wolton négy évvel Shakespeare után született és 23 évvel utóbb halt meg s ismerősei s a vele levelezők között találom a következő neveket: Theodore Beza, Isaac Casaubon, Sir Philip Sidney, Earl of Essex, Lord Bacon,

Sir Walter Raleigh, John Milton, Sir Henry Vane. Isaac Walton, dr. Donne, Ábrahám Cowley, Bel-larmin, Charles Cotton, John Pym, John Hales, Kepler, Vieta, Albericus Gentilis, Paolo Sarpi. Arminius; mindazokkal együtt, akikről van bizonyosságunk, hogy érintkeztek vele, anélkül, hogy sok mást előszámlálnánk, akikkel kétségkívül találkozott s akik közt voltak: Shakespeare, Spenser, Jonson, Beaumont, Massinger, a két Herbert, Marlowe, Chapman stb. A nagy emberek ama összetalálkozása óta, amelyet Görögország élénk tár Perikles korában, sohasem volt még ilyen kiváló társadalom s íme, mégis híjával volt a géniusznak, amellyel fölismerete volna a mindenség legjobbfejű emberét. Költőnk álarcán nem hatolt át szem. A hegyet nem láthatod közvetlen közelből. Egy évszázig tartott, míg sejteni kezdték, hogy ki is ő s két évszázadnak kellett elmúlnia halála után, míg olyan kritika kezdett jelentkezni, amelyet már hozzá méltónak gondolunk. Egész mostanáig nem volt lehetséges Shakespeare történetét megírni, ő volt a német irodalom atyja: ismeretének bevezetése Lessing által, műveinek lefordítása Wieland és Schlegel által a legszorosabb összefüggésben van a német irodalom rohamos kivirágzásával. Csak a XIX. században — ebben a században, amely spekulatív bölcsekedő lelkével mintegy eleven Hamlet — találhatott Hamlet tragédiája ilyen rajongó olvasókra. Most már irodalom, filozófia, gondolkodás mind átshakepearedett. Az ő értelme az a látóhatár, amelyen túl ma sem látunk. Fülünket az ő ritmusa nevelte muzsikára. Coleridge és Goethe az egyedüli kritikusok, akik meggyőződéseinket kellő

hűséggel tudták kifejezni: ámde minden művelt lélekben él az ő legfelső hatalmának és szépségének néma nagyrabecsülése, amely éppúgy jellemzője a kornak, mint a kereszténység.

A Shakespeare Society kutatást indított minden irányban, kihirdette, mily adatok hiányoznak, jutalmakat tűzött ki minden, bizonyossággal támogatott fölvilágosításra s mi lett az eredmény? Néhány fontos adaton kívül, amely az angol színpad említettem fejlődését megvilágította, nagynehezen összegyűlt egy pár részlet a költő vagyónáról. Úgy látszik, hogy évről-évre szaporodott a része a Blackfriars Theatre-ben; hogy a ruhatár és egyéb színpadi kellékek az övéi voltak; hogy írói és színházrésztvényesi jövedelmeiből birtokot vett szülővárosában; hogy Stratford legjobb házában lakott; hogy földije megbízatásokkal, pénzüzletekkel stb. látták el Londonban; hogy gazdálkodott stb. Abban az időben, hogy Macbethet írja, pörli Philip Rogerst a stratfordi törvényszéknél 35 shillingért és 10 penny ért, a részére különböző időkben szállított gabona vételára címén. Kifogástalan családapának látjuk, mert nem hallunk róla semmi kicsapongást. Összeférő természetű ember volt mint színész és résztvényes, nem ütközik ki kellemtlenül a többi színész és színházigazgató közül.

Én elismerem mindennek a föl világosi tásnak a fontosságát; megérdemelte az adatok beszerzésének fáradságát. Ámde mindez nem vethet világosságot végtelen fölतालोकéességére, amely főfővonzó mágnesünk. Bizony nehézkes történetírók vagyunk. Elmondjuk rendre a rokonság, a születés, szülőhely, az iskola, iskolatársak, kere-

set, házasság, könyvkiadás, híresség, halál krónikáját, de ha e fecsegés végére értünk, ez egyetlen szállal sem fűződik az istenszülte géniuszhoz s ha történetesen valamely más életet kaptunk volna ki találomra az Új Plutarchosból, az éppúgy illetet volna a költeményekhez, mint ez, azaz éppoly kevésbé. A költészet lényeges sajátja, hogy a Csoda szivárványleányához hasonlatosan a láthatatlanból szökjék elő, hogy elmossa a mulat és megtagadjon minden történelmet. Malone, Warburton, Dyce, Collier: hiába vesztegettek rá fáradságot. A híres színházak, a Covent Garden, Drury Lane, Park és Tremont hiába segítettek. Betterton, Garrick, Kemble, Kean, Macready életüket szentelték ennek a lángelmének, őt koronázzák, világosítják, neki engedelmességek, őt fejezik ki. S íme, a géniusz nem ismeri őket. Kezdődik a szavalat; egy aranyos, halhatatlan szó szökken ki mindebből a festett pedanteriából s édes viharzást kelt a lelkünkben, amelyet hozzáférhetetlen otthona fölkeresésére csalogat. Emlékszem, egyszer láttam egy híres színész, a londoni színpad egyik büszkesége Hamlet-alakítását s íme a summa, amit akkor hallottam s amire ma emlékszem, olyasmi volt, amiben a nagy tragikusnak semmi része: egyszerűen Hamlet kérdése a szellemhez: «Szólj, mit jelent ez, hogy te, holt tetem, egész acélban így feljársz, a hold fakó fényére, borzasztván az éjt?» Az a képzelőtehetség, amely egész világgá szélesíti az írókamráját s minden rendű és rangú cselekvő személyekkel népesíti be, a vaskos valóságot éppoly hamar finomítja holdsugárrá. Varázsvesszeje csúffá teszi a színház minden illúzióját. Van-e

életrajz, amely bevilágíthatna a helyekre, amelyekbe a «Szentivánéji Álom» bebocsát bennünket? Vájjon Shakespeare beavathatott-e valamely jegyzőt, egyházkerületi titkárt, sekrestyést vagy vikáriust Stratfordban e finom alkotásának létrejövetelébe? íme: az Ardenne-i erdő, Scone Castle szellője, Portia lakának holdfénye, Othello fogásának «sivár barlangjai és elhagyatott sivatagai» — vájjon, hol harmadunokaöcs vagy más vérrokon, a kancellár aktacsomója vagy magánlevele, amely csak egyetlen szót is megőrzött volna ezekről az érzékfeletti titkokról? Szóval, ebben a drámában, mint minden nagy műalkotásban, Egyptom és India kyklops-építkezésében, Phidias szobrászatában, a góth székesegyházakban, Itália festészetében, a spanyol és skót balladákban: a géniusz fölhúzza maga után a létrát, amidőn az alkotó korszak fölszállt az égbe s új időnek ad helyet, amely látja ugyan a műveit, de hiába tudakolja történetüket.

Shakespearenek egyetlen életrajzírója van: Shakespeare s még ő sem tud nekünk semmit sem mondani, hacsak nem a bennünk levő Shakespearenek legfogékonyabb és legrokonszenvezőbb óránkban. Nem állhat föl háromlábú jós-székéről, hogy ihletéről adalékokat szolgáltatson nekünk. Olvasd a régi okmányokat, miket a buzgó Dyce és Collier kivonatoltak, elemeztek, összehasonlítottak s olvasd viszont egyik-másik mennyei mondását, serolithek ezek, amelyek mintha az égből hulltak volna le s amelyeket nem tapasztalatunk, de a keblünkben lévő ember szinte a Végzet igéiként fogad be — vájjon versenyt tartanak-e azok az adatok s ezek a mondások; vájjon az előbbieket

egyáltalában számba jönnek-e ez utóbbiakkal szemben; s vájjon melyikük ad több történelmi betekintést ebbe a nagy emberbe?

És így, bármily sovány is külső történetünk, ha biográfusául — Aubrey és Kowe helyett — őt magát használjuk, valódi felvilágosítást kapunk jelleme és sokszor lényege felől s amit az esetre, ha találkozánk s dolgunk volna vele, tudnunk fontos volna. Megkapjuk hiteles nézeteit, meggyőződéseit oly kérdésekről, amelyek feleletért döngetik mindenki szívét: az élet, halál, a szerelem, a vagyon és a szegénység, az élet értékei s megszerzésük útjai, módjai felől; az emberek jelleméről s ennek sorsukra gyakorolt nyílt vagy titkos hatásairól s azokról a misztikus és démoni hatalmakról, amelyek megcsúfolják tudományunkat s mégis beleszövik jó és rossz adományaitak legragyogóbb óráinkba. Olvasta-e valaki a szonetteket anélkül, hogy ne látta volna, mint fedí föl itt a poéta — olyan álarc alatt, amely az értelmes olvasónak nem álarc — a barátság és szerelem titkát, az érzelmek küzdelmét a legérzékenyebb s egyben legértelmesebb emberben? Mely titkos gondolatát nem leplezte le a drámáiban? A nemes urakról s királyokról írt nagy festményein megkülönböztethetjük, mily alakokat és embereket szeretett; látjuk, mint gyönyörködik a barátokban, a szíves vendéglátásban, a szeretettel teljes adakozásban. Hadd beszéljen nagy szívéről Timon, Warwick s Antonio, a kereskedő. Bármily keveset tudunk Shakespeareről, mégis ő a modern történelem egyetlen személye, akit jól ismerünk. Az erkölcs, a szokások, a gazdaság, a filozófia, a vallás, az ízlés, az

életművészet mely pontját nem érintette? Mely misztériumról nem jelezte tudását? Mely hivatal, tevékenységet, emberi munkakörét nem említett? Mely királyt nem tanított méltóságra, mint Talma Napóleont? Mely szűz nem találta őt finomabbnak tulajdon szemérménél is? Melyik szerelmesen nem tett ő túl szerelemben? Mely bölcs szemén nem látott túl? Mely nemes urat nem nevelt ki helyesebb magatartásra?

Némely kiváló kritikus abban a véleményben van, hogy csak az a Shakespeare-kritika ér valamit, amely tisztán drámai érdemeinek méltatására szorítkozik, mert mint költőt és filozófust hamisan ítélték meg. Én is éppoly nagyra tartom drámai érdemeit s mégis csak másodrendűeknek látom. Olyan ember volt, akinek tele van a feje, agya s szíve, aki tehát szeret beszélni. Agya eszméket, képeket lehelt ki, s miközben kijáratot kerestek, a legközelebbi eszközre, a drámára bukkantak. Ha kevesebb lett volna, vizsgálgathatnék, mint töltötte be a helyét, mily jó drámaíró volt — s bizony a világ legjobb drámaírója volt. De az, amit mondott, oly súllyal jelentkezik, hogy eltéríti figyelmünket kifejezése eszközéről; olyan ő, mint valamely szent, akinek története átment minden nyelvbe, versbe, prózába, dalokba, festményekbe, aggszavakba, úgyhogy az alkalom, amely a szent véleményének majd a beszélgetés, majd az ima, majd a törvénykönyv alakját adta, mellékessé vált a vélemény alkalmazásának egyetemességéhez viszonyítva. Így vagyunk a bölcs Shakespeare-rel és életkönyvével is. Ő írta meg modern zenénk minden melódiáját, modern életünk szövegekönyvét, szokásaink kódexét, ő raj-

zolta meg Anglia és Európa férfait s az amerikai férfiú apját; ő rajzolta meg az embert és írta le a napot és azt, ami benne történik. Ő olvasott a férfiak és nők szívében, kiolvasta tisztos és rejtett csalfa gondolataikat; az ártatlanság hamiskodásait és az átmenetet, amelynek révén erény és bűn az ellentétébe siklik át. Szét tudta választani az anya részét az apai örökségtől a gyermek orcáján. Megvonta a finom határvonalat a Szabadság és Végszét közt. Ismerte a megtorlás törvényeit, amelyek a természet rendjének őrsége. S az emberi sors- minden édessége s minden borzalma oly éles, de egyszersmind oly enyhe körvonalakkal jelentkezett lelki szeme előtt, mint valamely tájkép körvonalai. S életbölcssége kitörli tudatunkból a formájukat, azt, hogy drámában, epikában nyilvánul-e? Mert eziránt éppannyi joggal érdeklődhethénk, mint az iránt, hogy a király üzenete micsodás papíron vagyon megírva.

Shakespeare épp annyira kiválik a kitűnő írók kategóriájából, amennyire a tömegből kiválik. ő megfoghatatlanul bölcs; azok megfoghatóan bölcsök. Az elmélyedő olvasó bizonyos mértékben befészkelheti magát Plató agyába s onnan kifelé gondolkozhat; Shakespearevel ezt nem teheti. Bizony kívül maradna mindig. Végrehajtó tehetség, teremtő erő tekintetében Shakespeare páratlanul áll. Nincs ember, ki különbet tudna elképzelni. Finomságban, lelki megérzésben elérte a végső határt, amellyel az egyéniség még összefér s elérte az írásművészet lehetőségének határait. Életbölcsségével egyenrangú képzelete és lírai ereje. Meséi teremtményeit olyan mezbe

és érzelmekbe öltöztette, hogy azt a hitet kelti: ezek az emberek egy fedél alatt éltek vele s kevés, valóban élt ember hagyott bennünk olyan éles nyomot, mint ezek a képzeleti alakok. S nyelvük éppoly édes, mint találó. Ám Shakespearet képességei sohasem csábították el fitogtatásokra, vagy arra, hogy mindig csak egy hűrt pengessen. Mindenütt jelenlévő' emberisége harmóniába rendezi minden tehetségét. Mondass el valakivel bármely történetkét: legott kiderül a pártossága, mert neki megvannak a maga megfigyelései, véleményei, közhelyei, amelyek alkalmasszerűleg érvényesítik súlyukat s ő hajlandó lesz mindezeket napvilágra hozni. Kiemeli ezt a részt, elnyomja amazt s nem az elbeszélendő tárgy alkalmasságára, hanem csakis a saját alkalmasságának s erejének fitogtatására van gondja. Ellenben Shakespearenek írásaiban nincsenek modorosságai, kellemetlenkedő szólásmódjai, mindent kellő helyen, kellőképpen ad elő. Nincsenek szeszélyei, külöknédései: nem tehénfestő, nem madarak bolondja, nem modoros specialista ő; nem süthetni rá önzést és önkényt. A nagyot nagynak, a jelentéktelenebbet alárendeltnek festi. Bölcs anélkül, hogy szavalna, vagy makacsul bizonykodnék. Erős, aminő a Természet, amely erőfeszítés nélkül emeli a földet hegyekké, ugyanazon törvény szerint, amely szerint buborékot fú a levegőben; s egyiket éppoly szívesen teszi, mint a másikat. Ezért oly egyenletesen hatalmas a bohózatban, a tragédiában, az elbeszélésben, a szerelmi dalban. Ez adja meg neki azt a szüntelen értéket, amelynél fogva minden olvasója azt véli, hogy másik olvasó nem is értheti meg.

A kifejezésnek ez a tehetsége, amellyel a dolgok benső valóságát zenébe és versbe tudja átteni, Shakespearet a poéta típusává avatja s új problémát szolgáltat a metafizikának. Ez teszi őt a természettudomány tárgyává is, mint a Föld hatalmas teremtményét, aki új korszakokat, új tökéletesüléseket jelez. Költészete a dolgokat vesztesség és túlzás nélkül tükrözi: a tinóm dolgokat éppoly szabatossággal tudta-festeni, mint a nagyokat egész terjedelmükben; a tragikusát, komikusát pártatlanul torzítás és kedvezés nélkül. Hatalmas tervét a legaprólékosabb részletekig hajszálpontossággal hajtotta végre: egy-egy szempillát, vagy ajkgyödröcskét éppoly biztos kézzel rajzol meg, mint egy hegyet s mindez, mint a Természet műve, kiállja a napmikroszkóp vizsgálatát.

Fő-főpéldája annak, hogy mily közömbös dolog a több vagy kevesebb termelés, több vagy kevesebb festmény. Elég az, hogy neki megvan az ereje egy festményt alkotni. Daguerre rájött a módjára, mint edzze be egy szál virág a képét az ő jódos-lemezére s azután már kénye-kedve szerint ezerszámra fényképezhette a tárgyakat. Tárgyak mindenkor léteztek, de hiányzott a művészi visszaadásuk. De végre eléretett a teljes visszaadásuk s most hadd üljenek a világ alakjai az arcukat leképező művésznek. Nincs arra recept, hogy kell valakiből Shakespearet csinálni, ámde annak a lehetősége, hogy a dolgokat át lehet vinni versbe, dalba, az ő révén teljes bebizonyítást nyert.

Lírájának hatalma az egész darab szellemében rejlik. Szonettjei, bár kitűnőségüket elhomályo-

sítja a drámák ragyogása, éppoly utánozhatatlanok, mint ezek s érdemüket nem egyes sorok adják meg, hanem az egészük. Mint valamely páratlan egyéniség hangjának zöngéje, olyan ezeknek a költői lényeknek a beszéde s egyetlen mondatuk éppoly utánozhatatlan, mint az egész költemény.

Bár a darabok beszédei s egyes sorai olykor meghökkenenek cikornyájukkal (euphuismus), mindazonáltal az illető mondás annyi értelemmel van ellátva s úgy össze van kapcsolva elődeivel és utódaival, hogy a logikus is kielégítve érzi magát. Eszközei éppoly csodálatosak, mint céljai s még alárendeltebb kitalálásai is, aminőkkel pl. akkor segít magán, amidőn látszólag kibékíthetetlen ellentéteket kell összeházasítania, merő költemények, ő sohasem kénytelen leszállni és gyalogszerrel menni az okból, hogy lova elfutott vele bizonyos távoli irányba: ő mindig a nyeregben marad.

A leglégiesebb költészet is először élmény volt: ám a gondolat átalakulást szenvedett, amióta élmény volt. Művelt emberek gyakran nagyfokú ügyességre tesznek szert a versírásban; ámde verssoraikon át könnyű kiolvasni személyes történetüket; aki a feleket ismeri, meg is tud nevezni minden alakot: ez itt András, az ott Kákhel. S így az egésznek értelme prózai marad. Csak szárnyas hernyó, de nem pillangó. Ellenben az igazi költő lelkében az esemény, az adottság egészen átalakult új eszmévé és lehámlott róla a régi bőre. Ez a nemesedés Shakespeare főj élessége. Festményei, igazsága és tökéletessége láttára azt kell mondanunk: ez aztán tudja könyv nélkül a

leckéjét! Pedig képeiben nyoma sincs a maga személye előtérbe tolásának.

Egy még királyibb vonás tünteti ki a költőt. Nyájasságát értem, amely nélkül nincs költő, — mert szépség a célja. Szereti az erényt, nem kötelességből, hanem mert bájos; gyönyörködik a világban, férfiben, nőben azért a kedves fényért, amely belőlük kisugárzik. A szépséget, az öröm és derű szellemét árasztja a mindenségre. Epikuros mondja, hogy a költészet olyan csábító, hogy a szerelmes kész elhagyni érte a kedvesét. Az igazi lantosokat mindenha szelíd és kedves temperamentumuk tüntette ki. Homerost verőfényben látjuk; Chaucer vidám és emelt fejű; Szádi pedig ezt mondja: «Bűnbánó híremet költötték; de hát mi közöm nekem a bűnbánathoz?» Nem kevésbé felséges és vidám, sőt még sokkal felségesebb és vidámabb a Shakespeare hangja. Már pusztá neve is örömet és fölszabadulást sugall az ember-szívnek. Ha történetesen bárhol megjelenne, az emberi lelkek társaságában, vájjon ki ne szegőd-nék zászlaja alá? Amit csak megérint, annak egészséget és hosszú életet kölcsönöz verőfényes stílusával.

De íme, hogy áll ennek a lantosnak és jótévő-nek emberi számadása, ha magánosságunkban, elzárva fülünket az ő hírének hullámverésétől, megpróbáljuk megállapítani mérlegének egyenle-gét? A magánosság rideg leckékkel szolgál; meg-tanít ellennünk hősök és költők nélkül; latra teszi Shakespearet is és azt találja, hogy bizony ő is osztozik az emberi nem felemás voltában és tökéletlenségében.

Shakespeare, Homeros, Dante, Chaucer mind

látták a fényességet, amely sugaraival beragyogja a látható világot; tudták, hogy a fa másra is való, mint hogy almát teremjen, a búza másra is való, mint hogy eledelül szolgáljon, a föld másra is, minthogy fölszántásuk és utakkal lássák el: mert mindezek a dolgok második és szebb aratást érlelnek a lélekben, amidőn eszméi jelképeiül és természetrajzunkban néma kommentárral szolgálnak az emberi életnek. Shakespeare színeknél használta föl őket festményei számára. Megmaradt szépségük mellett és sohasem tette meg a lépést, amely pedig elkerülhetetlennek látszott ekkora géniusz számára, hogy t. i. kikutassa s kifejezze mily igazi jelentőség rejlik ezekben a jelképekben s árasztja hatalmát; mit is mondanak tulajdonképpen? Ő az elemeket, mik csak parancsszavát lestek, mulatsággá változtatta, Ő az emberiség spektakulumainak főrendezője.» Nem olyanok látjuk-e, akinek a tudás fenséges hatalma a kezébe adta a csillagokat, a bolygókat és holdjaikat s leszedi őket pályájukról, hogy valamely ünnepnapon városi tűzijátékot rendezzen velük s városszerte hirdetik: «Ma este láthatók a pyrotechnika valóságos csodái!» Avagy a Természet ható erői s az őket felfogó értelem nem érnének meg többet, mint egy utcai fáklyászenét vagy egy szivar füstjét? Eszünkbe idézi a Korán harsona-szövegét: «Az egek és a föld s mindaz, ami közöttük vagyon — azt hiszitek, hogy tréfából teremtettük?»

Tehetségre, az ész hatalmára az embervilág

* «Master of revels» = udvarmester, aki a vigasságok vezetője a királyi udvarban.

nem tud vele összemérhetőt fölmutatni. Ám ha az élet, az anyaga és segédforrásai kerülnek szóba, mit használ ő nekünk? Mit jelent az élet? Csak: Vízkeresztet, Szent Ivánéji Álmat, Téli Regét? S egyéb képei jelentenek-e többet? Eszünkbe jut a Shakespeare Society egyiptusi ítélete: hogy ő jókedvű színész és színigazgató volt. De ezt a tényt nem tudom összepárosítani a költészetével. Más, csodás emberek életünkbe valahogy bele vitték eszméiket, de ez a nagy ember szöges ellentétet árul el élete és eszméi közt. Lett légyen bár kevesebb, ne érte volna el csupán a nagy írók középértékét, mint Bacon, Milton, Tasso, Cervantes, bízvást otthagyhathák ezt a tényt az emberi sors kétes félhomályában; de hogy ez az emberebb ember, aki az emberi tudásnak sohasem ismert új és kitágított látóhatárt nyitott, aki az emberiség lobogóját mérföldekkel plántálta előbbre a Chaosba — hogy ne rejtse bölcsességét tulajdon vékája alá — hogy a világ legkitünőbb költője az ismeretlenség szürkéségébe rejtőző, világias és köznapi életet élt, aki lángelméjét nyilvános szórakoztató eszközül használta: ezt a szomorú tényt a világtörténelemnek is le kell szegeznie!

De hát viszont más emberek, papok és próféta — izraeliták, germánok és svédek — ugyanezeket a dolgokat tették szemlélődésük tárgyává, sőt keresztül is láttak rajtuk és tudták, mi a hatalmuk. S mivégre? A szépségük nyomban tovatűnt szemünk elől; parancsokat, hegyesúlyosságú föltétlen kötelességeket olvastak ki belőlük, hegyek oszlopain emelkedő s rájuk szakadó komor kötelességeket. És az élet rémítő, örömtelen

valami lett révükön: «zarándokút»,* próbatét, miket köröskörül ostromolnak gyászos históriák Ádám és Éva elestéről s a róluk ránk szakadó átokról; mik utolsó ítéletet, tisztító tüzeket s a bűnhődés lángjait tűzik elénk s a látnók szíve és a hallgató szíve elmerült e szomorú víziókban. El kell ismerni, hogy ezek félemberek félszemmel látásai. A világ még várja a költő-papot, a kibékítőt, aki nem tréfál a színész-Shakespeare-rel, sem nem vájkál a sírokban a gyászoló Swedenborggal; hanem a ki majdan egyaránt lelkesen lát, beszél és cselekszik. Mert a tudás ragyogóbbá teszi majd a verőfényt: az igazság szebb, mint az egyéni vonzalom és a szeretet összefér a mindene-
ket átfogó bölcseséggel.

* «Pilgrim's Progress», John Bunyan (1628—1688), a híres puritán költő komor költeménye.

VII.

NAPÓLEON; VAGY: A VILÁG EMBERE.

A XIX. század kimagasló egyéniségei közt nincs senki, aki annyira ismert és hatalmas volna, mint Bonaparte. Ezt a fölényét annak köszönheti, hogy a leghívebben fejezi ki a tevékeny és kiművelt emberek tömegének eszméit, hitét, törekvéseit. Swedenborg tanította, hogy minden szerv homogén részecskékből tevődik össze, vagy — mint néha így mondja — minden egész hasonló részekből; így a tüdők végtelen sok apró tüdőcskéből; a máj végtelen sok apró májacskából, a vese végtelen sok apró vesécskéből stb. Eszerint az analógia szerint tehát, ha fölbukkan a férfiú, aki magával tudja ragadni a nagy tömegek erejét és vonzalmát, ha Napóleon: Franciaország, ha Napóleon: Európa, — ez azért van, mert a népek, kiket kormányoz, mind apróka Napóleonok!

A mi társadalmunkban állandó az ellentét a konzervatív és demokrata osztályok közt; azok között, akik már megvagyonosodtak és a fiatalok és szegények között, akiknek még ezentúl kell megcsinálni a szerencséjüket; azaz oly kezek munkája közt, amelyek már régóta el vannak

temetve, s amelyek munkája be van temetve henye tőkések tulajdonába, pénzbe, részvényekbe, földbe, épületekbe és az élő munka érdekei közt, amely azon iparkodik, hogy ő maga kerüljön a föld, az épületek, a pénztőkék birtokába. Az előbbi osztály félénk, önző, illiberális, nem szereti az újításokat és állandóan veszíti tagjait halálozás következtében. A másik osztály is önző, de azonkívül követelőző, merész, magabíró, számban mindig fölülmúlja a másikat s a szapora születések révén minden órában új tagokkal egészül ki. Azt kívánja, hogy minden jövedelem nyitva álljon az összesség versenyének és hogy a jövedelemszerzési lehetőségek szaporíttassanak. Ez a dolgos emberek osztálya Amerikában, Angliában, Franciaországban, egész Európában: az iparkodók és hozzáértők osztálya. Napoleon a képviselőjük. A tevékeny, bátor, ügyes embereknek — minden nemzet középosztályának — ösztöne csúcsoította ki Napóleont, mint a megtestesült demokratát. Ő osztozik erényeikben, bűneikben s mindenekfölött: osztozik szellemükben, törekvéseikben. Ez az irányzat anyagi, érzékelhető diadalra célzó s a leggazdagabb és legváltozatosabb eszközökkel él, hogy célt érjen. Egyaránt használ föl mechanikai erőket, mint igen magas értelmiséget, széleskörű, pontos tudományt, képességeket, de minden értelmi és lelki erőt is alárendel az anyagi siker eszközeinek. A gazdagság: a főcél.

A Korán mondja: «Az Isten minden népnek megadta az ő nyelvén beszélő prófétáját.» Tehát kell, hogy Paris, London, New-York, a kereskedelem, a tőke, az anyagi hatalom lelke is

megkapta légyen a maga prófétáját: s íme Bonaparte nyert erre képesítést és küldetést.

A Napóleonnal szóló életrajzok, memoárok, adomák millió olvasóinak mindegyike gyönyörködik ezeken a lapokon: hiszen a tulajdon történetét tanulmányozza. Napóleon ízig-vérig modern s szerencséje tetőpontján ugyanaz a szellem tölti el, mint a mai hírlapokat. Ő nem szent, — hogy saját szavaival éljünk: «nem kapucinus» — de a szót magas értelmében véve: nem is hős. Az utca embere megtalálja benne az utca többi emberének képességeit és erőit. Úgy találja, hogy Napóleon is — csakúgy, mint ő — születésénél fogva városi ember, aki nagyon észrevehető érdemeknél fogva olyan parancsoló állásba jutott, hogy megengedhetné magának a közönséges ember ízlését is, de mégis úgy érzi, kénytelen azt rejtegetni és megtagadni. S íme ez a hatalmas ember megszerzte mindazt, ami a XIX. század minden embere szívének kedves: jó társaság, jó könyv, gyors utazás, jó ruha, lakomák, számtalan szolgahad; személyes súly, eszméinek megvalósítása; a jótevő szerepe környezete minden tagjával szemben; a képek, szobrok, zene, paloták, konvencionális tiszteletadás kifinomult gyönyöre: mindez az övé volt.

Am az olyan ember, aki, — miként Napóleon — annyira alkalmazkodik a tömegek lelkéhez, akik közt él: már nem is képviselője, hanem egyenesen monopolizálója s bitorlója a többi lelkeknek, így plagizált Mirabeau minden jó eszmét, minden jó szót, amit valaha elejtettek Franciaországban. Dumont beszéli, hogy a Convent karzatáról hallotta szónokolni Mirabeaut s neki az az öt-

léte támadt, hogy befejezést készít a beszédhez; ezt ceruzával rögtön meg is írta s megmutatta a mellette ülő Lord Elginnek. Tetszett a lordnak s Dumont este megmutatta Mirabeaunak. Ez elolvasta, bámulatosnak találta s kijelentette, hogy bekebelezi másnapi beszédébe a nemzetgyűlésen. ^Csakhogy ez nem lehet, — viszonzá Dumont — mert, sajnos, már megmutattam lord Elginnek.!) «S ha meg is mutatta lord Elginnek s kívüle akár ötven másnak is, mégis elmondom holnap», — felelte Mirabeau s a másnapi ülésen csakugyan elmondta, még pedig nagy hatással. Mert Mirabeau az ő mindenkit lebíró nagy egyéniségével megérezte, hogy ezek a dolgok, miket ő sugallt a jelenlétével, éppúgy az övéi, mintha ő mondotta volna s hogy tulajdonképpen súlyukat azzal kapják meg, hogy ő tette magáévá. De még töltetlenebb és központosítóbb volt az, aki örökölte Mirabeau népszerűségét és még sokkal többet ért el, mint Franciaországban gyakorolt fölényét. Valóban, a Napoleon-veretű embernek többnyire nincs is már magánvéleménye és egyéni beszéde. Annyira befogadó képességű s olyan helyzetű, hogy a kor és föld értelmiségének, szellemességének, hatalmának valóságos központi hivatalává válik, ő nyeri meg a csatát, ő csinálja a Code-ot, ő állítja föl a súly- és mértékrendszert, ő tünteti el az Alpok akadályait; ő építi az utakat. Minden kiváló mérnök, tudós, államférfiú neki tesz jelentést; ugyanezt cselekszi mindenfajta jó fő: s ő el-sajátítja a legjobb rendszabályokat s a maga bélyegzőjét sűti rájuk, de nemcsak ezekre, hanem minden szerencsés és emlékezetreméltó kifejezésre is. Imigyen minden napóleoni mondás és

minden sor napóleoni írás tulajdonképpen Franciaországé.

Bonaparte a tömeg bálványa volt, mert benne transcendens fokban vannak meg a tömeg-ember tulajdonságai és erői. Bizonyos elégtételt érzünk, ha leszállhatunk a politika mélyére, mert ezzel megszabadulunk a képmutatástól. Bonaparte a nagy osztállyal közösen, amelynek képviselője volt, törekedett hatalomra és gazdagságra, de Bonaparte különösen nem válogatott az eszközökben. Elnyomott minden érzést, amely az embereket e törekvésükben akadályozni szokta. Fontanes 1804-ben Napóleon tulajdon szellemében szólt, amikor a szenátus tárgyában e szavakat intézte hozzá: «Sire! A tökéletesülés vágya a legnagyobb kórság, amely az emberi értelmet valaha megszállta.» A szabadság, haladás szószólói «ideológusok», ami megvető értelemben gyakran megfordul a száján: «Necker ideológus», «Lafayette ideológus!»

Egy jól ismert olasz közmondás szerint: «Ha sikert akarsz aratni, nem szabad túljónak lenned!» Bizonyos határok közt előnyös lemondani a kegyelet, hála, nemeslelkűség uralmáról, mert ezentúl az, ami eleddig áthághatlan korlátunk volt s mások számára még mindig korlát, alkalmas fegyverré lesz céljaink számára, éppúgy, amint a folyót, mely félelmetes akadály volt, a tél a legsimább úttá változtatja.

Napóleon egyszersmindenkorra letett a gyöngéd érzésekről és szeretetről s csak kezével s fejével akart boldogulni. Benne nincs semmi csoda, semmi bűvészet. Ő egyszerűen: munkás; munkás ércben, vasban, fában, földben, utakban,

épületekben, pénzben, csapatokban; még pedig nagyon szívós és okos mester-munkás. Ő sohasem gyöngé és elméleti ember, hanem a természeti ható erők pontosságával és szabatoságával cselekszik. Nem vesztette el veleszületett eredeti érzékét és rokonságát a dolgok iránt. Az emberek az ilyen egyénnek éppúgy kitérnek, mint a természeti eseményeknek. Igaz, hogy találkozunk sok emberrel, aki elmélyedt a dolgokba mint mezőgazda, kovács, hajós és általában mint technikus s tudjuk, mily reálisaknak és határozottaknak mutatkoznak tudósok és szórágók gyülekezetében: ámde ezek az emberek rendesen híjjával vannak az elrendezés tehetségének; olyanok, mint a kezek fej nélkül. Ám Bonaparte ez ásványi és állati erőkön felül a magasabb belátás és általánosítás képességeivel is meg volt áldva, úgyhogy azok az emberek társulva látták benne a természeti és szellemi erőket, mintha a tenger és föld testet öltött volna s elkezdett volna számítani. Ennélfogva a föld és tenger mintha föltételeznék őt. A sajátjába jött ő és tenger és föld úgy is fogadták őt. Ez a számító-cselekvő nagyon jól tudja, mit tegyen velük s mi lesz az eredmény. Ismeri az arany és vas, a kerekek és hajók, a seregek és diplomaták sajátságait s megkövetelte, hogy mindegyik a maga neme szerint cselekedjék. Arithmetikáját a hadviselés művészetében fejlesztette ki. Ez, szerinte, abban áll, hogy, háborúskodván, legyen mindig több erőnk, mint az ellenségnek, azon a ponton, ahol az ellenséget támadjuk, vagy ahol ő támad. S egész tehetsége arra irányzódik, hogy végnélküli mozdulatok, átcsoportosítások révén mindig szögben menjen neki az ellenségnek

és hogy részletekben morzsolja föl erőit. Nyilvánvaló, hogy még igen kis erő is, amely ügyesen és gyorsan mesterkedik és mozog, úgyszólván a támadás helyén mindig két embert tud harcba dobni egy ellen, lebíró egy sokkal nagyobb ellenes túlerőt is.

Az idők, szervezete, előélete mind társultak, hogy kifejlesszék ezt a minta-demokratát. Megvannak benne osztálya erényei és hatásos érvényesülésük föltételei. Ez a józanész, amely nem vesz semmibe valamely célt, mielőtt nem látja az eszközöket, amikkel végre is lehet hajtani; az eszközök fölhasználásának gyönyöre; az eszközök kiválogatása, egyszerűsítése, csoportosítása; munkájának határozottsága és alapossága; az okosság, amellyel mindent lát és az eleven erő, amellyel mindent megtesz: mindez természetes szervévé és fejévé tette őt annak, amit szeretnék a szó legtagabb értelmében vett *modern* pártnak nevezni.

Minden sikerben az oroszlanrész szükségszerűleg a Természetet illeti meg; így az ő esetében is. Ilyen emberre volt szükség, tehát ilyen ember született. Kőből, vasból való ember, aki nyeregben tudott ülni tizenhat, tizenhét órahosszat, sok napig tudott menetelni pihenés és élelem nélkül — legfeljebb egy harapást befalva — s mégis a bőszi tigris rugalmasságával és hevével verekedni; akit nem zavart meg soha semmiféle aggodalmaskodás; szívós, önző, okos s oly fölfogású, hogy nem hagyta meggyőződését befolyásolni vagy félrevezetni sem mások véleményétől, sem babonáitól, sem tulajdon elhamarkodásától és hevétől. «Az én vaskezem — monda —

nem a karom végén volt, hanem a fejemmel állott közvetlen összeköttetésben.» Tekintetbe vette a Természet és Szerencse hatalmát és ezeknek tulajdonította fölényét, ahelyett, hogy alacsonyabbrendűek módjára önfejűségében biza-kodva harcra kelt volna a Természettel. Legkedvesebb szavajárása a «csillagára» való célzás s tetszelgett azzal, magának s a népnek is, hogy a «Sors gyermekéinek hívta magát. «Nagy büntettek elkövetésével vádolnak — mondja — pedig az olyan vezető' emberek, aminő én vagyok, nem követnek el büntetteket. Mi sincs egyszerűbb az én emelkedésemnél: hiú törekvés azt cselszö-vésnek, gattetteknek tulajdonítani: egyszerűen az idők sajátságának s annak a híremnek kell betudni, hogy sikerrel verekedtem hazám ellen-ségeivel. Én mindig a nagy tömegek véleményé-vel s az eseményekkel tartottam lépést. Mi hasz-nomra lettek volna tehát nékem gattettek?*

Majd ismét, fiáról szólván, ezt mondja: «Fiam nem helyettesíthet engem; magam sem tudom magam helyettesíteni. Engem a körülmények te-remtettek.*

A cselekvés egyenesvonalúsága eladdig még sohasem párosult ekkora fölfogóképességgel. Ő realista, réme minden fecsegőnek és az igazságot elhomályosító zavarosfejűeknek. Ő meglátja minden dolog sarkpontját, pontosan az ellentállás pontjára veti magát és félredob minden egyéb megfontolást. Erős akaratú, de helyes értelemben, tudniillik: erősakaratú belátással együtt, ő soha-sem hibázott rá egy-egy győzelemre, hanem fej-ben megnyerte a csatát, mielőtt a harctéren meg-nyerte volna. Főfő-mesterfogásai benne rejlenek.

Senki mástól nem kér tanácsot. 1796-ban ezt írja a Direktóriumnak: «Magam vezettem a hadjáratot, anélkül, hogy valaki tanácsával éltem volna. Semmi jót nem végeztem volna, ha kénytelen lettem volna más valaki véleményéhez alkalmazkodni. Előnyökre tettem szert túlerőkkel szemben olyankor is, amikor minden nélkül állottam, csak azért, mert abban a meggyőződésben, hogy Önök bíznak bennem, cselekedeteim éppoly gyorsak voltak, mint gondolataim.»

A történelem tele van, a legrégebb időktől napjainkig, a királyok és kormányzók gyengeségével. Olyan személyek ők, akiket szánni kell, mert nem tudják, mit kell tenniük. A takácsok kenyérért sztrájkolnak, s a királyok és miniszterei — nem tudván, mihez fogjanak — szuronyokat szegeztenek rájuk. Ám Napóleon értette a maga mesterségét. Íme egy ember, aki minden percben és alkalommal tudta, mit kell tennie a következőben. Roppant megnyugtató és üdítő látvány nemcsak királyoknak, hanem polgároknak is. Kevés ember ismeri a másnapját; terv nélkül tengődnek máról-holnapra s mindig végére érnek tudományuknak s minden tettük után kívülről várják az indítékot új cselekvésükre. Napóleon a világ első embere lett volna, ha céljai történetesen merőben közcélok. Azonban így is, amilyen volt, bizalmat gerjeszt cselekvésének rendkívüli egysége által. Szilárd, biztos, önmegtagadó, önmagát hátratevő, mindent céljának áldozó; föláldoz pénzt, csapatokat, tábornokokat, föláldozza saját biztonságát céljainak s ami közönséges kalandorokat el szokott szédíteni, őt nem vezeti félre saját eszközeinek ragyogása.

«Esélyeknek nem szabad a politikát vezetniök, ellenben a politikának kell az esélyeket vezetniök. » — «Ha valakit minden esemény elragad, ez annak a jele, hogy egyáltalában nincs politikai rendszere.» Győzelmei megannyi kapu volt s egy percre sem tévesztette szem elől a még megteendő utat, a jelen körülményeinek vakító csilámlásában vag}^ süketítő lármájában. Tudta, mit kell tennie s meg sem állott, míg végére nem ért. Még az egyenes vonalat is szerette volna megrövidíteni, hogy gyorsabban jusson céljához. Kétségkívül lehet borzalmas adatokat összegyűjteni történetéből, mily áron vásárolta meg győzelmeit; de azért nem kell kegyetlennek ócsárolni, csak olyannak kell tekintem, aki nem ismert akadályt akarata útjában; nem volt vérszomjas, nem volt kegyetlen, de jaj annak a dolognak vagy embernek, aki útjában állott! Nem szomjúhozta a vért, de nem kímélte a vért — s nem ismert könyörületet. Csak a célt látta s az akadálynak pusztulnia kellett. «Sire! Clarké tábornok nem tud Junot tábornokkal egyesülni az osztrák tüzérség borzasztó tüzelése miatt.» — «Foglalja el rohammal azokat az ütegeket!» — «De Sire! Minden ezred, amely közeledik a tüzelő üteghez, veszve van; mit parancsol, Sire?» — «Blőre! Előre!» — Serusier tüzérezredes Hadi Emlékirataiban következőleg vázolja az austerlitz-i csatát: «Abban a percben, hogy az orosz sereg megkezdte visszavonulását, nagy ügyelbajjal, de jó rendben, a tó jegén, Napóleon császár teljes vágatában száguldott a tüzérséghez. «Mit vesztegetitek az időt? — rikoltá. — Tüzeljetek rögtön kellős közepükbe, el kell őket

súlyeszteni; tüzeljetez a jégre!» Parancsa tíz percig teljesíthetetlen maradt. Hiába álltam magam is néhány tisztársammal egy halomra, hogy onnan vezessem a kívánt műveletet; golyóink és bombáink elsiklottak a jégen, anélkül, hogy be-törték volna. Ennek láttára egyszerű módszert használtam, hogy a könnyű haubitzokkal föl-felé tüzeltettem. A súlyos lövedékeknek majdnem függőleges lecsapása végre meghozta a kívánt hatást. Módszeremet mentem követték a szomszédos ütegek s szinte abban a pillanatban a tó vizébe temettünk néhány ezer orosz és osztrákot.»

Segédforrásai gazdagsága látszólag elenyészte-tett minden akadályt. «Ne legyenek itt Alpok» — monda és tökéletes utakat építtetett, amelyek fokozatos szerpentinekben vezettek át a legmere-dekobb magaslatokon át, úgyhogy Itália úgy megnyílt Parisnak, mint Franciaország bármely városa. S koronájáért kockára tette életét is. Ha egyszer elhatározta, mit kell tenni, azt tűz-zel-vassal hajtotta végre s érdekében megfeszítette minden erejét. Mindent merészelt, semmit se kímélt, se hadiszert, se pénzt, se csapatot, se tábornokokat s még önmagát sem.

Gyönyört okoz nekünk mindannak a látványa, ami a rendeltetését teljesíti, akár tejet adó tehén az, akár csörgőkígyó. S minthogy, az emberek nagy többségének véleménye szerint, a nemzetek közti viszálykodások elintézésének leghelyesebb módja a háború, Bonaparte bizonyára helyesen cselekedte, ha gyökeresen hadakozott. «A háború nagy alapelve — monda — az, hogy a sereg éjjel-nappal minden órában legyen kész a lehető legnagyobb ellentállást kifejtteni.» Sohasem taka-

rékoskodott hadiszerével, hanem az érc, a golyók, gránátok, kartácsok valóságos árját zúdította az ellenséges állásokra, hogy megsemmisítsen minden védekezést. Az ellentállás minden pontján összpontosította lovasságát, egyik századot a másik után vetette rá, túlerővel, az ellenségre, míg el nem söpörte egészen. Lobensteinnél, két nappal a Jena-i csata előtt ezt mondta egy lovas vadászrezedének: «Fiaim, ne féljete a haláltól; ha vitézül szembeszálltok velem, belekergetitek az ellenség soraiba.» A roham viharában önmagát sem kímélte. A végsőig feszítette erőit. Bizonyos, hogy Itáliában megtette a tőle telhetőt: megtett mindent, ami tőle telt. Olykor egy hajszal választotta el a végromlástól s személye már-már veszve látszott. Arcolenél a mocsarakba nyomták. Az osztrákok a kavarodásban elválasztották csapatától s csak kétségbeesett erőfeszítéssel tudták kimenteni. Lonatonál és egyebütt is már-már elfogták. Hatvan ütközetben vett részt s mégsem telt be vele sohasem. Minden diadalból új fegyvert kovácsolt. «Hatalmam összeroppanna, ha nem támasztanám alá új teljesítményekkel. Hódítás tett azzá, ami vagyok, így hát hódításnak kell fenn is tartani engem.» ő megnézte, mint minden bölcs ember, hogy éppannyi élet kell a megtartásra, mint az alkotásra. Folytonfolyvást bajban, veszedelemben vagyunk, az összeomlás szélén, s csupán leleményesség és bátorság menthet meg.

Tüzét azonban mérsékelte a leghidegebb észelyesség és pontosság. Bármily vakmerő volt is a támadásban, sebezhetetlen volt, azzal, hogy körülsáncolta magát. Igazi támadása sohasem a bá-

torság ihletéből folyt, hanem számítás eredménye volt. Szerinte az a legjobb védekezés, ha mindig mi támadunk. «Nagyravágyásom — mondja — csakugyan erős volt, azonban hűvös természetű.» Las Casas-szal való beszélgetéseiben megjegyezte: «Ami az erkölcsi bátorságot illeti, ritkán találkoztam olyannal, amit «hajnali kétórai bátorság»-nak nevezek, t. i. az elő nem készített bátorsággal, amelyre váratlan alkalmakkor van szükség s amely a legmeglepőbb eseményekkel szemben is teljesen szabad ítéletet és határozást biztosít az embernek.» Nem habozott kijelenteni, hogy benne kiválóan nagy mértékben van meg ez a «hajnali kétórai bátorság» s hogy vajmi kevés emberrel találkozott, aki ereszt fölvehette vele a versenyt. Minden a számításai pontosságától függött s a csillagok sem lehettek pontosabbak, mint az ő aritmetikája. Személyes figyelme kiterjedt még a legapróbb részletekre is. «Montebellónál meghagytam Kellermannnak, hogy támadjon nyolcszáz lovassal s ő ezekkel az osztrák lovasság szemeláttára elvágott hatezer magyar gránátost. Ez a lovasság mintegy fél league-re* volt s negyedórára volt szüksége, hogy a veszélyeztetett pontra érkezzék; az volt a tapasztalatom, hogy mindig ezek a negyedórák döntenek el a csata sorsát.» — «Bonaparte, mielőtt megütközött, igen keveset törődött azzal, mit kell tennie diadal esetén, ellenben sokat gondolkozott azon, mi a teendője, ha balszerencse találja érni.» Ugyanez a bölcsesség és jó érzék jellemzi minden maga-

* 1 «league = 3 British mile = kb 4.83 km. Tehát ez esetben a távolság kb 2.5 km volt.

tartását. Az utasítás, melyet titkárjának a Tuileriákban adott, megérdemli a fölemlítést: «Éjjente lehetőleg ritkán lépjen be szobámba. Föl ne keltsen, ha jó közlem valója volna, mert az nem sürgős. Ellenben, ha rossz hírekkel jön, rögtön ébresszen föl, mert akkor egyetlen pillanatot sem szabad veszíteni.» Hasonló túlzásig menő gazdaságosság vezette az itáliai hadjáratban mint tábornokot terhes levelezése tekintetében. Megparancsolta Bourrienne-nek, hagyjon kibontatlanul minden levelet három hétig s azután megelégedéssel látta, mily nagy részük elintéződött önmagától s nem igényelt már választ. Munkateljesítménye rengeteg volt s túlszárnyal minden ismert emberi munkabírást. Volt elég dolgos király a világon Odysseustól Oraniai Vilmosig, de egyikük sem végezte tizedrészét sem annak, amit ez az ember földolgozott.

Napoleon e természeti adományokon fölül rendelkezett még azzal az előnnyel is, hogy szegénysorsú családból származott. Későbbi napjaiban ugyan elég gyöngé volt, hogy koronáihoz és rendjeleihez szerette volna még a főrangú származást is: mindazonáltal tudta, mivel tartozik szigorú neveltetésének és nem titkolta megvetését a született királyok és az «örökletes szamarak» iránt, ahogy a Bourbonokat durván titulálta. Ő mondta róluk, hogy «számkivetésük alatt nem tanultak semmit; nem felejtettek el semmit.» Bonaparte átment a katonai szolgálat minden lépcsőfokán, de polgár is volt, mielőtt császár lett és így volt kulcsa a polgársághoz is. Megjegyzései és értékelései a középosztálybeli jólétesültségére és helyes mértéktartására vallanak.

Akiknek csak dolguk akadt vele, úgy találták, hogy nem lehetett elámítani, mert éppoly jól tudott számolni, mint akárki. Ez kitűnik szentilonai emlékiratai minden részéből. Ha a császárné háztartása, palotái kiadásai következtében jókora adósság gyülemlett össze, Napóleon személyesen vizsgálta át a számlákat, rájött a dupla krétára s a tévedésekre s tekintélyes összegekkel szállította le a követeléseket.

Legnagyobb fegyverét, különösen a tőle vezetett milliók szemében, reprezentatív jellegének köszönhette. Annak, hogy Franciaországot és Európát képviseli s ilyen minőségében érdekel minket. Mint vezér és király a forradalommal, vagy a dolgozós néptömegek érdekével áll és bukik, amelyek szervükre és vezérükre találtak benne. Fölsismerte a társadalmi érdekeket, a munka értelmét és értékét és természetesen szegődött a pártjához. Tetszik nekem az az eset, amelyet egyik szentilonai életrajzírója említ föl. «Midőn egyszer Balcombené asszonnyal sétált, egy pár szolgáló súlyos ládákat cipelve ment arra s Balcombené asszony meglehetősen ingerülten követelte tőlük, térjenek ki. De Napóleon közbevetette magát: «Asszonyom, vegye tekintetbe terhüket!» A császárság idején nagy gondot fordított a főváros piacainak javítására és szépítésére. «A piac — úgymond — a köznép Louvreja.» A mesterművek közt, amelyek túléltek őt, ott vannak nagyszerű utai. Csapatait eltöltötte tulajdon szellemével s köztük és közte a szabadság és bajtársi együttérzés egy neme fejlődött ki, amelyet udvarának ceremóniája nem engedett meg közte és tisztjei között. Seregei azután olyan dolgokat

vittek végbe, minőkre mások képtelenek voltak volna. Csapataihoz való viszonyának legjobb bizonyossága napiparancsa az austerlitz csata reggelén, amelyben megígérte nekik, hogy a tűz vonalon kívül fog tartózkodni. Ez a kijelentés, amely épp a visszája annak, amelyet a tábornokok a katonáknak a csata előtt rendszeren tenni szoktak, jól megvilágítja a serege odaadó ragaszkodását vezére iránt.

Ámbár tehát részletekben is megvan az azonosság Napóleon és a néptömegek közt, igazi ereje a tömegek abban a meggyőződésében rejlik, hogy Napóleon az ő génuszuk és céljaik, törekvéseik képviselője volt, nemcsak akkor, ha nekik udvarolt, hanem akkor is, ha ellenőrizte, sőt még ha meg is tizedelte őket toborzásai révén. Csak oly jól tudott ő is filozofálni a szabadságról és egyenlőségről, akár bármely francia jakobinus s ha célozhattak az évszázados kékvérre, amely Enghien herceg kivégzésével ontatott, így vélekedett: «Az én vérem sem pocsolya víz!» A nép érezte, hogy a trónt már nem foglalja el többé s a földet nem szívja ki a «legitim» osztály kis csoportja, amely teljesen elzárkózott a föld gyermekeivel való bármely közösségtől s csak a társadalom egy rég elfedett állapota eszméit és babonáit iparkodik fenntartani. Az uralkodó osztály egy ilyen embere helyett az ő lelküktől lelkezett, velük közös tudású és gondolkozású férfiú székelt a Tuileriákban, s igazában megnyitotta nekik és gyermekeiknek a hatalom és bizalom minden áldását. Az álmos, önző politikának, amely egyre csak lefokozta, megszorította az ifjúság lehetőségeit, véglegesen befellegzett s a

terjeszkedés és vágynak napjai virradtak meg. Megnyílt a pálya minden emberi tehetségnek és tettnek; s megannyi ragyogó pályabér csillogott az ifjú és tehetséges ifjúság szeme előtt. A megvénhedt, vashékóba szorított, feudális Franciaország egy ifjú Ohiová vagy New-Yorkká változott s még azok is, akik közvetlenül szenvedtek az új uralkodó szigorúságtól, megbocsátottak neki, tekintettel a katonai rendszer szükségyszerű keménységére, amelynek hála elűzhették az elnyomóikat. S még akkor is, midőn a nép többsége elkezdte kérdeni, vájjon igazában mit is nyertek azzal szemben, hogy új uruk a végsőkig kimerítő ember- és pénzáldozatokat követelte meg tőlük — az ország minden rangú, rendű tehetséges emberei valahányszor az ő pártjára keltek és mint természetes pátronusokat vették védelmükbe. 1814-ben, amidőn tanácsolták neki, hogy keressen támaszt a főrangú osztályokban, Napóleon így szólt a környezetéhez: «Uraim, az én helyzetemben az én egyedüli nemességem a külvárosok közönséges népe!»

Napóleon felötlése találkozott ezzel a természetes várakozással. Helyzetének szüksége azt követelte, hogy szívesen lásson minden tehetséget és helyezze el bizalmi állásokban s érzése is egybeesett ezzel a politikával. Mint minden magasabbrendű, ő is vágyakozott igazi férfiak és társak s az után, hogy erejét összemérje más mesterekével s türelmetlenül bánt el a hóbortosokkal s gyengeelméjűekkel. Itáliában is embert keresett s nem talált. «Szent Isten!» — monda — «milyen ritka az igazi ember! íme, Itáliát 18 millió lakja s én csak nagy ügyel-bajjal találtam kettőt: —

Dandolot és Melzit.» Későbbi éveinek tapasztalata korántsem öregbítette az emberfajta iránt való tiszteletét. Egy keserű percében ezt mondta egyik legrégebbi barátjának: «Az emberek megérdemlik a megvetést, amellyel eltöltenek. Derék republikánusaim ruhájára elég valami arany paszomántot varratnom s mindjárt azzá vedlenek, amiknek akarom.» A könnyű fajsúlynak ezzel a megvetésével azonban közvetve azoknak adózott tisztelettel, akik derekasságukkal kiérdemelték méltánylását, nemcsak ha barátai és segítőtársai közé tartoztak, hanem amikor ellent is álltak akaratának. Nem tehette egy sorba Foxot, Pittet, Carnot-t, Lafayette-et, Bernadotte-ot udvara ingó nádszálaival s a becsmérlés ellenére, melyet rendszeres önzése sugallt nagy hadvezérei ellen, akik vele s neki aratták diadalaikat, bőséges elismerésben részesítette Lannes-t, Duroe-ot, Kleber-t, Dessaix-t, Masséna-t, Murat-t, Ney-t és Augerau-t. S bár pátronusuknak s szerencsájük megalapozójának érezte is magát, ha azt mondta is: «Én iszapból gyártom a tábornokaimat!» — még sem titkolhatta megelégedését azon, hogy vállalatai nagyságához mért, méltó segítőtársakra talált. Az oroszországi hadjáratban oly nagy hatást tett reá Ney tábornagy bátorsága és ereje, hogy erre a kijelentésre ragadta: «Kótszáz millióm van ládáimban, de szívesen odaadnám Ney-ért.» Több marsalljáról írt jellemrajzai nagyon pontosak s ha nem is elégitették ki a francia tisztek olthatatlan hiúságát, kétségtelenül igazak lényegükben. S valóban, uralkodása alatt mindenfajta érdem méltánylásra talált. «Én ismerem» — monda — «valamennyi tábornokom mélyjártatát.» Minden

természetes tehetség biztos lehetett, hogy kedvező fogadtatásra talál udvarában. Korábban tizenkét ember emelkedett föl közkatonai sorból királyi, tábornagi, hercegi, vagy tábornoki méltóságra s az általa alapított Becsületrendet nem családi összeköttetések révén, hanem csakis személyes érdemért adományozta. «Ha a katonák már megkapták a tűzkeresztséget a harcmezőn. szememben mind egyenrangúak.»

Ha az, aki természettől fogva király, elnyeri a királyi címet és méltóságot is, ez mindenkinek tetszik. A forradalom a st. Antoine külváros izmos népességét és az összes lovászyerekeket és hajósinasokat följogosította arra, hogy Napóleont úgy tekintsék, mint húsából való húst s az o pártjuk kreatúráját: ám e nagy tehetség sikerében van valami, ami általános rokonszenvet is biztosít neki. Mert minden eszes ember érdekében áll, hogy az értelem és szellem győzelmet arasson a butaságon és bitorláson s mint értelmes lények úgy érezzük, mintha villamos áram tisztítaná meg a levegőt, ha értelmi erők túltesznek anyagi erőkön. Mihelyt lehámozzuk a helyi és esetleges járulékokat, úgy érezzük, hogy Napoleon érettünk küzd s arat derekas diadalt; ez az erős gőzgép a mi javunkra dolgozik. Mindaz, ami feltüzeli képzeletünket, amidőn áthágja az emberi ügyesség s képességek rendes határait, csodamód fölemel és fölszabadít. Mily hatalmas koponya, amely fejedelmi fensőséggel fontolja meg és dönti el az ügyek egész sorát s oly tömegét hozza működésbe a ható erőknek! Mily szem, amely áthatol egész Európán! Mily gyors feltaláló képesség! Mily kiapadhatatlan erőforrás! Mily események!

Mily romantikus festmények! Meglepő helyzetek! Amikor az Alpokat kémleli, midőn a nap leszáll a szicíliai tengerbe; amidőn a csapatait csatasorba állítja a piramisok alatt s így buzdítja: «Ezeknek a piramisoknak csúcsáról negyven évszázad tekint le reátok!» — amidőn átgázol a Vörös-tengeren s a Suezi öblön. Ptolemais partvidékén gigászi tervek izgatják: «Ha Acre eleseti volna, megmásoltam volna az egész világ ábrázátát.» Hadserege az austerlitz-i csata előestéjén, mely császárrá avatásának évfordulója volt, negyven zászmányul ejtett zászló bokkrétájával ajándékozta meg. Egy kicsit talán gyermekes örömei lelt abban, hogy éles világításban hozza össze az ellentéteket; mint midőn kedvét találta abban, hogy Tilsitben, Parisban vagy Erfurtban az előszobájában várakoztasson meg királyokat.

Az emberek egyetemes gyengeelméjűsége, háttározatlan és tunya nembánomsága mellett nem érezhetjük s mondhatjuk magunkat eléggé szerencséseeknek, hogy ezt az erős és tettekes hőst a magunkénak vallhattuk, aki megmutatta nekünk, mily sokat lehet véghezvinni merőben olyan erővel és erényekkel, mikkel kisebb fokban, minden ember rendelkezik, mint pl. pontossággal, személyes figyeléssel, bátorsággal, gyökeres elhatározással s tettel. «Az osztrákok — úgy mond — nem ismerik az idő értékét.» Korábbi éveiben az eszélyesség példaképének látom. Hatalmát nem valami vad, vagy különc erő adja meg, nem vad ihlet, mint a Mahomedét; nem a meggyőzés ereje, hanem az, hogy a józan ész érvényesítette minden alkalommal, ahelyett hogy szabályokhoz és szokásokhoz ragaszkodott volna.

Az ő példája ugyan arra tanít, amire az erély mindig tanít, hogy t. i. mindenütt nyílik számára tér. A gyáva kétségek mily tömegére követel az ember élete választ. Amidőn ő fölbukkant, minden katona-főember azt a hitet táplálta, hogy a háborúban már nem akad új dolog, amint manapság meg azt hiszik, hogy már semmi újra nem lehet vállalkozni sem a politikában, sem az egyházban, sem a tudományokban, sem iparban, kereskedelemben, mezőgazdaságban vagy társadalmi szokásainkban s erkölcsünkben s amint minden kor társadalma azt hitte, hogy a világ kimerült már az élet által. Ám Bonaparte jobban tudta a dolgot, semmint a társadalom, sőt mi több, ő tudta azt is, hogy jobban tudja. Úgy tartom, minden ember jobban tudja, mint cselekszi. Tudja, hogy az intézmények, mikkel olyan nagyra vagyunk, csak jární tanító gyerekkocsik és játékszerek. De ha nem bíznak sejtelveikben! Bonaparte azonban rábízta magát tulajdon érzékére s csöppet sem törődött a másokéval. A világ az ő újításaival szemben úgy viselkedett, már amint minden újítással szokott viselkedni, t. i. végtelen ellenvetéseket tett, tornyosította az akadályokat: ám Napóleon elfricskázta az ő ellenvetéseiket. «Ami a szárazföldi sereg vezérének útjában igazán nagy akadályt idéz elő: az az a szükség, hogy annyi embert és állatot kell élelmezni. Ha rábízta ezt a biztosaira, meg se tud mozdulni, s minden vállalkozása dugába dől» — mondja. Józan esze jó példája az is, amit az Alpok télen való áthágásáról mond, szemben azok bizonykodásával, akik szerint ez az átkelés télen lehetetlen: «A tél nem a legked-

vezőtlenebb évszak magas hegyek áthágására. A hó ilyenkor kemény, az idő megállapodott s mitsem kell tartani a lavinától, ami az egyedüli számbaveendő veszély az Alpokban. Itt a magaslatokon sokszor igen szép napok vannak decemberben; kemény hideg, a lég végtelen nyugalmával.» Olvassuk hozzá még arról adott beszámolóját, mint nyerte meg csatáit: «Minden ütközetben beáll egy időpont, amikor a legvittezebb csapatok is, a legnagyobb erőfeszítés után, hajlanak a megfutamodásra. Ezt a pánikot a saját bátorságukba vetett hit megingása okozza s elég egy kis alkalom, ürügy, hogy önbizalmunkat helyreállítsuk. A művészet már most abban áll, hogy fölkeltsük ezt az alkalmat; kieszeljük ezt az ürügyet. Arcolénál huszonöt lovassal nyertem meg a csatát. Megragadtam ezt az ernyedtt pillanatot, minden emberem kezébe trombitát nyomtam és ezzel a maroknyi haddal vívtam ki a diadalmas napot. A két sereg két szembekerülő test, amely egymást megfélemlíteni iparkodik: percnyi pánik áll be s ezt a percet kell előnyünkre fordítani. Ha valaki már sok ütközetben vett részt, hamarosan felismeri ezt a pillanatot: olyan könnyű ez, mint a számtanban az összeadás.»

A XIX. századnak ez a követe adományai felől még az általános témákról való spekulatív gondolkodás képességével is dicsekedett. Szeretett ide-oda csapongani a gyakorlati, irodalmi és elvont kérdések seregén. Véleménye mindig eredeti és célszerű, találó. Egyiptomi expedícióján az volt a szokása, hogy ebéd után három vagy négy emberrel fölállítatott egy tételt s ugyanannyi embert állított szembe, hogy azt ellenézzék, ő adta meg a tárgyat s a vita vallási, kor-

mányzati és hadművészeti kérdések körül forgott. Egy nap azt vitatta meg, vajjon a többi bolygó lakott-e? Másszor a világ fennállásának korát tűzte ki. Majd azt a tételt állította föl, vajjon mi a föld elpusztulásának valószínű módja, vajjon víz vagy tűz fogja-e végromlását okozni. Ismét máskor a sejtelmek beválásáról vagy hamisságáról s az álmok magyarázatáról rendezett vitát. Nagyon szeretett a vallásról beszélgetni, így pl. 1806-ban Fournier-vel, Montpellier püspökével. Két pontban nem tudtak megegyezni, t. i. a pokol és az egyház ölen kívül való üdvözülhetes kérdésében. A császár elmesélte Josephine-nek, hogy e két pont körül úgy hadakozott, mint maga a sátán, mert a püspök is kérlelhetetlen volt. A filozófusoknak szívesen sorolta föl mindazt, amit a vallás, mint emberek és korok alkotása ellen, föl szoktak hozni, ám azért a materializmusról hallani sem akart. Egy szép éjszaka a hajó fedélzetén, a materialista szóharc fegyvercsörgetése közben rámutatott a csillagokra, mondván: «Urak, beszélhetnek, ameddig kedvük tartja, de kérem, ki teremtette mindezeket?» Gyönyört talált a tudósokkal való beszélgetésben, különösen ha az a tudós Monge és Berthollet volt, ám az írókat lebecsülte, mivelhogy «ők frázisgyártók». Kedvelte az orvosi tárgyakat is s kezelő orvosait nagyra becsülte, így pl. Corvisart-t Parisban és Antonomarchi-t Szt. Hónán. «Higye meg nekem — monda ehhez — jobban tennők, ha elhagynók mindezeket az orvosszereket. Az élet olyan vár, amelyet igazában sem ön, sem én nem ismerünk. Miért tornyosítsunk akadályt a védelme útjába? Az ő

saját eszközei többet érnek, mint az Ön laboratóriumának minden készüléke. Corvisart nyíltan megegyezett velem abban, hogy az Önök mindenféle kotyvalékai fabatkát sem érnek. Az orvostudomány bizonytalan előírások gyűjteménye, amelyek, végső eredményükben az emberiségre inkább végzetesek, semmint üdvösek. Víz, levegő, tisztaság, ezek az én gyógyszeráram főcikkei.»

Emlékiratai, miket Szt. Ilona-szigetén gróf Montholonnak és Gourgaud tábornoknak mondott tollba, nagyértékűek, ha le is vonjuk belőle azt, amit őszintesége hiányának rovására kell írni. Megvan benne az egészséges erő s a tudatos fölény. Csodálom azt az egyszerűséget és világosságot, amellyel csatáit előadja — jó elbeszélő, aminő Csesar. Csodálom jóindulatú és eléggé tiszteletadó véleményét Wurmser tábornagról s egyéb ellenfeleiről s változatos tárgyaihoz egyenlő ügyesen alkalmazkodó stílusát. A legkellemesebb részletnek az egyiptomi hadjárat rajzát tartom.

Voltak órái, miket a gondolkodásnak és bölcselkedésnek szentelt. A pihenés köreiben, úgy a táborban, mint a palotában, Napóleon lángelméjű embernek mutatkozik, akit az igazságnak veleszületett szomjúsága vezet elvont kérdésekre s aki eközben ugyanolyan heves beszéddel él, aminőt a háborúban szokott meg. Tudta élvezni a fantázia minden leleményét, a regényt, a *bon mot-t* éppúgy, mint a hadjárat strategemáját. Szerette Josephine-t és udvarhölgyeit egy el-sötétített teremben megborzongatni valami kitalált rémhistóriával, amelynek hatását hangja és drámai ereje fokozta.

Én Napóleont a modern társadalom középosztálya ügyvivőjének vagy szószólójának nevezem; azon tömeg szószólójának, amely betölti a piacokat, boltokat, bankokat, gyárat, hajókat, azt a modern világot, amelynek életcélja a gazdagság, ő volt az agitátor, a megkötő rendszabályok leromboló gyökeres javítás, a liberális, a radikális, az eszközök föltalálója, ajtó és piacok megnyitója, a monopóliumok és visszaélések felforgatója. Természetes, hogy a gazdagok és arisztokraták nem szerették őt. Szembehelyezkedett vele: Anglia, a tőke középpontja s Eóma és Ausztria, a hagyományok és ősi nemzetségek középpontja. Egyrészt a tunya és konzervatív osztályok megdöbbenése, a római conclave véüeinak s vénasszonyainak örült rémülete, — akik kétségbeesésükben akár izzó vasba is belefogóztak volna, az államférfiük hiú iparkodása, hogy elszórják és elámítsák, Ausztria császáranak hasztalan vesztegetési kísérlete, másrészt pedig mindenhol, a fiatal, lelkes, tetterős férfiak természetes ösztöne, amellyel a középosztályból mint óriást kiemelték: történetét ragyogóvá és lebűvölővé teszik. Megvoltak benne választóinak tömegeirényei, de megvoltak bűnei is. Szomorúan látom a fényes festmény visszáját. De hisz az a végzetes tulajdonság, amelyet a vagyonra törekvés közben fölfedezünk, az, hogy ez a vagyonhajsza csalékony s azért az érzés elfojtásával vagy legalább gyöngülésével kell megfizetni. S így elkerülhetetlen, hogy ne találjuk meg ugyanezt a mi történetünk hőisében is, aki egyszerűen egy fényes pályát tűzött ki magának élete céljául, anélkül, hogy az eszközök megválasztása tekin-

tétében előre kötelezettséget vállalna vagy aggályoskodnék.

Bonaparte feltűnően híjával volt a nemes érzelmeknek. A világ legműveltebb korának és népének legmagasabb helyre helyezett egyéniségében, íme, a legköznapibb igazság- és tisztességérzet érdeme sem volt meg. Igazságtalan a tábornokaival szemben: önző, kisajátítja dicsőségüket, eltulajdonítja Kellermann, Bernadotte nagy tetteinek érdemét; addig intrikál, míg a benne bízó Junot-t reménytelen csődbe kergeti, csak hogy távortartsa Paristól, mert bizalmaskodó modora sérti trónjának újsütetű büszkeségét. Mődfellett hazudik. Hivatalos lapja, a *Moniteur* s minden harctéri jelentése közmondásossá vált arról, hogy csak azt mondja, amit Napóleon el akart hitetni az emberekkel s ami még rosszabb: korai vénségében, ott gubbasztva magános szigetén, egész hidegvérrel hamisította meg a tényeket, adatokat, jellemzéseket s a világtörténelmet színpadi hatásra állította be, mert ezt szerette, mint minden földije. Minden cselekedetet, amely nemeslelkűséget lehelne, megmérgezi az ő számító volta. Szerencsecsillag dicsőségszomja, a lélek halhatatlanságáról szóló elmélete mind, mind olyan franciás! «Kell, hogy kápráztassak és bámulatot ébresszek. Ha megadnám a teljes sajtószabadságot, hatalmam három napig sem tartana.» A nagy dobot ütni: ez a legkedvesebb célja. «A nagy hír annyi, mint: nagy lárma, mentől nagyobbat ütünk, annál messzebbre hallik. Törvények, intézmények, emlékek, nemzetek: mind esendők; ám a nagy hír tart és még századok múltán is visszhangzik.» A halhatatlanság, az ő

elmélete szerint, merő hír. A befolyásról szóló tana sem valami hízelgő: «Az emberi tetteknek csak két rugója van: az érdek és a félelem. A szeretet együgyű képzelődés, higgyék meg nekem. A barátság pusztán név. Én senkit sem szeretek. Még testvéreimet szeretem: talán, merő szokásból s mert bátyám, szeretem egy kicsit Józsefet s szeretem Duroc-ot; de miért? Mert jelleme kedvemrevaló: merev és határozott s úgy hiszem, ez a fickó sohasem ejtett életében egy könnyet sem. Tudom nagyon jól, hogy nincsenek barátaim. Amíg az vagyok, ami ma vagyok, annyi az úgynevezett barátom, amennyit csak akarok. Hagyjuk az érzékenységet az asszonyokra: a férfinek ellenben erős szívűnek és vasakarátúnak kell lennie; máskülönben nem való se a háborúra, sem a kormányzásra.» Egyáltalában nem ismert aggályt. Hajlandó lett volna lopni, rágalmazni, gyilkolni, fojtogatni, mérgezni, ha az érdeke úgy kívánta. Nem volt benne nemeslelkűség, hanem csupa közönséges gyűlölet; végtelenül önző, álnok volt. A kártyában csalt; határtalanul szószátyár; az idegen leveleket fölbontogatta s gyönyörködött gyalázatos rendőrsége praktikáiban s megalégedéssel dörzsölte kezeit, ha el tudott csípni valami bármily csekély titkot a környezete férfiairol vagy asszonyairól, ilyenkor azzal hancegve, hogy ő «mindent tud». Beleártotta magát a nők ruhájának szabásába s inkognitóban leste az utca éljenceit s magasztalását. Modora parlagi volt. Az asszonyokkal alrendű bizalmaskodással bánt. Szokása volt a fülük cimpáját és orcájukat megcsipkedni, ha jó kedvében volt s utolsó napjáig szerette jól meghúzni a férfiak fülét és pofaszakál-

lát, oldalba bökní őket s durva tréfát űzni belőlük. Azt persze nem lehet rábizonyítani, hogy a kulcslyukon hallgatózott volna, vagy ha tette, óvatosan tette. Szóval: ha fenekére hatoltál min-dennek a hatalmi és fénykörnek: nem találsz ott gentlemant, hanem szemfényvesztőt és gazfickót, aki tökéletesen megérdemli a *Jupiter Scaepin*. vagyis mondjuk, a Csirkefogó Jupiter díszítő jelzőt.»

Amidőn az imént leírtam a két pártot, amelyre a mai társadalom oszlik: t. i. a demokrata és konzervatív pártot, azt mondtam, hogy Bonaparte a demokratákat képviseli, vagyis ajj gazdasági tevékenységet folytatók pártját, szemben a konzervatív párttal. De még nem mondtam meg, pedig az lényeges, hogy ez a két párt csak úgy különbözik egymástól, mint a fiatal az öregtől. A demokrata fiatal konzervatív; a konzervatív öreg demokrata. Az arisztokrata a megérett és meghiggadt demokrata, mert mindketten a magántulajdon legmagasabbra értékesítésének alapján állanak; csak hogy az egyik azt megszerezni, a másik pedig megtartani iparkodik. Bonapartéről el lehet mondani, hogy pártjának egész történetét képviseli, — ifjúságát s hajlott korát s annak végzete, a költői igazságszolgáltatással együtt az ő tulajdon végzete. Az ellenforradalom, az ellenpárt még várja szervét és képviselőjét, akiben meg lesz a szeretet és valóban közérdekű átfogó célok kitűzése.

Itt ellenben egy kísérlettel van dolgunk, amelyet a Természet a lehető legkedvezőbb körülmé-

* Célzás Molière darabjára.

nyék közt arra nézve tett, mire képes az értelem ereje, lelkiismeret nélkül. Még sohasem lépett elő vezér ily tehetségekkel, ilyen fegyverzetben s még nem volt vezér, akinek ilyen segítőtársai és követői voltak volna. S mi volt az eredménye ennek a roppant nagy tehetségnek és hatalomnak, ezeknek a tengernyi hadseregeknek, fölperzselt városoknak, fölprédált kincseknek, a föláldozott embermillióknak, egész Európa elzüllesztésének? Semmi jó nem fakadt belőle. Minden eltűnt nyomtalanul, elpárolgott, mint az ágyúnak füstje. Csonkábban, szegényebben, gyengébben hagyta hátra Franciaországot, mint aminőnek találta s a szabadságért folytatott harcot újra kellett kezdem. Vállalkozása, alapelve szerint, öngyilkos volt. Franciaország igájába szegődött; szolgálta életével, vérével, minden vagyonával mindaddig, valamíg azonosítani tudta őt az érdekeivel, ám midőn az emberek azt látták, hogy a győzelemre új háború, a seregek szétrombolására új toborzás következik s akik olyan elkeseredetten harcoltak, sohasem érnek közelebb a jutalmukhoz, mert hisz sohasem élvezhették, amit kerestek, nem nyugodhattak ágyban, párnák között, nem páváskodhattak kastélyaikban: akkor ezek az emberek elhagyták őt. Rájöttek, hogy mindent elnyelő önzése halálos minden más emberre. A villamos rajához hasonlított, amely a rázkódások egész sorát okozza annak a testében, aki megfogja s ez görcsbe húzza kezét, hogy nem bírja kinyitni s az állat folyton újabb s erősebb áramot bocsát belé, míg csak végkép meg nem bénítja s meg nem öli az áldozatát. Ugyanígy szűkítette, szegényítette, szította ki ez a szertele-

nül önző ember mindazok erejét és életét, akik szolgálták és Franciaország és Európa általános kiáltása ez volt 1814-ben: elég volt belőle: *«assez de Bonaparte!»*

Nem ő volt ennek az oka. ő csak azt élte ki és hajtotta keresztül erkölcsi principiumok nélkül, ami benne volt. Ám a dolgok természete, az emberiség és világ örök törvénye keresztelte az utait és okozta bomlását; s akár millió hasonló kísérletet tesz a Természet, mindig ez lesz a végső eredmény. Akár tömegek, akár egyének kísérlik meg a merőben anyagias és önző célokat, megbuknak a kísérletükkel. A békés Fourier éppúgy hajótörést szenved, mint a romboló Napóleon. Civilizációnk, valamíg lényegében a tulajdon, a korlátok, a kizárólagosságok alapján áll, mindig ki lesz téve újabb káprázatnak, tévedésnek. Gazdagjaink továbbra is betegen hagjoiak; nevetésünkbe keserűség ürömé vegyül s borunk égeti a torkunkat. Csak az a Jó válik üdvünkre, amelyet nyitott ajtóknál élvezhetünk s amely mindenkinek egyaránt hasznos.

VIII.

GOETHE; VAGY: AZ ÍRÓ.

Úgy látom, a világ szervezetében különleges hely és szerep biztosított az író, vagy titkár számára, akinek az a dolga, hogy beszámoljon a mindenségben lüktető és munkálkodó élet csodálatos szellemének tevékenységéről. Az ő tiszte e tények észbevévése s a legkiválóbb és legjellemzőbb tapasztalatok kiválasztása.

A Természet megkívánja, hogy tudósítást írjanak róla. Sőt minden dolga köteles a tulajdon történetét megírni. A bolygót, a kavicsot árnyéka kíséri. A sziklagörgeteg barázdát, repedést hagy hátra a hegy testén; a folyó ágyat mos a földbe; az állat otthagyja csontjait a földrétegben; a páfrány és levél otthagyja szerény sírfeliratát a szénben. A hulló vízcsöpp domborművet váj a homokba vagy kőbe. Nem lehet egypárat sem lépni a hóban, vagy a mesgyn át, hogy a léptek térképe ne rajzolódjék ki többé-kevésbé maradó nyomokban. Az ember minden tette önmaga írja bele magát az embertársak emlékezetébe, tulajdon módjával és ábrázatával. A levegő tele van visszhangokkal, az ég jegyekkel, a talaj emlékjelekkel és följegyzésekkel s minden tárgy

beszédes intelmekkel az értelmes ember számára.

A Természetben szakadatlanul folyik ez az önlajstromozás, bélyegének rásütése a dolgokra. Beszámolója pontosan visszaadja a történeteket, nem told hozzá s nem vesz el belőle. De a Természet magasabbra is törekszik s az emberben olyasvalakit alkot, akinek tudósítása már több az egyszerű bélyeglenyomatnál: az eredetinek új és finomabb megformálása. Életeleven a tudósítás, amint az, amiről tudósított. Az emberi emlékezet mintegy tükör, amely, miután befogadta a környezet tárgyainak képeit, élettől elevenedik meg s új rendbe helyezi el őket. A magába vett tények nem hevernek benne tétlenül, hanem egyesek elfakulnak, mások viszont fölragyognak, úgyhogy csakhamar új festmény tárul elénk, amelynek kompozíciója legerősebb élmények elemeiből tevődik össze. Az ember együttműködésre teremt. Szereti magát közleni s ami mondókája van, ólomként nehezedik a szívére, valamíg csak el nem mondja. Ám a beszéd és közlés egyetemes örömén kívül sok ember szeretlen képességekkel terem rá erre az újjáalkotásra. Vannak emberek, akik egyenesen az írásra születnek. A kertész megóv minden dugványt, rügyet, barackmagot: az ő hivatása a palánták plántálása. Ugyanígy látja el a maga dolgát az író. Bármit lát, tapasztal, az modelnek ül festménye számára. Esztelenségnek tartja azt a balhítet, mintha volnának «leírhatatlan» dolgok is. Ő meg van róla győződve, hogy amit el lehet gondolni, azt előbb-utóbb meg is lehet írni s kész volna jelentést írni a Szentlélekről is, vagy

legalább megpróbálná. Nincs olyan széles, olyan finom, olyan drága, ami alkalmasan kerül a tolla hegyére, hogy azt ne akarná megírni. Az ő szemében az ember annyi, mint reporter és a mindenség az a lehetőség, amelyről reportot lehet írni. Beszélgetés, szerencsétlenség mind új anyagot szolgáltat neki, amint a szóbanlévő német költő monda: *Ein Gott gab mir zu sagen, was ich leide*. Lefölözi még a dühöt és szenvedést is. Hebeurgya cselekedetek árán megvásárolja a bölcs beszéd képességét. Kínzások, a szenvedélyek viharai mind csak duzzasztják vitorláját, ahogy a jámbor Luther írja: «Ha nyomnak a gondok, jól tudok imádkozni és prédikálni.» S ha meg akarjuk ismerni egynémely kitűnő költői fordulat eredetét, jusson eszünkbe Amurát szultán előzékeny-sége, aki leüttette egy pár pasának a fejét, hogy orvosa, Vesalius tanulmányozhassa a nyakizmok vonaglását. Az író botlásai is csak előkészítői győzelmeinek. Egy-egy új gondolat, lelki válság megtanítja, hogy mindaz, amit a külvilág dolgai-ból eleddig megtanult és megírt — nem maga a valóság, csak annak visszaütő hangja, híre. Mitévő legyen már most? Eldobja a tollát? Nem; ellenben elkezd írni a reásugárzó új fényben, hátha valahogyan mégis csak meg tud menteni az enyészettől egy pár igaz szót. A természet össze-esküszik vele erre a célra. Mindazt, amit el lehet gondolni, ki is lehet mondani s az kifejezését sürgeti, bármily durva és dadogó nyelv révén. Ha pedig nem tud alkalmat találni, akkor vár és tovább dolgozik, míg végre tökéletes akaratához idomítja s artikulált beszédhez juttatja.

A Természetnek ez a mindenütt tapasztalható

törekvése az utánzó kifejezésre: jellemző vonása s mégsem több a gyorsírásnál. Vannak magasabb fokok is és a Természet fényesebb képességekkel látja el azokat, akiket e felsőbb tisztre választott: előáll a tudósok vagy írók osztálya; azoké, akik összefüggést látnak ott, ahol a tömeg csak töredékeket lát s akik elrendezni törekszenek az egyes adatokat s megszerkeszteni a tengelyt, amely körül a dolgok külső kerete forog. A Természet nagyon szívéen viseli a gondolkozó ember vagy tudós létrejöttét. Ezt sohasem téveszti szem elől s előkészíti a dolgok eredeti alakításával. A tudós és író a természetnek nem valami eltűrt vagy esetleges jelensége, hanem szerves tényezője, birodalmának egyik rendje, osztálya, amelyet ősidők óta s örökre tervébe vesz és előkészít a dolgok bogozásával és szövésével. Sejtelmek, ingerek, ösztönök kiáltják, hogy «éljen!» A kebelben bizonyos tűz, melegség kíséri az eredeti igazság fölfogását, amely szellemi napként ragyog be a bánya aknáinak legmélyére. Minden gondolat, amely a lélekben földereng, ébredése percében hírül adja tulajdon rangját — vájjon merő szeszély, bogár-e vagy hatalom?

Ha eképpen ennek a képességnek megvannak az életre keltő okai, másrészt kellő szükséglet is várja, hívja. A társadalomnak mindenha kell valaki, az az egészséges ember, aki a kifejezés teljesen megfelelő mértékével tudja a monomániával fenyegető eszméket kellő vonatkozásba hozni viszonylataikkal. A nagyravágyó s bérenc előáll legújabb hókusz-pókuszával — legyen az vámtarifa, Texas-i kérdés, vasút, a római egyház kérdése, Mesmer tana, California s amidőn

kiszakítja a vonatkozásaiból, könnyen eléri, hogy elkápráztassa s megbolondítsa vele a tömeget s nem igazíthatja őket helyre, nem gyógyíthatja meg egy velük szembehelyezkedő másik tömeg sem, mert azt valamely hasonló fokú más szintén különleges őrültség tartja megszállva. Ha azonban valakinek megvan az átfogó szeme, hogy ezt az elszigetelt csodát vagy szörnyet visszatudja helyezni az ő igazi helyére, környezetébe, jelentőségére, — elfoszlik a délibáb s a közület visszatérő józan esze hálával adózik a megintőjének.

A tudós nincs kötve korhoz, azonban mégis kívánnia kell, hogy csakúgy, mint más ember, ő is jól legyen kortársaival. Pedig a felületes emberek bizonyos nevetséges színben látják a tudóst és író; ám ez nem baj, ha ez maga nem vet ügyet rá. Hazánkban a közbeszód és közvélemény csak a gyakorlatias embert magasztalja s a társadalom e szolid osztályait jellemző respektussal emlegetik mindenhol. A mi népünk egyetért Bonaparténak az ideológusokról nyilvánított véleményével. Az ideák — szerintük — a társadalmi rend és kényelme felforgatására vezetnek s végezetül megőri a birtokosukat. Közhit, hogy a New-Yorkból Smyrnába menő hajórakomány, az öt vagy tízezer gyári orsó beszerzésére szükséges részvényjegyzések után való futkosás, vagy a választók fölhajszolása, a vidékiek elfogultságának és tájékozatlanságának kihasználása a novemberi voksok megszerzése érdekében: mindezek gyakorlati s tanácsos dolgok!

Mégis, ha sokkal magasabb törekvésű tevékeny életet hasonlítok is össze a kontemplatív élettel,

nem nagyon merném határozottan az előbbit ajánlani. Az emberiségnek olyan nagy érdeke fűződik a belső megvilágosodáshoz, hogy sokat lehet felhozni a remete vagy szerzetes mellett, az ő gondolkodó és imádkozó életének védelmére. Minden cselekvőség adót fizet: a pártosság, heveség, megzavart lelki egyensúly adóját. Cselekedj kényed-kedved szerint, de a magad kárára és veszélyére teszed. Az emberekre túlsúlyosan nehezedik a tettük. Hol az az ember, aki cselekedett s aki ne volna cselekedetének áldozata és rabja. Amit tett, az kötelezi és kényszeríti, hogy újra tegye. Az első tett csak kísérlet volt, de szent és sérthetetlen szabály válik belőle. A lángelkű újító valamely rítusban vagy szövetségben testesíti meg lelkes vágyát, eszméjét s íme ő és barátai hovatovább a formákhoz tapadnak és elvesztik a lelkes vágyat, az eszmét. A quaker-ek megalapították a quaker-felekezetet, a shaker-ek az ő monostorukat és rezgő táncukat s bár mind a Szellemről locsog, nincs ebben semmi szellem, hanem csak ismétlés, darálás, amely egészen fonákja a szellemnek. S napjaink sem mutatnak újat. A lelkesedés dolgában határozott a visszaesés, de még az alsóbbrendű tevékenységek tekintetében is, amelyeknek csupán az a céljuk, hogy egyre kényelmesebbekké és gyávábbakká legyenek, a csalafintaság, a tolvaj és hazug cselekedetek, a gondolkodó és cselekvő képességet szétválasztó, az észet és érzést meggyalázó cselekedetek tekintetében is csak aljasodás tapasztalható. Az indiai szent könyvek mondják: «Csak gyermekek és tanulatlanok beszélnek külön-külön gondolkodó és cselekvő tehetségről. Pedig ez a

kettő egy, mert mindkettő egyazon célt követi s azt a helyet, amelyet elnyernek az egyik követői, elnyerik a másikéi is. Csak az lát, aki látja, hogy a gondolkodó és a cselekvő tanítása egy és ugyanaz.» Mert minden nagy cselekedet kell hogy vonatkozásban legyen a szellemi világgal. A tett mértéke az az érzés, amelyből származik. A legnagyobb cselekedet is könnyen eredhet a leg-egyéni körülményből.

De ez az ócsárlás nem a vezérek, hanem csak alacsonyabbrendűek szájából szól. Az az izmos férfiú, aki a gyakorlati osztályok élén áll, osztályosa kora eszméinek és melegen rokonszenvezik a gondolkodók osztályával. A kitűnő emberekre nézve mindig a Talleyrand s vele a józan ész kérdése a helyénvaló; nem az a kérdés, hogy gazdag-e, van-e protekciója, jó érzületű-e, megvan-e a képessége erre vagy arra, részt vesz-e a mozgalomban, tagja-e a gyülekezetnek? — hanem csak az: *valaki-e* ő, képvisel-e valamit? Legyen jó a maga módján. Légy igaz és csodálatos, nem aszerint, amint ezt mi értjük, hanem, amint ezt te érted. A rátermett emberek nem kérdik, hogy valaki mire termett rá, hanem, hogy egyáltalában rátermett ember-e? A mester szereti a mestert s ezt nem köti ahhoz a feltételhez, vájjon szónok, művész, kézműves vagy király-e az illető.

A társadalomnak igazán nincs fontosabb érdeke, mint az írók osztályának boldogulása. S tagadhatatlan, hogy az emberek szívesen elismerik és üdvözlik is az értelmi tökéletességet. Mindamellet az író nem játszik köztük vezérlő szerepet. Ennek, úgy hiszem, ő maga az oka. A fontot fontszámba veszik. Volt idő, amikor ő szent

személy volt: Bibliát írt, első himnuszokat, vallási törvénykönyveket, eposzokat, tragikus énekeket, Szibylla-verseket, khaldeai jósigéket, lakonikus velős mondásokat, miket templomfalakra róttak. Minden szava színigazság volt s új életre sarkalta a nemzeteket. Könnyelműség és finyáskodás nélkül írt. Minden szava úgy állt előtte, mintha bele volna vésve égbe, földbe s a napot és csillagokat is csak ilyen jeleknek látta, egyéb s fontosabb szükségüket nem látta. Azonban ma, hogy részesülhetne az író kellő tiszteletben, ha maga sem tiszteli önmagát kellőleg, ha belevész a tömegbe? Ha már nem törvényhozó, hanem sykophanta, besúgó, aki mindjárt fejet hajt s behódol a léha közvélemény imbolygásainak? Ha orcátlan prókátorfogásokkal kell védelmeznie a hitvány kormányt; vagy kénytelen évszámra csaholni az ellenzékkel; vagy kénytelen közhelyes kritikákat, gyalázatos szennynovellákat firkálni; vagy, minden esetben, éjjel-nappal egy okos gondolat híján kell robotolnia anélkül, hogy az ihlet forrásából meríthetne?

Ezekre a kérdésekre némi választ kapunk, ha egy pillantást vetünk korunk irodalmi géniuszainak lajstromára. Ezek közt egy sem szolgál több tanulsággal, mint Goethe, a tudós és író erőinek és kötelmeinek képviselője.

Bonapartét, mint a XIX. századbeli nép külső életének és törekvéseinek képviselőjét írtam le. Kiegészítő másik fele, a kor költője, Goethe, aki teljesen otthonos ebben a században, szívja a levegőjét, élvezi gyümölcsseit, aki lehetetlen korábbi időkben, aki hatalmas képességeivel kiementi ezt a századot a gyöngeség vádjá alól,

amely, ő nélküle, bizony sújtaná ennek a korszaknak szellemi termékeit. Olyan időben tűnik föl, mikor az általános műveltség szerte terjedt s lesimított minden éles egyéni vonást; amidőn a hősi jellemek helyébe a szociális jólét és a munka egyesítése lépett. Nincs nagy költő, hanem csak költői írók tömege; nincs Columbus, hanem csak száz meg száz másodkapitány, útitávcsővel, barométerrel, leveskockával és sajtolt húskonzervvel felszerelve. Nincs Demosthenes, Chatham, hanem csak egy sereg ügyes parlamenti és törvényszéki szónok. Nincs próféta, sem szent, hanem csak theologiai szemináriumok. Nincs tudós, hanem csak tudós társaságok, olcsó sajtó, számtalan olvasóterem, könyvkölcsönző. Sohasem látunk ilyen tarka-barkaságot. A világ úgy terjeszkedik, mint Amerika kereskedelme. A görög vagy római életet s a középkori életet mint egyszerű és fölfogható ügyet látjuk, ám a modern életben oly sokaságát kell tekintetre vennünk a dolgoknak, hogy bizony belezavarodunk.

Goethe ennek a sokszerűségnek filozófusa volt. Százkezű, Argus-szemű, aki oly ügyes és szerencsés volt, hogy megtudta ragadni az események, adatok és tudományok e kavargó forgatagát s hála mozgékonyságának, könnyen tudott rajtuk uralkodni. Férfias szellem, akit nem nyugözött az életünket kéregként elborító konvenció sokfajta leple, aki finom kezével megeröltetés nélkül széttépi azt s erejét a Természet forrásából meríti, amellyel benső közösségben élt. S ami emellett a legkülönösebb: kis városban, törpe államban, levert államban élt s olyan korban, amidőn Németország éppenséggel nem vitt olyan vezető

szerepet a világban, hogy akár egy metropolis büszkeségével dagaszthatta volna fiai kebelét, mint ami a francia vagy angol — vagy egykoron a római és attikai — ember génuszát tüzelhette. S íme: múzsájában nyoma sincs a provinciális korlátoltságnak, ő nem helyzetének köszönhette, ami volt, hanem szabad és ellenőrző lángszellemmel jött a világra.

Heléna, vagyis *Faust* II. része az irodalomnak költészetbe áttett bölcselete; olyasvalakinek a műve, aki a világtörténelem, a mythologiák, filozófiák, tudományok és nemzeti irodalmak mestere, a mai tudás enciklopédikus modorában, nemzetközi összeköttetésben az egész Föld népességével. Aki kutatja az indiai, etruszk s minden egyéb kyklopsz-művészetet, a geológiát, vegytant, csillagászatot s mindezekből a birodalmakból bizonyos légies és költői jelleget merít, a dolgok sokaságánál fogva. A királyra tisztelettel néz föl az ember, azonban, ha résztvehetne a királyok kongresszusán, bizony a szem megengedné magának, hogy ne vegye föl olyan szabatosan mindegyikük sajátosságait. Ezek már nem vad, csodás énekek, hanem kimunkált formák, amelyekbe a költő nyolcvan év megfigyeléseinek eredményét öntötte. Ez a szemlélődő s kritikai bölcsesség a költeményt korának még igazibb virágjává avatja, önmaga keltezi magát. S az agg Goethe mégis költő, büszkébb babérú költő, mint bármely kortársa s bármennyire szenved a mikroszkópiában — mert bőrének mintha minden pórusa látna! — mégis egy hős erejével és bájával pengeti hárfáját.

A könyvet fölényes intelligenciája teszi oly

csodálatossá. Ennek a férfiúnak elméjében, mint olvasztó kemencében, őstípusokká és eszmékké oldódik föl a múlt, a jelen, vallása, politikája, gondolkozásmódja. Mily új mythológiákat hajóz be agya! A görögök szerint Nagy Sándor elment egészen a chaosig; Goethe is eljutott odáig, — csak más korban — sőt még azon túl is mert egy lépést tenni s épen érkezett vissza.

Bölcselkedésében szívet vidító szabadság van. A roppant látóhatár, amely velünk kering, fenéségét ráárasztja apró, konvencionális és kényszerű dolgokra is éppúgy, mint az ünnepélyes és díszes dolgokra, ő százada lelke volt. Bármily tudós is volt ez a század s bár népesedése, tömör szervezettsége, s pártjai fegyelmezése következtében tulajdonkép egyetlen felfedező' expedícióvá vált s bár a tények és vívmányok oly dús tömeget halmozta föl, amelyet eleddig még nem birt semmiféle tudós osztályozni: ennek a lángelmének voltak tágas kamarái, hogy mindezt eloszthassa, elraktározza. Megvolt benne az erő, hogy viszont egyesítse a szétvált atomokat tulajdon törvényeik szerint. Mai életünket a költészet mezébe öltöztette. Csupa apróság és részlet közegette fölfedezte az élet géniusát, a régi családfinta Proteust, aki tőszomszédságunkban fészkel s megmutatta, hogy a nehézkesség és próza, amelyet korunknak rovunk föl, csak egyik álarc: «Futása is csak álorcás jelem; — hogy bohó ruháját fölcserélte munkászubbonnyal és éppoly eleven vagy gazdag Liverpoolban s Hágában, mint egykor az volt Rómában és Antiochiában. Fölkereste köztereken és főutakon, fasorokban és szállókban s megmutatta, hogy még a

gondolkozás és gyakorlat legszolidabb birodalmaiban is ott ólálkodik ez a démoni hatalom; hogy minden közönséges, szokott dolog át meg átszövődik mythológiával és mesével; megszerkesztette minden szokás és gyakorlat, minden intézmény, eszköz családfáját, amely az emberi szervezetben gyökerezik. Végtelenül utált minden hozzávetést és üres szónoki frázist. «Gyanítgatást éppen eleget végezhetek én is; de ha valaki könyvet is ír, ne írjon egyebet, mint amit tud.» A legvilágosabban s leggazdaságosabban ír, inkább elhagy, semmint egy szó fölöslegeset írjon s mindig dolgot ad szavak helyett. Kifejtette a különbséget az antik és modern szellem és művészet között. Meghatározta a művészet célját és törvényeit. A legjobb fölvilágosítást adta eleddig a Természet dolgairól. Úgy tárgyalja, mint a Eégiség hét bölcs mestere tette s ha mit elhagy a francia módszerű tabellázás és széttagolás szempontjából, ezért kárpótol költészetével és humanitásával, amiket bizonyos erős tudományosság jellemmez. Valamely egésznek megragadására jobb a szem, mint a teleszkópok és mikroszkópok. Kulcsot szolgáltatott a Természet sok országába szellemének ritka egysége és egyszerűsége révén. Ez a Goethe vetette föl a modern növénytan vezető eszméjét, hogy a levél, vagy a levélrügy a botanikai egység, hogy a növény minden része csupán új feltételekhez alkalmazkodó átalakult levél s hogy ha a feltételeket megváltoztatják, a levél más szervvé és a más szerv ismét levéllé alakulhat. Hasonlómód a csont-tanban fölvette, hogy az egész csontváz egysége a gerincoszlop egy csigolyája s a fej csupán a legfelső csigolya át-

alakulása. A növény rügyről-rügy re fejlődik s végül virággá és maggá. Éppígy fejlődik a pántlikagiliszta, a hernyó ízről-ízre, míg a fejben végződik. «Az ember és a felsőbbrendű állatok a csigolyák rendszerére épültek s az erők központja a fej.» Az optikában elvetette a hét szín mesterseges elméletét s azt vitatta, hogy minden szín a világosság és sötétség különböző arányokban való vegyülése. Majdnem mindegy, mily tárgyról ír. Minden pórásával lát és szinte nehézkedési erő vonja az igazság felé. Ő meg is akarja valósítani, amit te csak mondasz. Gyűlöli a kicsinyeskedést s azt, hogy megismételje azokat a dajkameséket, mik ezer év óta tartják megszállva az emberek hitét. Pontosan szemügyre akarja venni, vájjon igazak-e. Megrostálja, mintha mondaná: azért vagyok itt, hogy e dolgok mértéke és bírása legyenek. Miért adjak nekik vaktában hitelt? Ennél-fogva, amit vallásról, házasságról, szokásokról, tulajdonról, papírpénzről, a hit korszakairól, a jelekről, szerencséről, sorsról s bármi egyébről mond, az mind feledhetetlenül elménkbe vésődik. Vegyük a legfeltűnőbb példáját annak az irányzatának, hogy igazoljon minden közhasználatú kifejezést. Az ördög minden kor mythológiájában nevezetes szerepet játszott. De Goethének nem kellett volna olyan szó, amely nem fedne dolgot. Ugyanezt a módszert jelzi ez is: «Sohasem hallottam büntényről, amelyet ne lettem volna képes elkövetni.» így ragadja torkon ezt a démont is. Való alaknak s modernnek kell lennie, európainak; előkelő úr módjára kell öltöznie, alkalmazkodnia kell a kor szokásaihoz, sétálnia az utcákon s otthonosnak kell lennie Bécs és Heidelberg

1820 körüli életében, különben nem is kell létrejönnie. Ehhez képest ki is vetköztette mythológiai mezéből, megfosztotta szarvától, lólábától, szigonyos farkától, kénköves s kéktüzű lehellettől. S ahelyett, hogy könyvekben és képeken tanulmányozta volna, saját lelkében kereste a típusát, a hidegség, önzés, hitetlenség minden árnyalatában, amely az emberforogatagban vagy a magánosságban ráborul az emberi lélekre s úgy találta, hogy ez arckép valóságát és ijesztő voltát növeli mindennel, amit hozzáadott s viszont mindennel, amit elvett belőle. Úgy találta, hogy ennek a kísértetnek, amely árnyékként ott lebeg az ember fölött, mióta ember van a földön, lényege tiszta ész, amely mindenkori irányzata szerint az érzékek szolgálatába szegődik. S ezzel bevitte az irodalomba Mephistophelesét, az első szervesen megalkotott alakot, amellyel ez az irodalom századok óta először gyarapodott ismét s amely eleven marad oly sokáig, mint Prometheus.

Nem szándékom Goethe számos művének elemzésébe belemenni. Ezek: fordítások, bírálatok, drámák, lírai s leíró versek, irodalmi naplók s jeles emberek arcképei. Ám el nem mulaszthatom, hogy a *Wilhelm Meister-t* kissé ne fejtegessem.

Wilhelm Meister regény a szó szoros értelmében, az első a maga nemében; csodálói a mai társadalom egyetlen rajzának nevezik, mintha egyéb regények, mint pl. a Scott-é, csak történelmi kosztümöket és külső körülményeket tárgyalnának, ez ellenben az élet lényegét, lelkét. Olyan könyv, melyet ma is fátyol borít. Nagyon intelligens emberek csodálattal és gyönyörködve olvassák, sőt sokan elébe teszik Hamletnek is, mint

egy igazi lángelme művét. Szerintem csakugyan nincs a századnak könyve, amelyet hozzá lehetne mérni finom édességre, újdonságra, eszmeigerjesztésre s arra nézve, mennyi és mily hatalmas igazságokkal jutalmaz, mennyi helyes és mély tekintéssel az életbe, szokásokba, jellemekbe; mennyi jó útmutatást ad az élet helyes vitelére, mennyi váratlan kilátást nyújt magasabb szférákba s amellet nyoma sincs benne üres retorikának vagy nehézkességnek. Rendkívül fölkelti a fiatal emberek kíváncsiságát, de bizony sokrészt kielégítetlenül hagyja azt. A könnyű olvasmányok kedvelői is csalódnak, akik azt hiszik, hogy az átlag-regények szokásos szórakozását fogják benne is találni. Másrészt azok is, akik azzal a magasabb reménnyel fognak olvasásába, hogy olvashatják benne a lángelme méltó történetét s azt, mint nyeri el verejtékes munkájáért és önmegtagadásáért a babért, ugyancsak joggal panaszkodhatnak. Nemrég egy angol regény került a kezembe, amely azt hirdette, hogy egy újkor s az ifjú Anglia pártjának politikai reménységét öleli föl s íme benne az erény és derekasság egyetlen jutalma: egy hely a parlamentben és a peer-i méltóság.* A Goethe regényének vége is sántít és erkölcstelen. George Sand a «Consuelo»-ban és folytatásában igazabb és méltóságosabb festményt adott. A történet folyamán a hős és hősnő jellemei túllépi az arisztokrácia konvencionális erkölcsi porcellán sakk-táblájának kere-

* Célzás D'Israeli (Lord Beaconsfield későbbi miniszterelnök) «Coningsby, vagy az új nemzedék» c. regényére. (1844.)

teit; elhagyják a társaságot és rendük szokásait; elvesztik vagyonukat; nagy eszmék s a legnemesebb szociális célok szolgálatába szegődnek s utoljára: a hős, aki középpontja és éltető kútforrása az emberi nem javára alakult legnemesebb társaságnak, már nem is felel tulajdon nemesi címére: az idegenül s rég elfeledtként hangzik a fülébe. «Csak ember vagyok — mondja — emberekért lélekzem s dolgozom!», még pedig szegényen és végső áldozatokat hozva. Ellenben a Goethe hősében oly sok a gyöngeség és tisztátalanság s oly rossz társaságba keveredik, hogy a higgadt angol közönségnek a mű sehogysem tetszett, amidőn fordításban eléje került. Pedig szinte zsúfolásig tele van bölcseséggel, világismerettel, az élet törvényeivel; alakja rajza oly élethű finom és könnyed, stílusában egy szó túlzás nincs, hogy a könyv örökre új és kimeríttetlen marad, s várnunk kell, hadd tegye meg a maga útját; addig vegyünk ki belőle annyi jót, amennyit csak tudunk s legyünk meggyőződve, hogy még csak éppen hogy megkezdte hivatásának gyakorlását s még millió és millió olvasónak kell üdvös szolgálatot tennie.

Tárgya egy demokratának átmenete az arisztokráciába, ezt a szót a legjobb értelmében véve. S ez a bevonulás nem alacsony, csúszó-mászó hátsóutakon történik, hanem a csarnok főkapuján. Természet és jellem segítik hozzá s a nemesi rangot a nemesek fenkölt gondolkozása és derekassága teszi reális értékévé. Nincs fenkölt gondolkozású ifjú, akit el ne bűvölne a könyv realitása, úgyhogy rendkívül ösztönzője úgy az értelemnek, mint a bátorságnak.

A lánglelkű és szent Novalis így jellemezte a könyvet: «íz-ig-vérig modern és prózai; a romantika teljeseen el van benne laposítva, éppúgy a Természet poézisa és a csodálatos elem is. Csupán hétköznapi emberi dolgokról szól: költői mezbe burkolt polgári és családi történet. A csodálatost kifejezetten csak képzelődésnek és rajongó álmodozásnak tünteti föl. . .» S mégis nem jellemző-e, hogy Novalis mihamar visszatért ehhez a könyvhöz, amely kedvenc olvasmánya is maradt élete végéig.

Ami Goethét a francia és angol olvasó előtt kitünteti, az egy olyan tulajdonság, amelyben osztozik nemzetével, t. i. az, hogy állandóan vonatkozásban áll a belső igazsággal. Angliában és Amerikában nagy a tisztelet a tehetség iránt s a közönség már azzal is beéri, ha azt a tehetséget valamely megállapodott vagy legalább is felfogható érdek, vagy párt alapján vagy azzal ellenzékben, gyakorolják. Franciaországban magát a szellem ragyogását élvezik. Ezekben az országokban a tehetséges emberek tehetségük szerint írnak. Elég, ha az értelmet foglalkoztatják, az ízlést gyönyörködtetik — ahány oszlopa a betűknek: annyi kedvesen és hasznosan eltöltött óra. A német intellektus híjával van a francia elevenességnek, az angol kiművelt gyakorlati érzéknek, az amerikai kalandosságnak; de van benne bizonyos becsületesség, amely sohasem nyugszik meg a felszínes előadással, hanem egyre ezt kérdi: «mi a célja?» A német közönség megköveteli az ellenőrző őszinteséget. Íme itt csakugyan eszme működik, de minemű? Mit akar vele az író? Honnan erednek, hová vezetnek mindezek az eszmék?

Nem csupán a tehetség teszi az író. Embernek, igazi embernek is kell lenni a könyv mögött, személyiségnek, aki születésével és rátermettségével kezeskedik a tanításokért, miket terjeszt s aki azért él, hogy a dolgokat így és ne másképpen lássa és állapítsa meg; aki ragaszkodik a tényekhez, mert tények. Ha nem is tudja őket helyesen kifejezni ma, a dolgok megmaradnak s holnap majd megnyilatkoznak neki. íme lelkét terheli ez a kinyilatkoztatandó igazság, amelyet többé-kevésbé megértett; az ő feladata és élethivatása, hogy átlássa ezeket a tényeket s megismertesse. Baj is az, ha esetlik-botlik és hebeg; hogy hangja érdes vagy süvítő, hogy módszerei, képei nem egészen kifejezők? Küldetése majd megtalálja a maga módszerét és képeit, a kellő szavakat és melódiát. S ha nem, — ha ebben az emberben nincs meg Isten szava — akkor meg mit törődjünk azzal, mily ügyes, folyékony stílusú, ragyogó?

Minden ítélet és mondás hatóereje tekintetében nagy különbség az, vajjon van-e mögötte ember? A tudós folyóiratban, a befolyásos újságban nem tudok határozott személyiséget megkülönböztetni, hanem csak valamely felelőtlen árnyékot, még gyakrabban valamely pénzes testületet, vagy valamely senkit, aki azt reméli, hogy álneve vagy betűje álarcában és meze alatt valakinek fogják tartani. Ám az igazi könyv minden részében, mondatában egy határozott személyiséget látok: ereje s kényszere átözlök minden szavába: még vesszői s gondolatjelei is élnek; úgyhogy az írás maga is izmos és gyors: messze elérhet és sokáig élhet.

Angliában és Amerikában lehet valaki a görög vagy latin költők tanítványa, anélkül, hogy csak szikrája is volna benne a költői tűznek, ízlésnek. Ha valaki évekig foglalkozott Plato-val és Proclus-szal, azért még nem biztos, hogy heroikus meggyőződéseket táplál s lebecsüli városa elfogadott divatját, szokásait. Ám a németek a legnevetsegebb jóhiszeműséget táplálják ezekben a dolgokban. A diák, ha már távozott is az ejőadó teremből, még mindig tovább forgatja elméjében az előadást s a tanár maga sem tudja levetni azt a hitét, hogy a filozófiai igazságok hasznára vannak Berlinnek és Münchennek. Komolyságuk képesíti őket arra, hogy náluknál tehetségesebb embereket is megértsenek. Ezért van az, hogy minden értékes megkülönböztetés, amely a magasabb társalgási nyelvben járja, hozzánk Németországból eredt.

Míg Angliában és Franciaországban az eszes és tanult emberek bizonyos könnyedséggel választják meg tanulmányukat s foglalják el álláspontjukat s jellemükkel nem gyökereznek valami mélyen a választott tárgyukban vagy pártjukban: Goethe, a német nemzet feje és megtestesülése, nem azért beszél, mert tehetséges, hanem mert az igazság ragyogja be a lelkét: nagyon bölcs, jóllehet tehetsége nem egyszer fátyolba vonja bölcsességét. Bármily kitűnő is, amit mond, mindig valami jobbat tart a szeme előtt. Fölkelti kíváncsiságomat. Megvan benne az igazságnak köszönhető félelmes függetlenség. Akár hallgattok rá, akár nem: az általa megállapított dolog fennmarad. S az író iránt való érdeklődések nem korlátozódik a történetére, melyet előad s nem

esik ki emlékezetünkől, ha feladatát híven teljesítette, mint ahogy elfeledjük a péket, ha leadta a kész kenyereit. Az ő művei a legkisebb része egyéniségének. Az Örök Genius, aki a világot fölépítette, többet bízott erre az emberre, mint bárki másra. Nem merem azt mondani, hogy Goethe fölragott a legmagasabb csúcsokra,, ahonnan lángelme valaha szólott. Nem imádta a legmagasabb egységet; nem bírta lényét teljesen átengedni az erkölcsi érzéseknek. Vannak a költészetnek nemesebb húrjai is, mint amelyeket ő megszólaltatott. Vannak nálánál szegényebb tehetségnek, akiknek a hangja mégis tisztább s jobban szól a szívhez: Goethe sohasem nőhet az embernek szívéhez. Még a merő igazságnak sem hódol be, ő csupán a kultúrát szolgáló igazságnak híve. Nem kevesebbre tör, minthogy saját maga számára hódítsa meg az igazságot. Olyan ember, akit nem lehet megvásárolni, sem megcsalni, sem megfélemlíteni; stoikus módjára parancsol magának s tagadja meg vágyait s minden embertársát egy szemszögből néz, t. i. ebből: «Mire taníthatsz engem?» Minden birtoklást, vagyont is csak ebből a szempontból értékeli: rangot, kiváltságokat, egészséget, időt s magát az életet is.

ő a Kultúra típusa, minden művészet, tudomány, esemény kedvelője. Művészi ember, de nem művész; szellemes, de nem szellemi ember. Mindennek tudására jogot emel: nincs fegyver a mindenség szellemi fegyvertárában, amelyet ne vett volna kezébe, de azzal az eltökélt szándékkal, hogy eszközei egy percre sem fogják elfogulttá tenni. Minden tény, önmaga s legdrágább tulaj-

dona közé fénysugarat lövel. Előtte semmi sem maradt rejtve, semmi sem volt idegen. Modellt ült neki a sötétben ólálkodó démon éppúgy, mint a szent, aki látta a démont. A metafizikai elemek alakot öltöttek nála. «A kegyesség nem öncél, hanem csupán eszköz, amelynek révén elérjük a legtisztább belső békét s a legmagasabb kultúrát.» S az, hogy behatolt a képzőművészetek minden titkába, még szoborszerűbbé teszi Goethét. Hajlamai, mint a Cicero felbérelte nők, hozzásegítik, hogy kifürkésszék az összeesküvők titkát. Senkivel sincs ellenségeskedése. Ám lehetsz ellensége, ha megtanítod arra, amire a barátja jóakarata nem taníthatja meg s ha ez nem is több, mint az a tapasztalat, amelyet összeomlásodból merít. Szívesen lát, mint ellenséget, de magas áron. Ő a maga részéről senkit sem gyűlöl, mert ehhez túlságosan drága az ideje. A vér-mérséklet okozta ellenlábasságot elviselhetőnek tartja, de ilyenkor is olyan méltóságosan harcol, mint a császárok, akik királyságokkal kerülnek szembe.

Önéletrajza, a *Dichtung und Wahrheit** egy oly eszmének a kifejezése, amely most minden germán fajnak ismeretes, de a munka megjelenése idején még újság volt az ó és új Angliának, — azé az eszméé, hogy az ember a kultúra végett van a világon; nem azért, amit ő tud beteljesíteni, hanem azért, ami ő benne teljesebben be.

* Emerson először így idézi, még pedig helyesen, mert a Goethe-irodalom szerint ez volt az eredeti cím, s nem a *Wahrheit und Dichtung*, amelyet némely későbbi kiadás jobb hangzat végett fölvetett. (Ford.)

Az élet egyedül számbavehető eredménye: a dolgoknak az emberre való hatása. Az értelmes ember önmagát harmadik személynek tekintheti; ennél fogva hibái és csalódásai éppúgy érdeklik őt, mint sikerei. Bár azt óhajtja, hogy boldoguljon a dolgaival, még inkább óhajtja, hogy megismerje az ember történetét és rendeltetését, míg a körülötte nyüzsgő önző tömeget csupán az alacsony egyéni sikerek érdeklik.

Ez a mű uralkodó eszméje s ez szabja meg az események kiválasztását s korántsem azok külső fontossága, sem a személyek rangja, vagy a jövedelmek magassága. A könyv bizony csak sovány anyagot szolgáltat olyasmihhez, amit méltán elismerhetnénk a «Goethe életéinek; igen kevés adatot, semmi levelezést, semmi részletet hivatáról, megbízatásairól; nem vet világot házasságára s az élete legtevékenyebb tíz éve, amelyet Weimarban való megtelepedése után töltött, némaságba merül. Másrészt a legfurcsább fontosságot tulajdonítja bizonyos szerelmi ügyeknek, amelyek, mint a nép mondja, semmi jóra sem vezetnek. Eláraszt részletekkel: bizonyos bogarak, kozmogóniák, saját kitalálású vallások s kivált az ő viszonya nevezetes szellemekhez s a gondolkodás kritikai korszakaihoz: íme, ezeket dolgozza ki különösen. Az ő naplói (*Annalen, Tag- und Jahreshfte*), *Itáliai utazás-a*, a *Franciaországi táborozás (Campagne in Frankreich)* s a *Színelmélet (Farbenlehre)* történelmi része hasonló érdekű. Ez utóbbiban röviden jellemzi Keplert, Bacon, Galileit, Newtont, Voltairt stb.; s e rész legbájosabb vonása annak a viszonynak egyszerű megállapítása, amely az európai tudó-

mánytörténet e nagyjait s őt magát egybefűzi s épp ennek az összekötő vonalnak megvonása korára s személyére nézve egy félelmetes probléma megoldását jelenti, amelyben gyönyörködik, ha nem gyönyörködik *Iphigeniá-ban* és *Faust-ban*, anélkül, hogy a feltalálás annyi áldozatba kerülne.

A művészeteknek ez a törvényhozója nem művész. Talán azért, mert túlsókat tudott, hogy látása mikroszkopikus volt s emiatt elvesztette a helyes perspektívát, az egésznek az áttekintését? ő töredékes író; alkalmi költemények és a velős mondatok valóságos tárházának írója. Ha leül drámát, elbeszélést írni, száz oldalról is gyűjti és rendezgeti megfigyeléseit s a legalkalmasabban iparkodik beleilleszteni az egésznek testébe. Ám sok rész ellenszegül ennek a szerves beillesztésnek; ezeket azután csakúgy lazán adja, a személyek levelei, saját naplójegyzetei stb. formájában. Még így is igen sok marad, amelynek sehogy sem talál helyet. Az ilyesminek azután csak a könyvkötő tud összefüggést adni s innen van, hogy bár művei közt is nem egy laza, egész köteteink vannak tőle, amelyek megannyi külön-külön szakaszból, aforizmusból, xéniákból stb. állnak.

Egényeinek, elbeszéléseinek világias hangja — úgy hiszem — az önművelés számításainak tudandó be. Egy bámulatos tudós gyöngesége, aki hálából szerette a világot. Aki tudta, hol lehet hozzáférni könyvtárakhoz, galériákhoz, szép épületekhez, laboratóriumokhoz, tudósokhoz, szabadidőhöz, s aki nem nagyon bizakodott a szegénység és rongyosság kárpótlásaiban. Sokrates szerette Athént, Montaigne Parist s Staelné asszony azt mondta, hogy csupán Paris a sebezhető

pontja. Ennek megvan az előnye. A legtöbb lángelme rendszeren oly rosszul ellátott és beteges, hogy az ember mindig máshol szeretné őket látni. Ritkán látunk köztük olyant, akit ne bántana, ne borzongatna az élet. E jó és törekvő emberek orcáján halvány szégyenpír ég és bizonyos torzvonás látható. Ám Goethe egészen otthonosnak és boldognak érezte magát századában és világában. Mindenkinél alkalmasabb volt az életre és jobban örült a játéknak. A műveinek kultúr-törekvésük adja meg az erőt. A föltétlen, örök igazság eszméje anélkül, hogy a magam lelke kibővítésével hoznám vonatkozásba: magasabbrendű. Magunkat a költői ihlet áradatának átengednünk: magasabbrendű. Ám, ha az ő írásainak indítékát összehasonlítjuk azokkal, amelyek Angliában és Amerikában a könyvírás rugói, az ő igazsága is igazi s tud is hatni mint igazság, így adott ő vissza a könyvnek legalább valamit hajdani hatalmából és méltóságából.

Goethe, túlművelt országban s korban született, amidőn a tehetséget agyonnyomták a könyvek és mechanikai segédeszközök s az igények szétszóró változatossága. S íme, ő megtanította az embereket, hogyan kell rendezniök ezt a hegynyi vegyességét s hogyan kell szolgálatukba hajtaniok.

Napoleonhoz teszem abban, hogy mindketten képviselői annak a türelmetlenségnek és visszahatásnak, amelyet a Természet a konvenciók hullaháza ellen gyakorol. Mindketten kemény realisták, akik, tanítványaikkal együtt külön-külön az ő korukban s minden jövődő korra nézve rátették a fejszéküket a képmutatás fájá-

nak gyökerére. Ez a lelkes munkás, nem hajtva népszerűségtől vagy egyéb külső indítéktól, enkebléből merítette munkássága indítékait és tervét, egy óriás terhét vállalta s ernyedetlenül s pihenés nélkül — legfeljebb azzal a pihenéssel, amellyel céljainak váltogatása jár — még nyolcvan éves korában is első buzgalma kitartásával dolgozott.

A modern tudomány végső tanítása az, hogy a legmagasabbfokú egyszerűséget nem néhány elem, hanem a legmagasabbfokú bonyolultság, összetétel hozza létre. Az ember a legösszetettebb lény; a túlsó végén áll az orsóféreg, a «volvox-globator.» Tanuljuk meg, mint kell járadékot és jövedelmet húzni a régi és újabb korok roppant, örökségéből. Goethe megtanít az élet bátorságára s arra, hogy minden kor egyenlő, hogy az egyik-másik korszak hátrányai csak a nyúl szívűek számára azok. A géniusz az ő verőfénye vei és mennyei zenéjével ott lebeg a legvakabb és legsüketebb korszakok fölött is. Sem bírság, sem megbecsülés nem tartóztathatja föl újjukban a nagy embereket és nagy időket. A világ fiatal: a valaha élt nagy emberek szeretettel hívogatnak. Nekünk is Bibliát kell írunk, hogy megint egybekössük az Eget a Földdel. A lángész titka, hogy ne tűrjön bennünk hazugságot; hogy megvalósítsa minden tudásunkat; hogy a mai élet magasrendű kifinomulásától, a tudományoktól, könyvektől, emberektől hitet, igazságot, célt követeljen s első-sorban s végül, leginkább, végtelenül: hogy besüljön meg minden igazságot azáltal, hogy mindig követi, gyakorolja.

TARTALOM.

	<i>Lap</i>
Előszó.....	5
I. A nagy emberek haszna	7
II. Plató; vagy: a Filozófus.....	37
III. Plutó: ifjabb adalékok.....	72
IV. Swedenborg; vagy: a Misztikus.....	81
V. Montaigne; vagy: a Szkeptikus.....	125
VI. Shakespeare; vagy: a Költő.....	156
VII. Napóleon; vagy: a Világ embere.....	182
VIII. Goethe; vagy: az író.....	212

